

9

КИЇВ-1982

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXVI з'їзд КПРС про дальший розвиток культури радянського суспільства
- Зміцнення братерського співробітництва трудящих РРФСР і УРСР в ході соціалістичного змагання у роки восьмої п'ятирічки
- Діяльність Комуністичної партії по розвитку співдружності робітничого класу братніх республік СРСР (1926—1932 рр.)
- Розвиток історичної науки в Білоруській РСР
- Діяльність партійних організацій по розвитку атеїстично-громадської думки

РЕДАКЦИНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко,
О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко,
М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Ле-
щенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко,
А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

9 (258)

ВЕРЕСЕНЬ

1982

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Плясовських В. С. XXVI з'їзд КПРС про дальший розвиток культури радянського суспільства 5

До 60-річчя утворення СРСР

Цехмистро Н. Я. (Полтава). Зміцнення братерського співробітництва трудящих РРФСР і УРСР в ході соціалістичного змагання в роки восьмої п'ятирічки 15

Новохатько Л. М. Діяльність Комуністичної партії по розвитку співдружності робітничого класу братніх республік СРСР (1926—1932 рр.) 24

Наукове життя в братніх республіках СРСР

Петриков П. Т. (Мінськ). Розвиток історичної науки в Білоруській РСР 33

З історії атеїзму на Україні

Половець В. М. (Чернігів). Діяльність партійних організацій по розвитку атеїстичної громадської думки 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів

Кузьмінська О. Д. Висвітлення в періодичній пресі УРСР творчих зв'язків науковців братніх республік (1971—1975 рр.) 50

Заїров Ш. Ш. (Бухара). Вклад комсомолу України в ліквідацію наслідків ташкентського землетрусу (1966—1968) 57

З історії селянства України

Якименко М. А. (Полтава). Міграції українського селянства (1861—1905 рр.). 61

Шевченко В. М. (Ніжин). Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX — на початку XX ст. 71

* * *

Яшинков В. Г. (Одеса). Діяльність парторганізації України по створенню матеріальних умов і піднесенню культурного рівня студентської молоді (1971—1975 рр.). 78

Мінгазутдінов А. Ф. Висвітлення в мемуарній літературі партійно-політичної роботи у військах під час визволення України (1943—1944 рр.). 87

Пеняк П. С. (Ужгород). Виробниче і внутрішнє життя в ремісничих цехах Закарпаття XVIII — першої половини XIX ст. 96

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Навка І. О. (<i>Донецьк</i>). Роль комсомолу України в розгортанні соціалістичного змагання у вугільній промисловості (1926—1932 рр.).	104
Сас П. М. Деякі особливості міського самоврядування на Україні в XV—XVI ст.	109

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Кутузов О. П. Застосування діапозитивів при вивченні матеріалів XXVI з'їзду КПРС у вузах при проблемному методі навчання	117
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Дорошенко В. С. М. С. Гречуха (До 80-річчя з дня народження)	122
--	-----

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Богачук С. Г. Документи ЦДАЖР УРСР про соціалістичне змагання трудящих РРФСР і УРСР у роки перших п'ятирічок	125
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Міцкан І. А., Позняк В. Т. Стиль работы партийного комитета. Некоторые вопросы научного подхода в партийной работе	130
Кравчук М. І., Сахарчук І. М. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1946—1950	131
Клоков В. І. Народный подвиг в битве за Кавказ	133
Руденко Н. М. М. И. Бурцев. Прозрение	135
Коломійченко І. І., Кульчицький С. В. От капитализма к социализму: Основные проблемы истории переходного периода в СССР	136
Смолій В. А. З. І. Хижняк. Кієво-Могилянська академія	137
Кулнич І. М., Асатуров С. К. Історія соціалістичної співдружності	139
Беловалова Н. Є. В. П. Мошняга. Молодежь в борьбе за мир и социальный прогресс	140
Аппатов С. Й. (<i>Одеса</i>). В. А. Зленко. Профсоюзы в американском обществе (60—70-е гг.)	141
Матвеева Л. В. С. А. Матвеев. Критика современных буржуазных трактовок исторического места империализма	143
Кікалов Г. Т., Протопопов О. А. (<i>Харків</i>), Снісаренко С. М. (<i>Херсон</i>). Актуальные вопросы методики преподавания истории КПСС в высшей школе	144
Марискевич Г. Ф. (<i>Львів</i>). О. А. Кірсанова. Развитие социально-политической активности трудящихся западных областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму	145
Голуб В. П. П. С. Сохань. Георгій Димитров і Україна	147
Побережний І. Н., Лещук П. Є. (<i>Чернівці</i>). Є. С. Троїцький. Молоді незалежні країни: шляхи розвитку і боротьба ідей	149

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

У Президії Верховної Ради СРСР	151
Жилін Б. Б. Всесоюзний семінар з питань використання конкретних соціологічних досліджень у науковій роботі	151
Репринцев В. Ф. Загальні збори Відділення історії, філософії і права АН УРСР	153
Туранська Г. Я. Відзначення 25-річчя «Українського історичного журналу»	155
Бузало В. Й. Міжреспубліканська конференція молодих учених	156
Нізова Л. В. Захист докторської дисертації В. Ю. Твердохлібом	157
Даниленко В. М. Виставка румунської наукової книги	157
Темп дисертацій і монографій	158
Нові книги	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Плясовских В. С. XXVI съезд КПСС о дальнейшем развитии культуры советского общества 5

К 60-летию образования СССР

- Цехмистро Н. Я. (Полтава). Укрепление братского сотрудничества трудящихся РСФСР и УССР в ходе социалистического соревнования в годы восьмой пятилетки 15
- Новохатько Л. М. Деятельность Коммунистической партии по развитию сотрудничества рабочего класса братских республик СССР (1926—1932 гг.) 24

Научная жизнь в братских республиках СССР

- Петриков П. Т. (Минск). Развитие исторической науки в Белорусской ССР 33

Из истории атеизма на Украине

- Половец В. М. (Чернигов). Деятельность партийных организаций по развитию атеистического общественного мнения 39

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов

- Кузьминская О. Д. Освещение в периодической печати УССР творческих связей научных работников братских республик (1971—1975 гг.) 50
- Заиров Ш. Ш. (Бухара). Вклад комсомола Украины в ликвидацию последствий ташкентского землетрясения (1966—1968) 57

Из истории крестьянства Украины

- Якименко М. А. (Полтава). Миграции украинского крестьянства (1861—1905 гг.) 61
- Шевченко В. Н. (Нежин). Положение крестьянства Левобережной Украины в конце XIX — начале XX в. 71

* * *

- Яшников В. Г. (Одесса). Деятельность парторганизаций Украины по созданию материальных условий и повышению культурного уровня студенческой молодежи (1971—1975 гг.) 78
- Мингазутдинов А. Ф. Освещение в мемуарной литературе партийно-политической работы в войсках во время освобождения Украины (1943—1944 гг.) 87
- Пеняк П. С. (Ужгород). Производственная и внутренняя жизнь в ремесленных цехах Закарпатья XVIII — первой половины XIX в. 96

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Навка И. А. (Донецк). Роль комсомола Украины в развертывании социалистического соревнования в угольной промышленности (1926—1932 гг.) 104
- Сас П. М. Некоторые особенности городского самоуправления на Украине в XV—XVI в. 109

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Кутузов А. П. Применение диалогов при изучении материалов XXVI съезда КПСС в вузах при проблемном методе обучения 117

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Дорошенко В. С. М. С. Гречуха (К 80-летию со дня рождения) 122

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Богачук С. Г. Документы ЦГАОР УССР о социалистическом соревновании трудящихся РСФСР и УССР в годы первых пятилеток 125

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Мицкан И. А., Позняк В. Т. Стиль работы партийного комитета. Некоторые вопросы научного подхода в партийной работе	130
Кравчук М. И., Сахарчук И. М. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1946—1950	131
Клоков В. И. Народный подвиг в битве за Кавказ	133
Руденко Н. М. М. И. Бурцев. Прозрение	135
Коломийченко И. И., Кульчицкий С. В. От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода в СССР	136
Смолий В. А. З. І. Хижняк. Кієво-Могилянська академія	137
Кулинич И. М., Асатуров С. К. Історія соціалістичної співдружності	139
Беловалова Н. Е. В. П. Мошняга. Молодежь в борьбе за мир и социальный прогресс	140
Аппатов С. И. (Одесса). В. А. Зленко. Профсоюзы в американском обществе (60—70-е гг.)	141
Матвеева Л. В. С. А. Матвеев. Критика современных буржуазных трактовок исторического места империализма	143
Кикалов Г. Т., Протопопов А. А. (Харьков), Снисаренко С. М. (Херсон). Актуальные вопросы методики преподавания истории КПСС в высшей школе	144
Маринкевич Г. Ф. (Львов). О. А. Кірсанова. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму	145
Голуб В. И. П. С. Сохань. Георгій Димитров і Україна	147
Побережный И. Н., Лещук П. Е. (Чернигов). Є. С. Троїцький. Молоді незалежні країни: шляхи розвитку і боротьба ідей	149

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

В Президиуме Верховного Совета СССР	151
Жилин Б. Б. Всесоюзный семинар по вопросам использования конкретных социологических исследований в научной работе	151
Репринцев В. Ф. Общее собрание Отделения истории, философии и права АН УССР	153
Туранская Г. Я. Чествование 25-летия «Українського історичного журналу»	155
Бузало В. И. Межреспубликанская конференция молодых ученых	156
Пинзоя Л. В. Защита докторской диссертации В. Ю. Твердохлебом	157
Даниленко В. М. Выставка румынской научной книги	157
Темы диссертаций и монографий	158
Новые книги	160

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. С. ПЛЯСОВСЬКИХ (Київ)

XXVI З'їзд КПРС ПРО ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На всіх етапах революційно-перетворюючої діяльності Комуністичної партії її політика в галузі духовної культури ґрунтувалася на марксистсько-ленінському вченні про роль і місце останньої в комуністичному будівництві. Виступаючи як відображення матеріального життя суспільства, суспільних відносин, духовне життя активно впливає на практичну діяльність людей, прискорюючи або уповільнюючи поступальний розвиток суспільства.

В. І. Ленін підкреслював, що Комуністична партія, здійснюючи науковий підхід до будівництва комунізму, повинна активно впливати на формування духовної культури суспільства, свідомість людей, народну освіту, розвиток літератури і мистецтва¹. Розроблюючи план побудови соціалізму в нашій країні, В. І. Ленін обґрунтував вчення про культурну революцію, основний зміст якої становить піднесення народної освіти, культурно-технічного рівня трудящих, прилучення їх до цінностей літератури і мистецтва, поширення серед них наукової соціалістичної ідеології, подолання буржуазних і дрібнобуржуазних поглядів і звичок². Необхідною передумовою такої революції були відповідні соціалістичні перетворення.

Розкриваючи закономірності становлення нового способу життя, В. І. Ленін встановив, що світ вільних від експлуатації людей, згуртованих однією благородною метою будівництва нового суспільства, зможе використати все найцінніше з історичного досвіду всіх народів, створити нові форми культурного спілкування і творчості, відкрити перед кожним широкі можливості розвитку. Досвід соціалістичного будівництва цілком підтвердив ленінське передбачення. «Утворення СРСР,— сказано в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських соціалістичних республік»,— встановлення відносин дружби, довір'я, взаємодопомоги між народами надало гігантського прискорення духовному розвитку суспільства...»³.

В результаті перетворень, що відбулися в ході соціалістичного будівництва, в СРСР виникла нова соціальна і інтернаціональна спільність — радянський народ, яка характеризується високим ступенем духовної єдності і зрілості, утвердилася нова, інтернаціональна культура, що виражає ідеали радянських людей. Соціалістична за змістом, багатоманітна за своїми національними формами, інтернаціоналістська по духу і характеру радянська культура стала величезною силою ідейно-морального згуртування націй і народностей Країни Рад.

¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 359—360; т. 38, с. 95—96; т. 39, с. 220; т. 45, с. 346—347, 370, 391; т. 52, с. 22.

² Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 267; т. 38, с. 52; т. 40, с. 158—159; т. 41, с. 290; т. 45, с. 358.

³ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 11.

КПРС приділяє на сучасному етапі надзвичайно велику увагу питанню культурного будівництва. В матеріалах і документах XXIII—XXV з'їздів партії, у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», в теоретичних працях товариша Л. І. Брежнева сформульована чітка стратегічна лінія в культурному будівництві, спрямована на підвищення ролі сфери культури у розв'язанні соціально-економічних, політичних проблем суспільства зрілого соціалізму, розвиток радянського способу життя, на формування у радянських людей високих професійних, політичних, моральних якостей, утвердження активної життєвої позиції, культури праці і побуту. Цю стратегічну лінію наполегливо й послідовно Комуністична партія втілює в життя.

Виняткове значення в культурному розвитку радянського суспільства на сучасному етапі мають рішення XXVI з'їзду КПРС. На з'їзді розглянуто актуальні питання теорії і практики культурного будівництва в умовах зрілого соціалізму, обґрунтовано завдання, спрямовані на підвищення соціальної та ідеологічної ефективності всіх ділянок культурного будівництва: народної освіти, культурно-освітньої діяльності, сфери літератури і мистецтва, преси, радіо, телебачення і т. ін. Рішення з'їзду в галузі культурного будівництва, які органічно пов'язані з економічною стратегією партії, із здійсненням важливих соціальних проблем, дістали свою дальшу конкретизацію в матеріалах листопадового (1981 р.) і травневого (1982 р.) Пленумів ЦК КПРС, у постановою ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «Про організаційну і політичну роботу партійних організацій Грузинської РСР по підготовці до 60-річчя утворення СРСР»⁴, у промовах товариша Л. І. Брежнева на XVII з'їзді профспілок СРСР, XIX з'їзді ВЛКСМ⁵.

XXVI з'їзд КПРС, розкриваючи завдання комуністичного будівництва, вказав на зміцнення на сучасному етапі взаємозв'язку соціально-економічного і духовного розвитку радянського суспільства, зростання функцій духовної культури, на вирішення нових завдань соціального та ідейного характеру, що впливають з об'єктивних закономірностей функціонування і розвитку суспільства зрілого соціалізму. В матеріалах з'їзду дано глибокий науковий аналіз нових умов, що визначають ці процеси. Нині в країні три чверті робітників мають середню (повну і неповну) і вищу освіту, кожний четвертий робітник зв'язаний в основному з розумовою працею. Зростають і ускладнюються вимоги до загальноосвітніх, професійних, ідейно-політичних і моральних якостей особи у зв'язку з прискоренням науково-технічного і соціального прогресу, розвитком радянського способу життя, здійсненням широкої програми економічного розвитку країни та освоєння її нових територій. Всебічний, гармонійний розвиток особи, який поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту, фізичну досконалість, високу суспільно-політичну активність — це завдання на сучасному етапі стало реальною вимогою всього нашого суспільного життя.

Ці принципові положення є визначальними у розв'язанні проблем культурного будівництва на нинішньому етапі. При цьому у цілковитій відповідності із законами розвитку суспільства зрілого соціалізму поставлені питання не тільки зростання можливостей для культурного розвитку, а й формування у радянських громадян високих культурних потреб. «Ми маємо,— відзначав на з'їзді товариш Л. І. Брежнев,— великі матеріальні і духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи і будемо нарощувати їх надалі. Але важливо разом з тим, щоб кожна людина вміла ними розумно користуватись. А це, в кінцевому підсумку залежить від того, якими є інтереси, потреби особи. Ось чому

⁴ Правда, 1982, 20 люля.

⁵ Правда, 1982, 17 марта, 19 мая.

в їх активному цілеспрямованому формуванні наша партія бачить одне з важливих завдань соціальної політики»⁶.

XXVI з'їзд партії визначив роль і місце всіх найважливіших елементів культурного будівництва в духовному прогресі радянського народу. З'їзд приділив велику увагу актуальним проблемам народної освіти, і зокрема, питанням розвитку загальноосвітньої школи, яка становить базу духовної культури. Важливим досягненням школи в роки 10-ї п'ятирічки, вказувалося на з'їзді, було здійснення загальної середньої освіти, дальший розвиток сільської школи, удосконалення трудової підготовки і професійної орієнтації. Значна роль у цьому процесі належить постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше удосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977 р.)⁷. Великі зміни відбулися за роки п'ятирічки в розвитку загальноосвітньої школи України. Якщо в 1975 р. в школах, технікумах і середніх ПТУ навчалося 97,7% випускників восьмих класів, то в 1980 р.— понад 99%, серед них у старших класах денних середніх загальноосвітніх шкіл— 57,2%. Понад 779 тис. учнів набували трудові навички в 454 міжшкільних учбово-виробничих комбінатах, а також у шкільних майстернях, учнівських виробничих бригадах, таборах праці й відпочинку. Зміцніла учбово-матеріальна база шкіл, особливо на селі. Зокрема, кількість місць у школах збільшилася на 995 тис.— більше ніж за четверту й п'яту п'ятирічки, разом узяті⁸.

XXVI з'їзд КПРС зосередив також особливу увагу на дальшому удосконаленні загальноосвітньої школи. «Головне сьогодні в тому,— відзначив товариш Л. І. Брежнев,— щоб підвищити якість навчання, трудового і морального виховання в школі, зжити формалізм в оцінці результатів праці вчителів і учнів, на ділі зміцнити зв'язок навчання з життям, поліпшити підготовку школярів до суспільно корисної праці»⁹.

На з'їзді вказувалося на необхідність поліпшення якості шкільних програм та підручників. Перед народною освітою поставлено також завдання створити передумови для поступового переходу на навчання дітей із шестирічного віку в підготовчих класах загальноосвітніх шкіл. Експериментальний досвід такого навчання вже нагромаджено в школах Підмосков'я, Грузії, України¹⁰. В успішному розв'язанні поставлених завдань велику роль відіграють партійні організації системи народної освіти, які повсякденно дбають про зміцнення учительських кадрів шкіл, поліпшення їх праці й побуту.

Велику увагу з'їзд приділив удосконаленню і дальшому розвитку професійно-технічної освіти. У процесі розвитку радянського суспільства ця система освіти займає дедалі більше місце в задоволенні життєвих планів молоді, у підготовці кадрів робітників, у формуванні їх духовних якостей. Увага громадськості до розширення профтехшколи, здійснювана згідно з рішеннями XXV з'їзду КПРС, наступними постановами партії і уряду, сприяла розвитку і зміцненню цієї системи навчання, зростаючому її авторитету. У 10-й п'ятирічці цю школу праці пройшло понад 11 млн. чоловік¹¹. Підготовка робітників із середньою освітою зросла майже втричі. На Україні кількість середніх ПТУ зросла на 55%, а кількість учнів на дві третини. За той час введено в дію комплекси училищ і учбових приміщень на 115 тис. місць¹².

Потреби народного господарства і сфери обслуговування, а також зрослі вимоги до духовних якостей робітничого класу вимагають даль-

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76.

⁷ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. М., 1978. Т. 12, с. 584—596.

⁸ Советская Украина. Социально-экономический справ. К., 1981, с. 227—229.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 72.

¹⁰ Правда, 1981, 14 мар., 2 апр.

¹¹ Правда, 1981, 31 янв.

¹² Советская Украина. Социально-экономический справ., с. 230.

шого швидкого розвитку цієї форми виховання і навчання молоді зміни. XXVI з'їзд партії передбачає дальший розвиток цієї форми навчання і планує довести випуск кваліфікованих робітників з цих навчальних закладів в одинадцятій п'ятирічці до 13 млн. чоловік. Разом з тим, з'їзд, враховуючи досвід, набутий у попередні роки, вважає за необхідне і далі розвивати мережу професійно-технічних училищ, які дають одночасно з виробничою спеціальністю середню загальну освіту. Випуск з ПТУ має зрости до кінця п'ятирічки у 1,6 раза¹³.

XXVI з'їзд приділив значну увагу дальшому піднесенню і вдосконаленню системи спеціальної середньої і вищої освіти. У своїй різнобічній діяльності по керівництву системою спеціальної освіти КПРС виходить з того, що всі її ланки покликані готувати насамперед спеціалістів високої кваліфікації, озброєних марксистсько-ленінською теорією, відданих справі комунізму. Завдяки постійній увазі Комуністичної партії і Радянського уряду до роботи вищої і середньої спеціальної школи, вказувалося на з'їзді, в нашій країні підготовлено величезну армію кваліфікованих кадрів для найрізноманітніших галузей народного господарства, культури і науки. У кожній республіці склалися великі загопи радянської інтелігенції. СРСР займає тепер передові позиції у світовій науці, техніці і культурі¹⁴. Нині вищу і середню спеціальну освіту в нашій країні має близько 40 млн. чоловік. Кожний четвертий працюючий — спеціаліст, а кожний десятий — з вищою освітою. Більше половини всіх спеціалістів зайнятих у народному господарстві — це випускники вузів і технікумів 70-х років. Тільки за роки десятої п'ятирічки в країні було підготовлено 10 млн. спеціалістів з вищою і середньою освітою — на 2 млн. більше ніж у попередній п'ятирічці.

За ці роки в районах інтенсивного розвитку продуктивних сил, насамперед у Сибіру, на Сході країни і в Середній Азії, створено 32 нових університети та інститути. Вперше в історії країни чисельність студентства перевищила 5 млн. чол., а середньорічний прийом молоді у вузи перейшов мільйонний рубіж. На 10 тис. жителів у країні було 196 студентів. По чисельності інженерів СРСР досяг переваги над усіма іншими країнами. Вищі навчальні заклади країни добилися стійкого поповнення кадрами потрібної кваліфікації усіх ланок народногосподарського комплексу¹⁵. За роки 10-ї п'ятирічки тільки на Україні підготовлено 1122,5 тис. спеціалістів вищої кваліфікації — значно більше ніж у дев'ятій п'ятирічці. За ці роки введено в дію 86 нових учбових корпусів для технікумів і училищ, відкрито 5 нових вузів, значно поліпшився навчально-виховний процес¹⁶. На одинадцяті п'ятирічку з'їзд поставив завдання підготувати 10 млн. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою¹⁷.

В умовах науково-технічної революції особливого значення набувають питання правильного планування розвитку системи середньої і вищої спеціальної школи. Це визначається зростаючими темпами розвитку науки, а також скороченням інтервалу між науковими відкриттями та їх практичним застосуванням у народному господарстві. Одночасно із змінами в народному господарстві змінюється і попит на кадри. Все це посилює вимоги до планових органів. «...Система планування підготовки кадрів у вузах, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — повинна чутливо реагувати на ці зміни»¹⁸.

Велике значення для розвитку радянської системи народної освіти, народного господарства країни в цілому мають вказівки XXVI з'їзду партії про необхідність рішучого поліпшення професійної підготовки,

¹³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 216.

¹⁴ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 9.

¹⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 72, Елютин В. Первейший долг высшей школы. — Коммунист, 1981, № 10, с. 44—45.

¹⁶ Советская Украина. Социально-экономический справ. с. 232—233.

¹⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 72.

¹⁸ Там же.

а також вироблення у майбутніх спеціалістів високих ідейно-політичних і моральних якостей. Надзвичайно велика роль у розв'язанні вказаних завдань вузівських суспільствознавців. З'їзд також наголосив на необхідності більш повно використовувати науковий потенціал вузів.

З'їзд партії з особливою силою підкреслив необхідність комплексного розвитку і забезпечення постійної взаємодії всіх ланок системи народної освіти, розглядаючи це як найважливішу умову зростання ефективності функціонування цієї системи. Завдання поставлені вищим форумом комуністів стали основою практичної діяльності партійних організацій, усіх працівників сфери народної освіти.

За роки після XXVI з'їзду КПРС відбулися певні зрушення у розвитку усіх ланок вказаної сфери культури, але разом з тим є ще багато чого зробити по виконанню цих рішень. Особливу увагу потрібно звернути, як це вказано у постанові травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, на зміцнення учбово-матеріальної бази сільської загальноосвітньої школи¹⁹. Пленум зобов'язав партійні і радянські організації особливо увагу приділити вихованню у молодого покоління любові до землі, до праці хлібороба. Пленум затвердив постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше зміцнення колгоспів і радгоспів керівними кадрами і спеціалістами, підвищенню їх ролі і відповідальності у розвитку сільськогосподарського виробництва»²⁰. Важливу роль у розв'язанні цієї проблеми повинна відіграти система підготовки кадрів спеціалістів для всіх галузей сільськогосподарського виробництва, здатних здійснити Продовольчу програму.

Питанням оволодіння молоддю знаннями, підготовки їх до трудової діяльності значну увагу приділив XIX з'їзд ВЛКСМ. На найвищому форумі молоді товариш Л. І. Брежнев, звертаючись до молоді сказав, що вона «...повинна постійно вчитись... чесної праці, вміння бачити життя з усіма його складностями, з позицій радянського патріотизму і комуністичної переконаності. Вчитись непримиренності до найменших відступів від наших суспільних норм..., вчитись досконало володіти сучасною зброєю і бойовою технікою, щоб завжди бути готовими до захисту Батьківщини... Вчитись бути людьми культурними, організованими, такими, що вміють цінувати свій і чужий час, поважають старших,— словом людьми вихованими, добрими, порядними, справжніми громадянами розвинутого соціалістичного суспільства»²¹. Промова товариша Л. І. Брежнева на XIX з'їзді комсомолу стала дійовою програмою для всіх працівників системи народної освіти.

Комуністична партія в ідеологічній, політичній, виховній роботі великого значення надає літературі і мистецтву, які несуть могутній ідейний і моральний заряд, мають величезну силу емоційного впливу на людей.

XXVI з'їзд КПРС особливо підкреслив відповідальність працівників літератури і мистецтва у здійсненні комплексних завдань трудового, ідейно-політичного і морального виховання радянських людей. У Звітній доповіді Центрального Комітету партії XXVI з'їздові партії було підкреслено значення тих творів літератури і мистецтва, в яких звучать високі революційні мотиви, створено яскраві образи полум'яних революціонерів, що вчать любити Батьківщину, бути стійкими у випробуваннях, розкривати образи наших сучасників, які стверджують передові комуністичні принципи та ідеали. Література і мистецтво стають могутнім фактором у формуванні світогляду радянської людини, її високої політичної і моральної культури, допомагають їй усвідомлювати складні суспільні, моральні проблеми, сприяють збагаченню духовного світу

¹⁹ Коммунист, 1982, № 9, с. 35—62.

²⁰ Там же, с. 52—56.

²¹ Брежнев Л. І. Турбота про інтереси народу — справа честі комсомолу. К., 1982, с. 8.

особи, вихованню високого художнього смаку, виробленню рис патріотів та інтернаціоналістів. Зростає їх роль у виробленні правильного ставлення до соціалістичної власності, багатств природи, в боротьбі проти ідеології і політики антикомунізму, буржуазного націоналізму і ревізіонізму.

Роки 10-ї п'ятирічки були періодом дальшого розквіту всіх форм художньої творчості. Значну роль у цьому відіграли постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про роботу з творчою молоддю» (1976 р.), постанова ЦК КПРС «Про керівництво Томського обкому КПРС засобами масової інформації і пропаганди» (1977 р.), «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості (1978 р.)»²². Громадське визнання дістали твори багатьох майстрів літератури — прозаїків і поетів. На VII з'їзді письменників СРСР (липень 1981 р.) високу оцінку дістали твори М. Шагінян, Ф. Абрамова, В. Астаф'єва, В. Бикова, В. Распутіна, Є. Носова, а також С. Бабаєвського, Ч. Айтматова, Ю. Бондарєва, О. Чаковського; Є. Ісаєва, Р. Рождественського, Р. Гамзатова, Є. Євтушенка, О. Арбузова, О. Розова, О. Штейна, О. Майкайонка та інших²³.

На XXVI з'їзді партії було підкреслено важливе значення повернення театрального мистецтва до «виробничих тем», а також до теми подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні та до морального вдосконалення.

Плідними були роки після XXV з'їзду партії в галузі музичного життя. Поглиблювався процес взаємодії, взаємозбагачення національних музичних культур. З'явилися значні твори оперного мистецтва, наприклад, такі як «Викрадення місяця» О. Тактакішвілі, «Зорі тут тихі» К. Молчанова, «Мертві душі» Р. Шедріна, «Пісня про цілину» Є. Рахмадієва, які дістали заслужене визнання у радянського слухача. З успіхом пройшли прем'єри балетних спектаклів: «Материнське поле» К. Молдабасанова, «Макбет» К. Молчанова, «Гусарська балада» Г. Хренникова та інші. Серйозних успіхів досягнуто у кантатно-ораторіальному жанрі, у симфонічній музиці²⁴.

Великими досягненнями ознаменувалася праця архітекторів, містобудівників, живописців, художників-монументалістів, які створили ряд житлових ансамблів, громадських споруд тощо. Нових висот досягла кінематографія.

Отже, радянські діячі культури, літератури і мистецтва віддають всі сили, знання і вміння, щоб духовне життя радянського суспільства ставало дедалі різноманітнішим і багатшим.

З'їзд підкреслив, що в умовах зрілого соціалізму особливо активно й плідно проходить процес зближення і взаємозбагачення національних культур, відбувається дальше піднесення їх ідейно-художнього рівня, формується культура єдиного радянського народу — нової соціальної та інтернаціональної спільності. «Цей процес, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — іде у нас так, як він і повинен йти при соціалізмі: на основі рівності, братерського співробітництва і добровільності. За додержанням цих ленінських принципів національної політики партія стежить суворо. Від них ми не відступимо ніколи!»²⁵.

Радянська культура, вказувалося на з'їзді, що розвивається в руслі комуністичної партійності і народності, — могутній фактор формування інтернаціоналістських переконань громадян нашої країни, виховання їх у душі глибокої поваги до всіх націй і народностей, непримиренності до

²² КПСС в резолюциях..., т. 12, с. 366—370, 408—411; т. 13, с. 62—66.

²³ Життя інтересами народу. Открылся VII съезд писателей СССР.— Правда, 1981, 1 июля.

²⁴ За высокое качество и действительность идеологической работы: Материалы Всесоюзного совещания идеологических работников. Москва 20—25 апреля 1981 г. М., 1981, с. 187.

²⁵ Материалы XXVI з'їзду КПРС, с. 68.

пережитків буржуазного націоналізму і шовінізму. Гостра ідеологічна боротьба в сучасному світі вимагає від майстрів культури політичної пильності, надійної марксистсько-ленінської озброєності.

Благородні і гуманні традиції радянської літератури і мистецтва повністю виявилися у творчості художньої інтелігенції України. Активізація творчого життя республіки відбувається під неослабним контролем творчих спілок, роботою яких завжди керував і керує ЦК Компартії України. На XXVI з'їзді Компартії України товариш В. В. Щербицький у зв'язку з цим сказав, що «ми незмінно виходили з того, що бережне, дбайливе ставлення до таланту — ленінська традиція нашої партії, непершунний принцип роботи з творчою інтелігенцією»²⁶.

Українська радянська література поповнилася за останні роки талановитими творами. Серед них, як зазначалося на VII з'їзді письменників України, романи О. Гончара «Циклон», «Бригантина», «Берег любові», «Твоя зоря», М. Стельмаха «Дума про тебе» і «Чотири броди», В. Земляка «Лебедина зграя» і «Зелені млини», Ю. Мушкетика «Біль і гнів», В. П. Козаченка «Отчий дім», поетичні твори М. Бажана, Б. Олійника та багатьох інших²⁷.

Музичне мистецтво поповнилося творами таких майстрів як К. Данькевич, А. Штогаренко, Г. Майборода, П. Майборода, О. Білаш, С. Сабодаш та ін. Серед значних творів монументального мистецтва, що з'явилися в роки 10-ї п'ятирічки — пам'ятники В. І. Леніну в ряді міст республіки, монументу на честь Жовтневої революції в Києві, Харкові, Вічної Слави у Луцьку і Черкасах.

Певних успіхів досягли майстри кіно всіх п'яти кіностудій України. Вони створили 89 художніх, 138 серій телевізійних, 26 повнометражних і 1164 короткометражних хронікально-документальних і науково популярних кінофільмів, а також 416 кіножурналів²⁸.

XXVI з'їзд партії, узагальнивши позитивні процеси, які відбувалися в розвитку літератури і мистецтва в умовах зрілого соціалізму, поставив нові завдання, спрямовані на підвищення їх ролі в духовному житті країни. З'їзд закликав творчу інтелігенцію активно втручатися в життя, служити гуманним цілям комуністичного будівництва і справі миру, підкреслив, що її обов'язок добиватися органічного злиття у своїй творчості високої ідейності і художньої досконалості.

У відповідь на рішення XXVI з'їзду КПРС, піклування нашої партії художня інтелігенція підвищувала ефективність творчого процесу. Про це свідчать з'їзди творчих працівників — всесоюзні і республіканські, — що відбулися в 1981—1982 рр. Серед них: з'їзди письменників, художників, кінематографістів, архітекторів. У прийнятих на них рішеннях яскраво виявлена тверда воля художньої інтелігенції і надалі вірно служити радянському народові, справі комунізму, під керівництвом Комуністичної партії вносити свій вклад у духовний розвиток нашого суспільства. Так, VIII з'їзд письменників України у листі ЦК КПРС, товаришеві Л. І. Брежневу запевнив, що письменники зроблять усе, щоб із сторінок їхніх книг «...на повний голос звучала правда про радянський спосіб життя, про людей, які будують комуністичне суспільство»²⁹.

В республіці досягнуто значних успіхів у розвитку народної творчості, монументального мистецтва, вдосконаленні архітектурного обличчя міст і сіл, створенні районних культурних комплексів, пропаганді пам'яток історії і культури, організації шефства міста над селом в культурно-освітній галузі. Визначними подіями в культурному житті республіки стали святкування 1500-річчя міста Києва, а також підготовка до 60-річчя утворення СРСР. В республіці були організовані ви-

²⁶ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 57.

²⁷ Літературна Україна, 1981, 9 квіт.

²⁸ Советская Украина: Социально-экономический справ., с. 238—239.

²⁹ Рад. Україна, 1982, 29 травня.

ставки, фестивалі, огляди досягнень професійних і самодіяльних колективів художньої самодіяльності України. Здійснено нові постановки спектаклів, серед них прем'єри за книгою Л. І. Брежнєва «Відродження».

У містах відкрито нові пам'ятники, театри, музеї, упорядковано багато площ і вулиць. У Києві споруджено Меморіальний комплекс на честь подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні, філіал Центрального музею В. І. Леніна, обеліск на честь міста-героя Києва, відбудовано ряд архітектурних перлин і пам'ятних місць історичного минулого³⁰. Торжества, присвячені п'ятнадцятиріччю ювілею столиці Радянської України — Києва і нагородження його орденом Дружби народів вилилися у велику подію суспільно-політичного і культурного життя країни, у яскраву демонстрацію непорушності великого братерства радянських народів.

Визначаючи свою політику в галузі культурного будівництва, партія враховує, що розвинутий соціалізм несе багатоманітність, ускладненість і диференціацію культурних потреб радянських людей, характерною рисою яких є зростаюче духовне багатство, специфіка інтересів, глибина і масштабність культурних запитів. У центрі її турботи — матеріальна база культури, використання досягнень науково-технічної революції в інтересах духовного збагачення суспільства, ідейного виховання його членів. Цій меті, зокрема, підпорядкована діяльність телебачення і радіо, яка дістала позитивну оцінку на XXVI з'їзді КПРС.

Наша країна за рівнем оснашеності засобами телебачення і радіо займає одне з перших місць у світі. У країні телевізійними передачами охоплено 89% населення³¹. Широко розвинуте телебачення на Україні. Населення республіки має тепер понад 13 млн. телевізорів, 11 млн. радіоприймачів і 18,3 млн. радіоточок. Нині практично кожна сім'я користується телевізором або транзистором³².

XXVI з'їзд КПРС накреслив ряд заходів для дальшого розвитку засобів масової інформації. Намічено підняти рівень телевізійних і радіопередач, ввести другу загальносоюзну програму телебачення, поліпшити і розширити технічну базу. Згідно з п'ятирічним планом на Україні передбачено довести забезпеченість населення радіоприймачами до 72 на 100 сімей і телевізорами до 84 на 100 сімей³³.

Значну увагу приділяє партія розвиткові книговидавничої справи. У 1981 р. в країні було 212 видавництв, що видавали літературу більш ніж 100 мовами народів СРСР і зарубіжних країн. Тираж виданих книг і брошур досяг у країні 1,9 млрд. примірників за рік³⁴. На Україні за минулі п'ять років 26 видавництв республіки видали понад 43 тис. назв книг і брошур, загальним тиражем понад 780 млн. примірників. Майже стільки ж книг, брошур, альбомів одержала книготорговельна мережа республіки з центральних видавництв країни³⁵. Рішеннями XXVI з'їзду КПРС передбачено довести видання книг до 2 млрд. 255 млн. примірників, при цьому значно зросте питома вага художньої і дитячої літератури у загальному обсязі книговидання³⁶.

Утвердженню гуманістичних принципів комунізму, радянського способу життя підпорядкована робота культурно-освітніх установ. У 1981 р. населення міст і сіл обслуговувало близько 330 тис. бібліотек з книжковим фондом 4,7 млрд. примірників, 152 тис. кіноустановок, велика кількість клубів і т. ін.³⁷ Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС

³⁰ Правда України, 1982, 29 мая.

³¹ Правда, 1982, 24 янв.

³² Советская Украина: Социально-экономический справ., с. 241; Культура і життя, 1982, 17 січня.

³³ Украинская ССР в 10-й и 11-й пятилетке. К., 1981, с. 126.

³⁴ Правда, 1982, 24 янв., 12 июля.

³⁵ Советская Украина: Социально-экономический справ., с. 240.

³⁶ За высокое качество и действенность идеологической работы, с. 393.

³⁷ Правда, 1982, 24 янв.

щодо поліпшення культурного обслуговування населення, особливо на селі, працівники ідеологічного фронту докладають усіх зусиль для пошуку нових форм культурно-освітньої діяльності, враховуючи запити радянських людей.

Піднесення культури радянського народу, реалізація рішень XXVI з'їзду партії в цій галузі — одне з багатьох свідчень переваг радянського способу життя, яскравий приклад невичерпності, і творчих сил радянського суспільства, його високого духовного багатства і зрілості. Вказані риси особливо помітні на фоні духовної кризи, яку переживає нині світ капіталу.

Обділеність народних мас справжніми здобутками культури, поширення культу речей, проповідь песимізму та індивідуалізму, насильства, національних чвар — такі нині характерні риси буржуазного способу життя, які стверджують засоби масової інформації, ідеологічного впливу капіталістичного суспільства. Соціальне призначення такої політики — виховувати соціально-пасивну людину, приглушувати в ній громадянську самосвідомість, відвертати від класової боротьби, формувати расистські та геополітичні погляди, тобто, все те, що є неодмінними атрибутами світу капіталу³⁸.

Однією з особливостей сучасної ідеологічної боротьби на міжнародній арені є загострення уваги до питань духовного життя людини. Тема людини, її внутрішнього світу стає дедалі «моднішою» у писаннях буржуазних соціологів, серед них і «спеціалістів» у питаннях культури. Прагнучи приховати процес духовної деградації сучасного капіталістичного суспільства і разом з тим звести наклеп на соціалістичний спосіб життя, буржуазні пропагандисти, серед яких не останню роль відіграють буржуазні «українознавці», з особливою силою нападають на ідейні основи радянської культури, принципи партійного керівництва культурним будівництвом і творчим процесом. Щоб запламувати політику Комуністичної партії в галузі культури, вони пустили в хід тезу про її утилітарність, відсутність у ній загальнолюдських засад, «національних елементів».

Особливу активність у пропаганді цих поглядів виявляють українські буржуазні націоналісти, які продовжують мусирувати стару «теорію» «єдиного культурного потоку» і «єдиної української національної культури». У цих антикомуністичних кампаніях, спрямованих проти культури реального соціалізму і політики комуністичних партій, останнім часом дедалі активнішу роль відіграють різноманітні ренегати, а також опортуністи і ревізіоністи всіх мастей, які намагаються очорнити гуманні принципи політики КПРС, і тим самим виправдати свою зраду інтересів робітничого класу³⁹. Рішуча боротьба з буржуазною фальсифікацією культурного будівництва в СРСР — відповідальний обов'язок ідеологічних працівників.

Таким чином, рішення XXVI з'їзду КПРС переконливо показують закономірний характер процесу посилення впливу Комуністичної партії на розвиток культури радянського суспільства. Політика КПРС у цій галузі спирається на міцний фундамент марксизму-ленінізму, виражає життєві інтереси радянських людей, що і визначає її високу ефективність в удосконаленні всіх сторін духовного життя радянського суспільства, сприяє розвитку і взаємозбагаченню культур. Завдання, поставлені XXVI з'їздом КПРС у галузі культури — складова частина загальної стратегії комуністичного будівництва, яка служить надійною основою

³⁸ Хаак Г., Клеслер Х. Политика против культуры. М., 1968; Идеологическая борьба и современная культура. М., 1972; Имперализм и культура. М., 1981.

³⁹ Салимова К. Проблемы педагогики в фокусе идеологической борьбы.— Коммунист, 1980, № 2, с. 83—94; Критика современных буржуазных и ревизионистских концепций по проблемам строительства социализма и коммунизма. М., 1980.

в боротьбі Комуністичної партії і нашого народу за дальший духовний прогрес радянського суспільства.

Благородні принципи, стверджені історичними рішеннями XXVI з'їзду КПРС, ще вище підносять ідейний прапор нашої партії, надійно служать справі духовного прогресу, дружби народів, захищають мир і щастя людства.

В. С. Плясовських

XXVI СЪЕЗД КПСС О ДАЛЬНЕЙШЕМ РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ
СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье показано итоги развития культуры в стране и нашей республике в десятой пятилетке, раскрываются задачи, поставленные XXVI съездом в области культурного строительства и их осуществление.

До 60-річчя утворення СРСР

Н. Я. ЦЕХМИСТРО (Полтава)

ЗМІЦНЕННЯ БРАТЕРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТРУДЯЩИХ РРФСР І УРСР В ХОДІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ У РОКИ ВОСЬМОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Побудова розвинутого соціалістичного суспільства, створення високорозвинутої загальносоюзної економіки — найважливіший підсумок тих соціально-економічних перетворень, які відбулися за роки Радянської влади. Утворення СРСР забезпечило всі необхідні умови для економічного, політичного і культурного розвитку країни в цілому і кожної радянської республіки. «...Радянський Союз постає перед усім світом як дружна сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм», — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»¹. У зв'язку з 60-річчям утворення СРСР зростає актуальність дослідження процесу зміцнення братерського співробітництва народів у ході соціалістичного змагання. Питання розвитку цього патріотичного руху на сучасному етапі досліджено в ряді праць радянських істориків². Метою даної статті є висвітлення його як форми братерського співробітництва трудящих РРФСР і УРСР в 1966—1970 рр.

В умовах зрілого соціалізму відбувається неухильний розвиток і вдосконалення різноманітних форм економічного співробітництва братніх республік. Важлива роль в цьому належить соціалістичному змаганню.

Великі можливості для його поглиблення й розгортання, зокрема, у промисловості відкрили рішення вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС³ та постанови Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальший розвиток соціалістичного змагання у зв'язку з перебудовою управління промисловістю» (січень 1966 р.)⁴. Удосконалення планування й управління народним господарством у напрямі поєднання галузевого і територіального принципів, зміна критеріїв оцінки діяльності підприємств зумовили новий підхід до організації соціалістичного змагання. Воно спрямовувалося на підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва, застосування нової техніки та поліпшення використання виробничих фондів, бережливості й економії матеріальних і трудових ресурсів, підвищення якості продукції.

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 3.

² Лихолат А. В. Ленінська дружба народів СРСР — велике завоювання соціалізму. К., 1974; його ж. На головному напрямі: Партійне керівництво соціалістичним змаганням. К., 1980; Валитов М. Г. Развитие соревнования и совершенствование социалистических производственных отношений. М., 1978; Панибудьяска В. Ф. Социалистическое соревнование — важный фактор дальнейшего укрепления дружбы народов СССР. К., 1979; Панибудьяска В. Ф., Лабур В. А. Партийное руководство межреспубликанским соревнованием смежных производственных коллективов (1971—1980). — В сб.: Научные труды по истории КПСС. К., 1981. Вып. 113.

³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1981. Т. 8, с. 493—498.

⁴ См.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. М., 1968. Т. 6, с. 12—13.

Могутнім імпульсом для дальшого розвитку соціалістичного змагання були рішення XXIII з'їзду КПРС, які надихнули радянських людей на нові трудові звершення. Згідно з вказівками цього з'їзду Президія ВЦРПС 23 вересня 1966 р. прийняла постанову «Про поліпшення організації соціалістичного змагання»⁵. В ній роз'яснювалися ряд принципових питань щодо організації руху за комуністичне ставлення до праці та завдання профспілок у справі розгортання соціалістичного змагання й керівництва ним.

У досліджуваній період дальший розвиток соціалістичного змагання був пов'язаний із знаменними ювілеями — 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчям з дня народження В. І. Леніна. Підкреслюючи значення цих подій в житті нашого народу, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев указував: «Це були роки величезного політичного піднесення і трудового ентузіазму радянських людей, ... роки дедалі активнішої участі широких мас трудящих у практичному здійсненні планів, намічених партією»⁶.

Соціалістичне змагання розгорталося в напрямі поширення у загальносоюзному масштабі патріотичних починів, активізації й поглиблення трудового суперництва між окремими областями і містами, колективами промислових підприємств поза рамками міжобласного і міжміського змагання. «Патріотичні почини, — підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський, — яскраве свідчення зростаючої політичної і трудової активності мас. Джерело їх могутньої життєвої сили в тому, що вони співзвучні духові часу, продиктовані насущними потребами виробництва, високою відповідальністю трудівників за особистий і колективний вклад у розв'язання завдань комуністичного будівництва»⁷. Ці почини за своїм змістом, цілями, завданнями і формами мали інтернаціональний характер й активно впливали на зміцнення братерської дружби народів СРСР.

Натхненником і організатором цього патріотичного руху виступали партійні організації, під безпосереднім керівництвом яких розвивалися і міцніли зв'язки між братніми народами. Провідну роль в ньому відігравав робітничий клас РРФСР. В роки восьмої п'ятирічки, як і в попередні часи, він був ініціатором більшості трудових починів, що поширилися на підприємствах усіх союзних республік.

Значного розвитку набуло соціалістичне змагання за максимальну економію матеріальних ресурсів. На початок 1966 р. робітники московських і ленінградських підприємств, розробивши за допомогою науководослідних, проектних і конструкторських організацій заходи щодо скорочення витрат металів та інших матеріалів, закликали трудящих країни взяти участь у цьому русі⁸.

Почини москвичів і ленінградців підхопили колективи промислових підприємств Української РСР⁹. Протягом січня 1966 р. за рішенням бюро Донецького обкому Компартії України на всіх підприємствах, шахтах і будовах області були розроблені, обговорені й прийняті на зборах та партійно-господарських активах соціалістичні зобов'язання щодо економії металу й інших матеріалів¹⁰. Першими на Донеччині цей почин підтримали колективи шахти № 5-біс «Трудівська» і Донець-

⁵ Профсоюзы СССР: Документы и материалы. 1963—1973 гг. М., 1974. Т. 5; Профсоюзы СССР в период развитого социализма. М., 1974, с. 245—252.

⁶ Брежнев Л. И. Ленинским курсом: Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 187.

⁷ Рад. Україна, 1977, 25 січ.

⁸ Правда, 1965, 31 дек.

⁹ ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3022, арк. 2—36; спр. 3011, арк. 2.

¹⁰ Там же, спр. 3022, арк. 2.

кого машинобудівного заводу ім. 15-річчя ЛКСМУ¹¹. У Львові в змагання за ощадливе використання матеріальних ресурсів включилися колективи Львівського заводу автотранспорту та «Львівсільмашу», в Одеській області — заводів «Холодмаш» й ім. Старостіна, а також північного об'єднання ім. Воровського¹².

Гарячу підтримку на промислових підприємствах України дістала ініціатива саратовських підприємств по бездефектному виготовленню та здачі продукції з першого пред'явлення. Це починання включало комплекс інженерних, організаційних та виховних заходів для підвищення її якості. В 1966 р. Харківський обком профспілки з метою поширення ініціативи саратовців провів семінар про застосування їх досвіду на підприємствах машинобудування країни. Завдяки цьому у соцзмагання за бездефектне виготовлення продукції включилася більшість великих машинобудівних підприємств області¹³, зокрема на Харківському тракторному заводі — колективи 15 цехів, а 534 робітникам, які працювали без браку, були вручені особисті клейма¹⁴. Застосування саратовської системи на цьому підприємстві сприяло зменшенню втрат від браку за три роки п'ятирічки на 16,2% і вдвоє кількості рекламцій по тракторах Т-74 й ДТ-20¹⁵. У Київській області в 1966 р. за почином саратовців змагалися колективи 24 підприємств машинобудівної та приладобудівної промисловості¹⁶.

В ході цього трудового суперництва на підприємствах Української РСР народжувалося багато цінних ініціатив, які підхоплювалися в багатьох союзних республіках, у тому числі в РРФСР. Так, у квітні 1966 р. старший апаратник Північнодонського хімкомбінату Г. І. Захарченко виступив ініціатором змагання під девізом «Економія на кожному робочому місці». За допомогою вчених він розробив нову технологію виробництва капролактаму, що дало можливість за чотири з половиною роки зекономити понад 100 тис. крб.¹⁷ На цьому ж підприємстві особисті зобов'язання за почином свого колеги взяли 3650 робітників, які внесли у фонд економії на честь 50-річчя Жовтня 850 тис. крб.¹⁸ На Україні в соцзмагання з ініціативи Г. І. Захарченка включилися 15 тис. чол., які в ювілейному році заощадили державі 3 млн. крб.¹⁹ Рух за економію на кожному робочому місці поширився на всіх підприємствах хімічної промисловості РРФСР²⁰. Наприклад, на Березняківському азотно-туковому заводі за цим почином змагалися 338 чол., які в 1968 р. зекономили сировини, матеріалів і електроенергії на 137,9 тис. крб.²¹

У тому ж році трудівники Західно-Сибірського металургійного комбінату достроково освоїли проектну потужність нової доменної печі та коксової батареї й закликали всіх металургів країни наслідувати їх приклад²². Ця ініціатива була визнана ВЦРПС як один з основних починів восьмої п'ятирічки²³. 5 липня 1968 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли спеціальну постанову, в якій ініціатива сибіряків схвалювалася й рекомендувалася до повсюдного поширен-

¹¹ Донецький обласний державний архів, ф. Р-3008, оп. 1, спр. 44, арк. 1; Социально-исторический Донбасс, 1966, 4 янв.

¹² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1793.

¹³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3301, арк. 137.

¹⁴ Об'єднаний архів Української республіканської ради професійних спілок (далі — ОА УРРПС), ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4914, арк. 57.

¹⁵ Красное знамя (Харьков), 1968, 18 дек.

¹⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3301, арк. 49.

¹⁷ Там же, оп. 32, спр. 33, арк. 17.

¹⁸ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 5257, арк. 54—55.

¹⁹ Там же, спр. 5341, арк. 10.

²⁰ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 5, спр. 2223, арк. 154.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. Р-5470, оп. 29, спр. 2516, арк. 34.

²² Правда, 1968, 11 люля.

²³ От XIV съезда к XV съезду профсоюзов СССР: Материалы к отчету о работе ВЦСПС за период 1968—1971. М., 1972, с. 4.

ня²⁴. Вона була з ентузіазмом підхоплена на підприємствах металургійної, машинобудівної, вугільної, хімічної, легкої та харчової промисловості України. Трудівники «Дніпроспецсталі», «Запоріжсталі», феросплавного, вогнетривкого, коксохімічного, металевих виробів, алюмінієвого та електродного заводів зобов'язалися за рахунок здійснення організаційних й технічних заходів прискорити освоєння проектних потужностей діючих і нових агрегатів та цехів. Це дало можливість до кінця п'ятирічки понад план виробити 300 тис. т чавуну, близько 700 тис. т сталі, 1,5 млн. т прокату, 31 тис. т вогнетривів, 24 тис. т феросплавів, 4 тис. т металевих виробів та іншої продукції²⁵.

Отже, широка підтримка ініціативи сибіряків на підприємствах республіки сприяла виробленню в короткі строки, без великих капітальних вкладень додатково різної продукції на мільйони карбованців. У ході соцзмагання за дострокове освоєння проектних потужностей значно зростає обсяг виробництва, поліпшувалися техніко-економічні показники роботи підприємств і підвищувалася культура виробництва.

Особливо багато патріотичних починів народжувалося у країні в період підготовки до відзначення знаменних ювілеїв. Зокрема, найбільш популярним стало змагання за дострокове виконання особистих дворічних планів до 50-річчя Великого Жовтня і п'ятирічних планів — до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, розпочате з ініціативи Героя Соціалістичної Праці, ткалі Костромського льонокомбінату В. Плетньової. В легкій промисловості в цей рух включилися більше мільйона трудівників²⁶. В УРСР почин В. Плетньової підтримали 80 тис. трудівників цієї галузі. З них близько 1 тис. чол. виконали особисті п'ятирічні плани в 1969 р., а понад 130 — працювали в рахунок 1971 р.²⁷

Значного поширення на підприємствах республіки набув також досвід Щокінського хімкомбінату Тульської області, колектив якого розпочав соцзмагання під девізом «Персоналу менше — продукції більше». 6 жовтня 1967 р. ЦК КПРС прийняв спеціальну постанову, в якій рекомендував партійним, радянським, профспілковим і комсомольським організаціям активно впроваджувати в життя цей позитивний досвід²⁸. Виконуючи постанову партії, в соцзмагання за почином щокінців у 1970 р. включилися колективи 12 підприємств хімічної промисловості України. Серед них були комбінати хімічних волокон Києва і Чернігова, Київський і Дніпропетровський кисневі заводи, Одеський хімічний, сімферопольський завод пластмас та інші²⁹. Цей почин був підтриманий і на Донецькому металургійному заводі ім. В. І. Леніна, харківських заводах — «Серп і молот», холодильних машин і тракторному, Дніпродержжінському вагонобудівному, Дніпропетровському металургійного устаткування та інших підприємствах УРСР³⁰⁻³¹.

Важливим напрямом розвитку міжреспубліканського соціалістичного змагання в досліджуваній період було трудове суперництво окремих областей та міст. Активно змагалися між собою Київська і Московська області. Їх творча співдружність мала різні форми: змагання між окремими підприємствами, обмін технічною документацією, листування та взаємні візити. Промислові підприємства цих областей підтримували

²⁴ Справочник партійного работника. М., 1969. Вып. 9, с. 111—112.

²⁵ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 96, спр. 52, арк. 15.

²⁶ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 5, спр. 2209, арк. 25.

²⁷ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 6185, арк. 97—98.

²⁸ Про досвід роботи партійного комітету Щокінського хімічного комбінату по мобілізації колективу трудящих на збільшення обсягів виробництва за рахунок зростання продуктивності праці: Постанова ЦК КПРС від 6 жовтня 1969 р. — КПРС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. К., 1981. Т. 10, с. 84—86.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 613, арк. 35.

³⁰⁻³¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 50, оп. 6, спр. 78, арк. 13—14; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 146, спр. 42, арк. 16; ф. 338, оп. 1, спр. 82, арк. 62; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 53, спр. 57, арк. 25; ф. 5148, оп. 4, спр. 34, арк. 93.

тісні виробничі контакти. Так, київський завод «Арсенал» змагався з двома підприємствами Підмосков'я — Красногорським механічним і Загорським оптико-механічним заводами³². Там здобули практичне втілення не лише передові методи праці, а й нові форми ідейного впливу на робітників, такі, наприклад, як естафета революційних і трудових традицій, що широко використовувалися на заводі «Арсенал». За прикладом киян на підмосковних заводах було створено раду майстрів, встановлено день майстра, в який проводилися збори керівників середньої ланки. На їх розгляд виносилися актуальні проблеми виробництва та організаційно-виховної роботи. Загалом 93 підприємства промисловості, транспорту, торгівлі, зв'язку та будівництва Київщини змагалися з підприємствами столиці нашої Батьківщини та Московської області³³.

У розглядувані роки тіснішими стали дружні зв'язки Придніпров'я та Уралу. Дніпропетровська область продовжувала змагатися із Свердловською. Постійні економічні зв'язки, братерське співробітництво трудящих двох індустріальних областей допомагали їм взаємно збагачуватися передовим досвідом, добиватися нових успіхів у комуністичному будівництві. Регулярним був обмін делегаціями. На урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, наприклад, у Дніпропетровську, була присутня партійно-господарська делегація із Свердловської області³⁴.

Багаторічна дружба з'єднувала колективи різних промислових підприємств цих областей. Міцні зв'язки підтримували, зокрема, трудівники металургійних заводів — Дніпропетровського ім. Г. І. Петровського й Уральського ім. Серова, Криворізького металургійного заводу і Нижньотагільського металургійного комбінату, Дніпропетровського і Синарського трубопрокатних заводів, Нікопольського південно-трубного і Першоуральського новотрубного, Нижньодніпровського трубопрокатного і Першоуральського старотрубного заводів³⁵. У відкритому листі «Вашу руку, друзі-нижньотагільці!» від колективу Криворізького металургійного заводу писалося: «Багато років Урал і Придніпров'я зв'язують узні братерської дружби. Традиційне змагання Дніпропетровської і Свердловської областей взаємно збагачує нас, допомагає успішніше працювати над створенням матеріально-технічної бази комунізму»³⁶.

В ході соцзмагання і братерського співробітництва міцніли зв'язки виробничих колективів Львова і Ростова-на-Дону³⁷. Давня і міцна дружба з'єднувала, зокрема, колективи заводів «Львівсільмаш» і «Красний Аксай», трестів «Червоноградвугілля» і «Шахтантрацит» («Ростовуголь») ³⁸.

Соціалістичне змагання між трудящими Москви і Одеси розпочалося в 1966 р. У дні роботи XXIII з'їзду КПРС редакції газет «Московская правда» і «Знамя коммунизма» (Одеса) організували зустріч групи новаторів виробництва і партійних працівників цих міст. На зустрічі, що відбулася на заводі ім. Володимира Іллічі, була одностайно прийнята пропозиція його майстра С. А. Антонова про початок соціалістичного змагання між підприємствами обох міст³⁹. В нього

³² Арсеналець (Київський завод «Арсенал»), 1967, 14 черв.; 1969, 27 лют.

³³ Київський міський державний архів, ф. Р-1402, оп. 1, спр. 733, арк. 11; ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4967, арк. 15—20.

³⁴ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 51, спр. 57, арк. 17.

³⁵ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Р-2146, оп. 1, спр. 2909, арк. 42; ф. Р-2143, оп. 1, спр. 1693, арк. 36; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 51, спр. 57, арк. 28.

³⁶ Металлург (Криворізький металургійний завод ім. В. І. Леніна), 1970, 14 окт.

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 103, спр. 862, арк. 189.

³⁸ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4859, арк. 3; Львівська правда, 1966, 1 листоп.

³⁹ Знамя коммунизма (Одесса), 1966, 20 апр.

включилися виробничі колективи Іллічівського району Одеси і Московського району Москви⁴⁰ та ряду заводів інших районів цих міст⁴¹.

В роки восьмої п'ятирічки піднеслося на вищий рівень трудове суперництво між колективами Донецької і Кемеровської областей, шахтарями Донбасу і Кузбасу. Плідно змагалися дві прославлені бригади — А. Степанова з шахти «Краснолиманська» і М. Путри з «Чертинської» № 1 (Кемеровська область). У 1967 р. на честь 50-річчя Радянської влади перша бригада встановила Всесоюзний рекорд видобутку вугілля з однієї лави і за 31 робочий день видала його на-гора 110 050 т, а також світовий рекорд — 150 657 т⁴². У змагання включилися виробничі колективи й інших галузей. Так, трудівники об'єднання Донбасенерго змагалися з колективом Кузбаської енергосистеми, Старобешівської ДРЕС — з Томь-Усинської ДРЕС Кемеровської області, Слов'янської ДРЕС — з Південнокузбаської ДРЕС⁴³.

Дальшого розвитку набуло й почате під час святкування 20-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні змагання міст-героїв. У 1966 р. Волгоградський сталедротовоканатний завод звернувся з відкритим листом до Одеського сталедротовоканатного заводу. Там говорилося: «У наших колективів є багато спільного. Обидва випускають споріднену продукцію. Обидва перебувають в містах-героях, і це зобов'язує високо тримати честь підприємства. Обидва використовують взаємний досвід... Давайте суперничати в праці: бригада з бригадою, цех з цехом, завод з заводом, ... допомагати один одному словом і ділом, а якщо потрібно, то й по-товариському критикувати взаємні промахи»⁴⁴. Одесити прийняли виклик колег з Волгограда і включилися в соціалістичне змагання.

Міцні виробничі зв'язки підтримували міста-герої Київ і Ленінград. Трудящі київських заводів «Червоний екскаватор» та «Арсенал» змагалися відповідно з трудящими ленінградських заводів — екскаваторного та «Арсенал»⁴⁵. У трудовому суперництві брали участь виробничі колективи Жовтневого району столиці Радянської України і Ленінського району Ленінграда⁴⁶. Тісні зв'язки встановилися між трудящими Києва і міста-героя Волгограда (наприклад, Печерського і Центрального районів, комбінатами будматеріалів і залізобетонних виробів № 1). Змагалися київські і волгоградські суднобудівники й хіміки⁴⁷.

Продовжувалося соцзмагання промислових підприємств, які уклали договори ще в роки перших п'ятирічок. З новою силою розгорнулося воно між колективами двох провідних металургійних заводів — запорізького «Дніпроспецсталь» і підмосковного «Електросталь». У 1966 р. партійні організації споріднених підприємств спрямували зусилля своїх колективів на активізацію цього патріотичного руху у зв'язку з 50-річчям Великого Жовтня, відзначення якого збіглося з 30-річчям їх братерського співробітництва⁴⁸. Всього в тому році змагання охопило трудівників 26 цехів і 40 бригад на двох заводах⁴⁹, а в 1969 р. — відповідно уже 30 і 60⁵⁰.

⁴⁰ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 17, оп. 37, спр. 9, арк. 145.

⁴¹ Знамя коммунизма (Одесса), 1966, 14 окт.; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 17, оп. 37, спр. 9, арк. 39; ф. 914, оп. 1, спр. 44, арк. 5.

⁴² Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 1486, оп. 1, спр. 15, арк. 94.

⁴³ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4971, арк. 21—22.

⁴⁴ Канатник (Одеський сталедротовоканатний завод), 1966, 9 лют.

⁴⁵ Київський міський державний архів, ф. Р-1310, оп. 1, спр. 850, арк. 22; Арсеналець (Київський завод «Арсенал»), 1969, 27 лют. ЦА ВЦРПС. ф. 1, оп. 5, спр. 2216, арк. 105.

⁴⁶ Вечірній Київ, 1970, 23 черв.

⁴⁷ Київська правда, 1967, 7 серп.

⁴⁸ Запорізький обласний державний архів, ф. Р-2463, оп. 7, спр. 789, арк. 13.

⁴⁹ Там же, арк. 39—43, 50—54; спр. 860, арк. 80—84, 91—94 (підрахунки автора).

⁵⁰ Там же, оп. 8, спр. 26, арк. 47—51, 57—63.

Основою міжзаводського соціалістичного змагання був обмін передовим виробничим досвідом. Так, на заводі «Дніпроспецсталь» за досвідом колективу «Електростали» було впроваджено новий метод використання кисню під час плавки і нову технологію заміру температури металу. Завдяки цьому металурги Запоріжжя змогли зменшити витрати електроенергії на 15—20% і підвищити продуктивність праці на 20%. На заводі ж «Електросталь» на основі вивчення досвіду роботи «Дніпроспецстали» застосовували принципіально нові способи виробництва спеціальних сталей та сплавів⁵¹.

Дедалі ширше розгорталося традиційне соцзмагання трудівників Новокраматорського машинобудівного заводу і Уральського заводу важкого машинобудування. Партійні комітети обох підприємств особливу увагу приділяли налагодженню систематичного обміну передовим досвідом роботи між їх колективами. У творчій співдружності розв'язували виробничі завдання, зокрема, конструктори ковальсько-пресового, гірничорудного устаткування, конструктори-прокатники заводів. При проектуванні нових машин між ними здійснювався постійний обмін документацією, результатами науково-дослідних та експериментальних робіт. Конструктори двох колективів спільно вирішили інженерні питання щодо впровадження передової технології і передових методів праці. Так, на Новокраматорському заводі перейняли технологічний процес складання потужних пресів, який використовувався на Уральському заводі. В 1966—1967 рр. там побували 50 новокраматорців — робітників та інженерно-технічних працівників — з метою вивчення передового досвіду. В свою чергу вони вислали уральцям десятки креслень⁵².

Традиційною стала дружба колективів Харківського і Волгоградського тракторних заводів, Харківського турбінного і Ленінградського металевого заводів, початок якій також було закладено в роки перших п'ятирічок⁵³.

Ще в 1964 р. підписали договір про соціалістичне змагання колективи Дніпропетровського і Ярославського шинних заводів⁵⁴. Інженери братнього підприємства допомагали дніпропетровцям готувати виробництво до пуску і кадри для підприємства, яке будувалося. Більшість з них залишилася там на постійній роботі. Вони брали участь у налагодженні поточних ліній, освоєнні проектних потужностей. Ярославське технічне училище також готувало кадри для Дніпропетровського шинного заводу. З кожним роком міцніла дружба між трудівниками шинних заводів, дальшого розвитку набувало соцзмагання. Спочатку в ньому брали участь лише колективи цих підприємств. А у восьмій п'ятирічці у трудове суперництво включилися й колективи цехів та бригад⁵⁵. Так, бригади В. В. Русакова і І. Л. Колесника з Дніпропетровського шинного заводу викликали на змагання відповідні бригади ярославців⁵⁶.

Таким чином, у 1966—1970 рр. почало розгортатися соціалістичне змагання колективів споріднених підприємств на договірних засадах. В його основу було покладено обмін передовим виробничим досвідом, впровадження у виробництво нової техніки і передової організації праці. Це змагання сприяло успішному розв'язанню складних народно-господарських завдань, поглибленню і зміцненню братерських зв'язків між народами.

У розглядуваний період соціалістичне змагання колективів промислових підприємств піднялося на новий щабель. У ході його розвитку простежувалася тенденція до зростання числа учасників цього руху.

⁵¹ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4915, арк. 4—5, 13.

⁵² Донецький обласний державний архів, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 1777, арк. 8—10.

⁵³ Харківський обласний державний архів, ф. Р-5652, оп. 4, спр. 747, арк. 20; Кіровоць (Харківський турбінний завод ім. Кірова), 1967, 30 черв.

⁵⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. Р-5470, оп. 29, спр. 2775, арк. 3.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Р-4648, оп. 1, спр. 27, арк. 2.

Змагалися не лише колективи підприємств, а й колективи цехів та бригад, передовики виробництва. Відбулися істотні зміни і в змісті та організації соцзмагання. Індивідуальне і колективне суперництво оформлялося зобов'язаннями, сформульованими в договорах. До того ж їх показники були багатопланові й різнобічні (по збільшенню обсягів виробництва, зростанню продуктивності праці та підвищенню якості виробів, застосуванню нової техніки і передової технології, розвитку раціоналізаторства і винахідництва, піднесенню культури виробництва і соціальному розвитку колективів, розгортанню шефської роботи). Щомісяця і щокварталу колективи підприємств, що змагалися, обмінювалися інформаціями про результати виконання планів і зобов'язань.

У роки восьмої п'ятирічки яскраво виявилася тенденція до дальшого розвитку гласності соціалістичного змагання. Виробничі колективи не менше двох разів на рік обмінювалися делегаціями для підбиття його підсумків. Вони обговорювалися на засіданнях профактиву і адміністрації за участю делегації з підприємства, з яким укладено договір. Хід та підсумки соцзмагання доводилися до кожного робітника через багатотиражки, стінгазети, спеціальні стенди на території підприємств, на загальних зборах.

Обмін делегаціями для взаємоконтролю ходу міжреспубліканського змагання був важливою формою обміну досвідом комуністичного будівництва. Перевірки, під час яких виявлялися недоліки та невикористані резерви, відповідали почуття відповідальності за виконання своїх зобов'язань, знайомили з різними сторонами життя братніх колективів, які суперничали між собою. Їх постійні виробничі зв'язки, товариська взаємодопомога й обмін досвідом, що здійснювалися у процесі змагання, були важливим фактором зближення соціалістичних націй, зміцнення дружби народів СРСР.

Дальший розвиток соціалістичного змагання й обмін передовим виробничим досвідом сприяли успішному виконанню п'ятирічних планів і підвищених зобов'язань на честь 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Як підкреслювалося на XXIV з'їзді Компартії України, робітничий клас, колгоспне селянство, трудова інтелігенція УРСР під керівництвом Комуністичної партії з честю дотримали свого слова — достроково, у жовтні 1970 року, завершили п'ятирічку по загальному обсягу виробництва⁵⁷. «...Кожний тиждень дострокового виконання п'ятирічки, — наголошував товариш Л. І. Брежнєв, — означає, що країна одержить додатково мільйони тонн нафти, вугілля, сталі, десятки мільйонів квадратних метрів тканин, мільйони пар взуття і багато інших товарів»⁵⁸.

Таким чином, практика соціалістичного змагання між колективами промислових підприємств РРФСР і УРСР переконливо свідчить, що в роки восьмої п'ятирічки воно відіграло важливу роль у зближенні соціалістичних націй і народностей. Зростаюча роль цього патріотичного руху в зміцненні дружби народів СРСР виявилася в інтернаціоналізації його форм — поширенні в міжреспубліканському масштабі різних прогресивних починів, розвитку змагання трудящих братніх республік, областей, міст і виробничих колективів. Поширення в загальносоюзному масштабі патріотичних починів — яскраве свідчення правильності ленінського твердження про те, що «соціалізм не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело...»⁵⁹.

⁵⁷ Див.: XXIV з'їзд Комуністичної партії України 17—20 березня 1971 року: Стен. звіт. К., 1972, с. 18.

⁵⁸ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 166.

⁵⁹ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

Здійснюване в різних формах, соціалістичне змагання сприяло дальшому зростанню виробництва, вихованню у трудящих комуністичного ставлення до праці, зміцненню дружби і єдності народів СРСР, розвитку загальних процесів інтернаціоналізації.

Н. Я. Цехмистро

УКРЕПЛЕНИЕ БРАТСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
ТРУДЯЩИХСЯ РСФСР И УССР
В ХОДЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОРЕВНОВАНИЯ
В ГОДЫ ВОСЬМОЙ ПЯТИЛЕТКИ

Резюме

В статье освещается братское сотрудничество трудящихся РСФСР и УССР в ходе соцсоревнования в 1966—1970 гг. Показана роль развертывания этого патристического движения и обмена передовым производственным опытом трудовых коллективов республик в успешном выполнении сложных народнохозяйственных задач пятилетки, в углублении и укреплении братских связей между народами.

Л. М. НОВОХАТЬКО (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
ПО РОЗВИТКУ СПІВДРУЖНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
БРАТНІХ РЕСПУБЛІК СРСР (1926—1932 рр.)

Одним з величних завоювань Комуністичної партії є утвердження й дальший розвиток у період зрілого соціалізму нової соціальної та інтернаціональної спільності — радянського народу, а також єдиного народногосподарського комплексу країни. Це стало можливим, зокрема, завдяки постійному, неухильному здійсненню нашою партією ленінських принципів національної політики. Історія не знає держави, яка в найкоротші строки зробила б так багато для всебічного розвитку націй і народностей, як СРСР, підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». На власному досвіді народи Країни Рад переконалися, що згуртування в єдиному союзі примножує їх сили, прискорює соціально-економічний розвиток¹.

Діяльність КПРС та її бойового загону — Компартії України — по зміцненню дружби і розвитку економічного співробітництва між робітниками радянських республік у реконструктивний період висвітлювалася, особливо протягом останнього десятиріччя, в ряді ґрунтовних колективних та індивідуальних досліджень, частина яких написана в плані громадянської історії². В них переконливо показано, що братерське єднання було могутнім прискорювачем темпів реконструкції народного господарства, важливим фактором інтернаціоналістського виховання мас.

Разом з тим багато з цих досліджень присвячено загальним проблемам, а, як уже відзначалося в літературі, питання співробітництва народів заслуговують на спеціальне вивчення³. Автори опублікованої в 1981 р. першої узагальнюючої праці з історіографії національної політики КПРС вважають, що потрібний узагальнений аналіз досвіду партії в організації співробітництва радянських республік протягом перехідного періоду, а найменш дослідженою залишається національна політика КПРС в роки першої і другої п'ятирічок⁴. До цього, очевидно, можна додати, що в історико-партійному аспекті недостатньо проаналізовано такі питання, як співробітництво між союзними республіками у процесі розробки перших п'ятирічних планів, в обміні матеріальними ресурсами, розв'язанні проблеми кваліфікованих робітничих кадрів, вплив співробітництва на зростання багатонаціонального складу пар-

¹ Див.: Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 5—6.

² Див.: Братерський союз народів: Комуністична партія — організатор утворення і зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972; Братское содружество советских республик в развитии народного хозяйства (1917—1971). М., 1973; Лихолат А. В. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма. 1917—1937. М., 1976; Чирко В. А., Пода Н. В. Незламный союз республик радянских. К., 1981 та ін.

³ Див.: Сидоренко В. П. Історія робітничого класу України періоду будівництва соціалізму (1921—1941 рр.) у радянській історіографії.— Історичні дослідження: Вітчизняна історія. К., 1977. Вип. 3, с. 80.

⁴ Див.: Национальная политика КПСС: Очерк историографии. М., 1981, с. 122—123.

тійних організацій, трудових колективів України, піклування КП(б)У про інтернаціоналістське виховання робітничого класу.

У даній статті зроблено спробу проаналізувати діяльність Комуністичної партії по розвитку співдружності робітничого класу радянських республік у процесі створення фундаменту соціалістичної економіки країни. Це питання досліджується на прикладі братерських взаємозв'язків між Радянською Україною та РСФРР, а також іншими республіками у двох головних сферах — обміні матеріальними ресурсами й забезпеченні індустрії робітничими кадрами.

Об'єднуючи і спрямовуючи зусилля трудящих багатонаціональної країни на побудову соціалізму, Комуністична партія завжди виходила з марксистського положення про те, що справжнє інтернаціональне співробітництво можливе тільки між *рівними*⁵. Тому в рішеннях X та XII з'їздів РКП(б) було приділено велику увагу пошукові й розробці конкретних шляхів, форм і методів ліквідації економічної та культурної нерівності народів. Це було найголовнішим завданням національної політики партії досліджуваного періоду, важливою передумовою і змістом процесу утвердження братерської єдності робітничого класу радянських республік.

Основною ланкою у боротьбі партії за ліквідацію фактичної нерівності народів, зміцнення їх економічної співдружності було проведення прискореними темпами соціалістичної індустріалізації країни. Розглядаючи директиви по складанню плану першої п'ятирічки, XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.) наголосив у своїй резолюції: «П'ятирічний план повинен приділити особливу увагу питанням піднесення економіки і культури відсталих національних окраїн і відсталих районів, ... відповідно передбачаючи швидший темп розвитку їх економіки і культури, виходячи з пов'язання нужд і потреб цих районів з нуждами і потребами Союзу»⁶.

Необхідно підкреслити, що основний економічний закон соціалізму органічно передбачає раціональне розміщення продуктивних сил, наближення виробництва до джерел сировини, переміщення людських ресурсів. Тому прискорений розвиток продуктивних сил, зокрема в період створення фундаменту соціалістичної економіки, означав і поглиблення та збагачення міжреспубліканських відносин, зміцнення братерської єдності між усіма загонами робітничого класу Союзу РСР.

Одним з найважливіших напрямів діяльності Комуністичної партії по зміцненню співдружності робітничого класу Союзу РСР, формуванню єдиного народногосподарського організму країни було керівництво взаємообміном матеріальними ресурсами радянських республік. Характерна риса цих братерських зв'язків полягала в тому, що визначальний вклад у спільну справу індустріалізації вносив великий російський народ.

Спрямовуючи співробітництво робітників братніх республік на строкове здійснення соціалістичної реконструкції, партійні організації використовували багато різноманітних засобів, форм і методів роботи. Центральний Комітет ВКП(б), зокрема, приділяв систематичну увагу «всесоюзній кочегарці» — Донецькому басейну. Питання його розвитку ґрунтовно розглядалися у таких важливих документах ЦК, як резолюція квітневого (1928 р.) об'єданого пленуму ЦК і ЦКК, постанова ЦК «Про завдання вугільної промисловості Донбасу» (січень 1929 р.), спільне з Раднаркомом і ВРНГ СРСР Звернення «Про завдання вугільної промисловості Донбасу. Всім партійним, радянсько-господарським,

⁵ Див.: Енгельс Ф. Лист Карлу Каутському.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 213.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 4. с. 42.

профспілковим і комсомольським організаціям» (липень 1931 р.)⁷. В них містився глибокий аналіз стану справ у басейні, вказувалися конкретні шляхи розв'язання основних проблем галузі та давалися рекомендації щодо піднесення авангардної ролі комуністів, які в ній працювали. Це значною мірою сприяло поліпшенню діяльності парторганізацій України по забезпеченню прискороного розвитку вугільної промисловості республіки.

Яскравим прикладом партійного впливу на розвиток співдружності робітничого класу СРСР є розв'язання вузлової проблеми Донбасу — механізації виробництва. При цьому партійні, радянські, профспілкові та комсомольські організації Донбасу використовували, наприклад, таку форму роботи, як встановлення міцних безпосередніх контактів з підприємствами братніх республік. Так, Сталінська міськрада звернулася до робітників Москви і Ленінграда з проханням допомогти в обладнанні так званих холодних майстерень для термінового ремонту шахтного устаткування⁸. Уже в день опублікування цього звернення у пресі секретаріат Московської обласної ради профспілок оголосив громадську мобілізацію інструментів і намітив конкретні шляхи її здійснення. Дієву підтримку робітникам України подали колективи таких відомих у країні своїми революційними і трудовими традиціями підприємств, як «Серп и молот», АМО, ім. Володимира Ілліча, Краснопресненський механічний завод та ін.⁹ Нарада представників ленінградських заводів ухвалила виконати замовлення донбасівців протягом трьох днів і надіслати 50 комплектів інструментів¹⁰.

Така оперативність стала можливою завдяки постійній увазі, що їй приділяли парторганізації названих міст питанням співдружності трудящих братніх республік, високій інтернаціоналістській свідомості російського робітничого класу. У відповідь на допомогу москвичів і ленінградців гірники України розгорнули активну боротьбу за безумовне стопроцентне виконання планових завдань по видобутку вугілля¹¹.

Під керівництвом комуністів, при допомозі робітничого класу всієї країни вирішувалися й інші важливі проблеми «всесоюзної кочегарки». Бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б), добре усвідомлюючи важливість забезпечення басейну нафтою, робило все можливе для якнайшвидшого прокладення нафтопроводу Армавір — Донбас¹², а робітники з Грозного (Чечено-Інгушська АРСР), прибувши на Україну, допомогли достроково реконструювати систему промислового і побутового водопостачання регіону і т. д.¹³

Велике значення для налагодження успішної роботи промисловості та активізації діяльності парторганізацій республіки у цьому напрямі мав періодичний приїзд на Україну відомих діячів партії і держави Ф. Е. Дзержинського, В. В. Куйбишева, В. І. Межлаука, комісії Центрального Комітету ВКП(б), ЦКК — РСІ, ВРНГ СРСР, до складу яких входили й представники партійних і господарських органів УСРР¹⁴. Як переконливо свідчать архівні документи, матеріали періодичної преси того часу, вони працювали в тісному контакті з широким місцевим активом. Так, у звіті комісії ЦКК ВКП(б) — НК РСІ СРСР, яка перевіряла стан виробничих нарад і висуванства на підприємствах Харкова, Запоріжжя, Донбасу, підкреслювалося, зокрема, що її робота проходила

⁷ Див.: КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 79—88; 150—153; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов в 5-ти томах. М., 1967. Т. 2, с. 334—343.

⁸ Донецький обласний державний архів, ф. Р-279, оп. 1, спр. 401, арк. 29.

⁹ Рабочая Москва, 1931, 9 окт.

¹⁰ Рабочая Москва, 1931, 15 окт.

¹¹ Донецький обласний державний архів, ф. Р-279, оп. 1, спр. 401, арк. 29.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 3375, арк. 45.

¹³ Комуніст, 1929, 10 листоп., 1931, 2 січ.

¹⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1276, арк. 42; ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 1, спр. 177, арк. 17.

при активній участі трудящих «і фактично стала оглядом двадцятьма тисячами робітників виробничого життя підприємств, а також діяльності партійних, господарських і профспілкових організацій»¹⁵. Під час проведення таких заходів комуністи, робітничий клас УСРР одержували значну допомогу в питаннях, що стосувалися нарощування темпів промислового розвитку, зміцнення партійного керівництва господарським будівництвом, розширення і вдосконалення зв'язків з виробничими колективами інших республік.

За вказівкою ЦК ВКП(б) та уряду СРСР у травні 1927 р. на 28 найбільших, переважно металургійних, підприємствах України побувала комісія на чолі з головою ВРНГ СРСР В. В. Куйбишевим. Вона спільно з республіканськими органами намітила шляхи поліпшення постачання деяких заводів України сировиною, допомогла збільшити асигнування та визначити його конкретні об'єкти, а також розв'язати ряд інших організаційних і науково-технічних питань¹⁶. Підсумки роботи комісії були обговорені на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Визнавши правильність її висновків і рекомендацій, Політбюро вжило ряд енергійних заходів, спрямованих на дальший розвиток промисловості республіки, прискорення проєктування підприємств, зміцнення оперативних зв'язків між ВРНГ СРСР і ВРНГ України¹⁷.

Важливим засобом впливу Комуністичної партії на розгортання та вдосконалення процесу взаємообміну матеріальними ресурсами між радянськими республіками були органи масової інформації, зокрема партійно-радянська преса. Вона систематично вміщувала на своїх сторінках огляди «По Союзу Республік», «Господарське будівництво», ділове листування й виробничі переклики трудящих УСРР та інших республік, а в необхідних випадках — критичні звернення до підприємств-суміжників, що знаходилися як на Україні, так і за її межами¹⁸.

З цінною ініціативою виступила газета «Пролетар Дніпробуду» — орган партійної, профспілкової та комсомольської організації будівництва. За її пропозицією на початку пускового періоду, в грудні 1931 р., безпосередньо на об'єкті була проведена всесоюзна нарада представників заводів-постачальників, у якій взяли участь більш як 150 чол. з різних республік — директори, провідні спеціалісти й ударники підприємств, представники партійних та інших громадських організацій. Кожна делегація привезла з собою трудовий рапорт про те, як виконуються замовлення Дніпробуду. Тут же на нараді представники 6 заводів уклали договір на якнайшвидше виготовлення необхідних для будови матеріалів та устаткування, а 13 багатотиражних газет підприємств-постачальників з різних республік і «Пролетар Дніпробуду» зобов'язалися спільними зусиллями ще активніше сприяти своєю організаторською та масово-політичною роботою успішному виконанню замовлень і ходу будівництва¹⁹.

Важливе значення для зміцнення економічної співдружності, розширення обміну передовим виробничим досвідом між робітниками братніх республік мало соціалістичне змагання, глибоко інтернаціональне за своїм характером і змістом. На наш погляд, інтернаціоналізм змагання діставав свій вияв у таких двох напрямках. По-перше, в цей час під керівництвом партії у ньому виникли і зміцнили міжреспубліканські форми, тобто змагання між промисловими центрами, підприємствами та окремими передовиками різних республік, а також всесоюзне змаган-

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 1, спр. 177, арк. 2.

¹⁶ Комуніст, 1927, 24, 26, 28 трав.

¹⁷ Див.: Коломийченко Й. И. На путях социалистической реконструкции: Коммунистическая партия Украины в борьбе за социалистическую индустриализацию и подготовку сплошной коллективизации (1926—1929 гг.). К., 1978, с. 78.

¹⁸ Комуніст, 1930, 14 груд.; 1931, 10 квіт., 1 жовт.; Всеукраинский пролетарий, 1930, 14 февр., 5, 25 марта; Мостовик (Дніпропетровськ), 1930, 13 листоп., 1931, 17 трав. та ін.

¹⁹ Комуніст, 1931, 22, 24 груд., 1932, 8 січ.

ня. По-друге, трудящі, навіть без укладення спеціальних договорів на міжреспубліканське змагання, запозичували один в одного форми трудового суверенітета, досвід його організації і т. д.

Оскільки діяльність партії по розвитку соціалістичного змагання в 1926—1932 рр. присвячена численна література²⁰, то, не спиняючись на цих питаннях детально, підкреслимо, що в цей період деякі його форми вперше виникли саме в результаті спільної ініціативи робітників кількох республік. У 1931 р., наприклад, за пропозицією передовиків Магнітки і Харківського тракторного заводу на підприємствах країни розгорнулося змагання по професіях за якнайкраще використання наявного обладнання і високу продуктивність праці. Ці колективи стали також ініціаторами проведення всесоюзного переклику жінок-ударниць. Почин у цій справі зробила передова жіноча бригада Магнітки, викликавши на соціалістичне змагання своїх українських колег. 20 квітня 1931 р. на зборах, скликаних парткомом Харківського тракторобуду, робітниця підтримала цю ініціативу і закликала жінок Сталінградського тракторного, Горьковського автозаводу, Кузнецькбуду, Дніпробуду, заводів Златоуста обмінятися передовим досвідом²¹. Ці факти переконливо свідчать про інтернаціоналізм соціалістичного змагання в нашій багатонаціональній країні, підтверджують велику життєву силу одного з основних його принципів, визначеного В. І. Леніним,— можливості практичного повторення досвіду²².

З вдячністю приймаючи різнобічну допомогу трудящих братніх республік, робітники України водночас і самі подавали їм всебічну підтримку, поставляючи вугілля та чавун, сталь і прокат, машини й механізми. Велику роботу, зокрема, провели партійні організації України по мобілізації робітничого класу на допомогу Урало-Кузнецькому комплексу і Карагандинському вугільному басейну. При цьому вони керувалися настановами XI з'їзду КП(б)У (червень 1930 р.), в резолюції якого зазначалося: «Цілком поділяючи рішення ЦК ВКП(б) про розвиток другої вугільно-металургійної бази СРСР на Сході, з'їзд підкреслює потребу максимальної та всілякої допомоги з боку України розвитку цієї бази»²³.

Разом з робітничим класом усієї країни відповідальні замовлення Магнітогорська та Кузнецька виконували 7 заводів Харкова, 7 — Одеси, більше 20 підприємств Дніпропетровська, Кривого Рогу, Запоріжжя, Мелітополя²⁴. Здійснюючи керівництво цією важливою роботою, Центральний Комітет КП(б)У, місцеві партійні організації використовували багато різних форм і методів, спрямованих на своєчасне, а по можливості й дострокове, виконання замовлень братніх республік, підвищення якості продукції. Це — широке роз'яснення і популяризація загальнодержавного значення, що його мало створення нових промислових центрів, організація на підприємствах наскрізних контрольних постів, встановлення більш тісних, безпосередніх виробничих контактів з трудовими колективами новобудов Сходу за допомогою преси та листування, а також шляхом обміну делегаціями, активізація різних форм соціалістичного змагання, у тому числі й міжреспубліканського, та ін.

²⁰ Див.: Пономаренко Г. Я. Во главе трудового подъяма: Коммунисты Донбасса — организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки. К., 1971; КПРС — организатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України. К., 1975 та ін.

²¹ Див.: Берлін Л. И. и Эпштейн И. Э. Социалистическая взаимопомощь русских и украинских рабочих в борьбе за выполнение первой пятилетки.— Исторические записки, т. 50. М., 1955, с. 324.

²² Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 144.

²³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1. 1918—1941, с. 672.

²⁴ Див.: Братерський союз народів..., с. 67.

Помітною подією в житті трудящих республіки, яка сприяла зміцненню братерської співдружності робітничого класу РСФРР і УСРР, було проведення в квітні 1931 р. декади Магнітобуду. Центральний Комітет КП(б)У зобов'язав парторганізації промислових підприємств України активізувати в робітничих колективах масово-політичну роботу навколо спорудження Магнітогорського комбінату, забезпечити своєчасне і якісне виконання для будови всіх поставок. З цією метою партійним комітетам рекомендувалося організувати на підприємствах пости Магнітобуду, включивши туди представників партійних, профспілкових і комсомольських організацій та заводської преси, систематично, не рідше одного разу в п'ять днів, інформувати трудові колективи про хід виконання замовлень Магнітобуду, ширше розгорнути соціалістичне змагання²⁵.

Велику увагу виконанням замовлень новобудов Сходу приділяли партійні організації Дніпропетровщини, особливо заводу «Стальміст». Робітники цього підприємства разом із своїми суміжниками — колективами металургійних заводів ім. В. І. Леніна, ім. Г. І. Петровського, ім. Ф. Е. Дзержинського виготовляли основні конструкції для 8 домен Магнітки і 6 домен Кузнецька, тобто виконували одне з найбільших замовлень нових індустріальних центрів. Розуміючи всю важливість і відповідальність цього завдання, спільна нарада адміністрації, активу партійної, профспілкової і комсомольської організацій «Стальмосту» намітила конкретні заходи по зміцненню кадрів деяких ділянок, забезпеченню систематичного оперативного контролю за ходом виробництва, розгортанню масово-політичної роботи²⁶. Активними помічниками парткому заводу були комсомольці. Взявши шефство над замовленнями Урало-Кузбасу, вони активно включилися у здійснюваний «Комсомольської правдою» всесоюзний контроль за ходом їх виконання, встановили постійне чергування в нічні зміни, створили власну групу, яка постійно стежила за якістю виробленої продукції, проводили ударні суботники²⁷. В результаті основні конструкції для перших двох домен колективів відвантажив на півтора місяці раніше запланованого строку²⁸.

Отже, в процесі створення фундаменту соціалістичної економіки Комуністична партія приділяла значну увагу розвитку взаємодопомоги радянських республік матеріальними ресурсами, удосконаленню і пошукові нових її форм. Братерське співробітництво сприяло більш динамічному зростанню промислового потенціалу як усюї країни, так і кожної радянської республіки, зокрема Української СРР. Практика такого співробітництва наочно підтверджувала ленінське положення про те, що соціалізм, утверджуючи фактичну рівність і довір'я між народами, забезпечує «...перехід до свідомої і тіснішої єдності трудящих...»²⁹.

Важливим напрямом діяльності Комуністичної партії по зміцненню співдружності робітничого класу радянських республік у досліджуваній період був взаємообмін робітничими кадрами та їх підготовка. Проблеми кадрів — однієї з головних у процесі соціалістичної реконструкції — присвячено ряд партійних документів, у яких з метою її швидшого розв'язання передбачалося, зокрема, й розширення міжреспубліканських зв'язків. Так, у постанові «Про зростання кадрів робітничого класу, стан безробіття і заходи до його послаблення» (грудень 1929 р.) Центральний Комітет ВКП(б) зобов'язав всесоюзні господарські органи, ВЦРПС у найкоротший строк виявити потребу в кваліфікованих робітниках по районах країни і професіях, посилити плановість у наймнні

²⁵ Комуніст, 1931, 13 квіт.

²⁶ Мостовик, 1930, 31 жовт.

²⁷ Магнітогорський комсомолец, 1931, 10 авг., Мостовик, 1930, 13, 20 листоп.; 1931, 4, 17 лип.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 259, арк. 130.

²⁹ Ленін В. І. Чорновий начерк проєкту програми: Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 70.

робочої сили та перерозподілі її надлишків між окремими районами СРСР, зосередити всю справу вербування сезонних робітників в органах Наркомату праці з участю госпрганів та ін.³⁰

Розв'язанню намічених партією завдань значною мірою сприяло запровадження на початку 30-х років системи оргнабору, що дало можливість більш планомірно розподіляти трудові ресурси країни. Вже в 1931 р. вербування робітників для вугільних шахт Донбасу здійснювалося в 43 пунктах країни³¹. Про велику роботу парторганізацій братніх республік по забезпеченню «всесоюзної кочегарки» кадрами свідчить хоча б той факт, що лише протягом літа 1931 р. бюро і секретаріат обкому ВКП(б) Центральнo-Чорноземної області РСФРР — одного з головних районів постачання Донбасу робітничими кадрами — розглядали ці питання 7 разів³². Про результати роботи кожних п'ять днів повідомлялося в ЦК ВКП(б). Основна увага при вербуванні зверталася на те, щоб діяльність низових парторганізацій у цій справі була планомірною і добре продуманою, на добір насамперед таких кадрів, що вже мали певний шахтарський досвід і кваліфікацію, а також на встановлення в процесі проведення цієї роботи більш тісних зв'язків з ЦК Компартії України, партійними та господарськими органами Донбасу³³.

В результаті вжитих партійними організаціями Центральнo-Чорноземної області заходів директиви партії та уряду про вербування для Донбасу протягом серпня — вересня 1931 р. 20 тис. чол. були повністю виконані. На 25 вересня туди було направлено 20 тис. 385 чол.³⁴ Успішно виконали плани вербування робітників для вугільної промисловості також Білорусія, Татарська АРСР, Західна область РСФРР³⁵. Загалом, за підрахунками З. Г. Лихолобової, протягом другої половини 1931 р. і в 1932 р. на шахти Донбасу прибуло понад 100 тис. чол.³⁶

Значна кількість кваліфікованих робітників готувалася для України безпосередньо на підприємствах братніх республік, причому особлива увага приділялася забезпеченню кадрами нових для промисловості УСРР виробництв. Тісні дружні зв'язки встановилися, наприклад, між колективами харківського і сталінградського тракторних заводів. Ще з початку будівництва ХТЗ у Сталінграді, на аналогічному підприємстві, було створено постійне представництво харків'ян, яке вивчало досвід введення заводу в дію та налагодження виробництва. На СТЗ і ленинградському «Красном путиловце» пройшло багато робітників та інженерно-технічних працівників харківського тракторного³⁷. Це сприяло швидкому налагодженню виробництва тракторів на Україні. Загалом протягом 1931—1932 рр., тобто попередні і в період пуску основної маси новобудов першої п'ятирічки, безпосередньо на підприємствах Російської Федерації для України було підготовлено понад 7 тис. кваліфікованих робітників³⁸.

Помітну роль у підготовці кадрів, запозиченні передового досвіду відігравали обміни делегаціями, екскурсії кращих виробничників, раціоналізаторів та винахідників УСРР до своїх колег з інших республік. Тому парторганізації підприємств України приділяли значну увагу якісному складові делегацій і груп, обґрунтовано вбачаючи в цьому шлях

³⁰ Див.: КНРС в резолюціях..., т. 4, с. 355—357.

³¹ Правда, 1931, 22 авг.

³² ЦПА ІМЛ при ЦК КНРС, ф. 17, оп. 21, спр. 715, арк. 4—5, 43, 74, 106—107, 118; спр. 732, арк. 23, 105 (підрахунки авт.).

³³ Там же, спр. 715, арк. 118.

³⁴ Коммуна (Воронеж), 1931, 27 сент.

³⁵ Панфилова А. М. Формирование рабочего класса СССР в годы первой пятилетки. М., 1964, с. 72—73.

³⁶ Див.: Лихолобова З. Г. Співдружність робітників Донбасу та інших промислових районів у період соціалістичної реконструкції.— УІЖ. 1980, № 8, с. 57.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 17, спр. 201, арк. 84—85; Борьба (Сталинград), 1931, 16 сент.

³⁸ Див.: Братерський союз народів... с. 69.

до підвищення результативності таких поїздок. Так, пленум партійного комітету Луганського паровозобудівного заводу (лютий 1930 р.), відзначаючи недоліки в цій справі, вказав на необхідність залучення до них більшої кількості комуністів-висуванців з низової адміністративно-технічної роботи³⁹.

У свою чергу, парторганізації України проводили велику роботу по мобілізації робітничого класу республіки на подання допомоги кваліфікованими кадрами іншим районам країни. В результаті широкої пропаганди в УСРР рішення XVI з'їзду ВКП(б) про створення нових промислових центрів на Сході вже влітку 1931 р. в республіці для Магнітки по оргнабору було завербовано 1 тис. 617 чол.⁴⁰

Парторганізації України постійно дбали про те, щоб кожен робітник глибоко усвідомлював політичне та економічне значення такої допомоги, про інтернаціоналістське виховання мас. Велика увага приділялася якісному професійному відбору робітників, що направлялися на новобудови. При цьому широко практикувалися такі форми роботи, як обговорення всіх кандидатур на загальних зборах цехів і дільниць, забезпечення серед від'їжджаючих належного партійного і комсомольського прошарку, систематичний контроль за ходом оргнабору в пресі, на партійних та виробничих нарадах⁴¹.

Наполеглива діяльність парторганізації забезпечувала високий рівень трудового і політичного піднесення робітничого класу України, якісний відбір кадрів, що направлялися для роботи у східні райони країни. Коли в ході організованого Краснолуцьким райкомом КП(б)У дводекадника допомоги Караганді було оголошено набір 10 кваліфікованих шахтарів, що бажають поїхати в Казахстан, таких виявилися сотні. Серед них були інженери й техніки. З числа добровольців відібрали 30 кадрових робітників-ударників, двох техніків та одного інженера⁴². Загалом протягом 1931—1932 рр. з Донбасу до Караганди поїхали допомагати у становленні нового вугільного басейну 820 кваліфікованих робітників⁴³.

Партійні організації братніх республік високо оцінювали і всіляко популяризували трудовий ентузіазм та політичну свідомість робітників України, тим самим виховуючи і зміцнюючи у трудящих почуття ленінської дружби народів. Висвітлюючи згаданий дводекадник допомоги казахстанським шахтарям, газета «Большевистская кочегарка» — орган Карагандинського міськкому ВКП(б) — у передовій статті писала: «Це явище можливе тільки у нас, в країні диктатури пролетаріату. Тільки тому, що ми самі собі господарі, тому, що кожна ділянка будівництва належить нам, а не якомусь хазяїну-паразиту... Допомога донбасівців нам, карагандинцям, ...зобов'язує нас до такої ж високої пролетарської свідомості»⁴⁴.

В ході здійснення соціалістичної індустріалізації, розвитку братерської взаємодопомоги радянських республік у розв'язанні проблеми кадрів робітничий клас країни ставав дедалі інтернаціональнішим за своїм складом. Водночас партія постійну увагу приділяла підготовці робітників корінних національностей, вбачаючи в цьому важливий напрям дальшого прогресу економіки, зміцнення братерської єдності народів СРСР. Наприклад, якщо в 1926 р. українці серед робітників республіки становили 49,9%, то наприкінці реконструктивного періоду — 62%.

³⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 122, арк. 4.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 17, спр. 201, арк. 23.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 6642, арк. 113; Магнітогорський робочий, 1931, 4 авг.; Мостовик, 1931, 22 лип.

⁴² Большевистская кочегарка (Караганда), 1931, 21 окт.

⁴³ Див.: Братерський союз народів..., с. 70; Наукові праці з історії КІРС. К., 1968. Вип. 24, с. 76.

⁴⁴ Большевистская кочегарка, 1931, 14 нояб.

причому в деяких провідних галузях (машинобудівній, хімічній) ця цифра була ще вищою. Лише у вугільній промисловості Донбасу в зв'язку з обставинами, що склалися історично, українців у складі гірників налічувалося 49,4%, а росіян — 44,3%⁴⁵. Наведені факти свідчать, що основну масу робітничого класу УСРР становили українці, в тому числі і в провідних галузях промисловості. Тому спроби українських буржуазних націоналістів та різного роду «радянознавців» довести, піби робітничий клас України складався насамперед і вирішальною мірою з «інородних», «привнесених» елементів, є абсолютно неспроможними.

Таким чином, ВКП(б) і її бойовий загін — КП(б)У в роки боротьби за створення фундаменту соціалістичної економіки всемірно розвивали і зміцнювали братерську співдружність робітничого класу радянських республік. Діяльність парторганізацій по зміцненню й розширенню взаємозв'язків між братніми республіками величезною мірою сприяла прискоренню темпів соціалістичної індустріалізації, зміцненню кадрів національних загонів робітничого класу СРСР, формуванню інтернаціоналістських рис радянського способу життя.

Л. М. Новохатько

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ПО РАЗВИТИЮ
СОДРУЖЕСТВА РАБОЧЕГО КЛАССА БРАТСКИХ РЕСПУБЛИК СССР
(1926—1932 гг.)

Резюме

В статье рассматривается многогранная деятельность партийных организаций по укреплению братского сотрудничества между рабочими советских республик в период реконструкции народного хозяйства в процессе производства, а также в ходе подготовки кадров и их взаимобмена. Показано, что сотрудничество содействовало ускорению экономического развития республик, укреплению нерушимой дружбы народов СССР.

⁴⁵ Див.: Сырцова С. М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. К., 1979, с. 60.

Наукове життя в братніх республіках СРСР

П. Т. ПЕТРИКОВ (Мінськ)
Директор Інституту історії АН Білоруської РСР

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В БІЛОРУСЬКІЙ РСР

Великий Жовтень, який поклав початок новій ері у всесвітній історії, продовжує активно впливати на історичні долі народів, встановлення й зміцнення справді братніх відносин співробітництва між трудящими всіх країн світу. В цьому всесвітньо-історичному процесі оновлення видатна роль належить Радянському Союзові, який першим встав на шлях соціалістичного й комуністичного творення, іншим соціалістичним державам. Умови, в яких народне господарство розвиватиметься у 80-ті роки, роблять ще більш настійним прискорення темпів науково-технічного прогресу, дальше зростання ваги та значення науки. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслюється: «Партія комуністів виходить з того, що будівництво нового суспільства без науки просто немислиме»¹. Партія постійно закликає вчених, у тому числі істориків, скеровувати свою увагу на вирішення найважливіших, вузлових проблем прискорення науково-технічного прогресу, а також питань ідейного виховання радянських людей у дусі комуністичної моралі та переконаності. В цьому животворному процесі беруть активну участь й історики Білоруської РСР.

Керуючись у своїй повсякденній роботі історичними накресленнями XXV та XXVI з'їздів КПРС, XXVIII з'їзду Компартії Білорусії, вказівками Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева, історики БРСР протягом десятої п'ятирічки успішно розв'язали ряд важливих наукових проблем, що стосуються історичного минулого білоруського народу. Особливе значення має «Історія робітничого класу БРСР» у чотирьох томах. Учені республіки підготували фундаментальну наукову працю загальним обсягом понад 100 авторських аркушів. У ній вперше (у систематизованому вигляді) досліджено передумови формування передпролетаріату, розглянуто закономірності розвитку й характер революційного робітничого руху в Білорусії. Більш ґрунтовно й конкретно висвітлено керівну роль робітничого класу в боротьбі за перемогу соціалістичної революції, встановлення Радянської влади й захист завоювань Великого Жовтня, побудову соціалізму та комунізму. Автори праці проаналізували джерела поповнення рядів робітничого класу, кількісні та якісні зміни, що сталися в його соціальній структурі, а також питання зростання матеріального добробуту трудящих. В «Історії робітничого класу БРСР» розкрито видатну роль партії в комуністичному вихованні робітників, формуванні в них науково-матеріалістичного світогляду, комуністичного ставлення до праці.

Білоруські вчені приділяють особливу увагу дослідженню проблем історичного розвитку Білоруської РСР у радянський період. Вони виявили й узагальнили нові матеріали, які дають їм можливість розглянути багатогранну діяльність Комуністичної партії, В. І. Леніна та його соратників по мобілізації широких мас трудящих на повалення буржу-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 50.

азно-поміщицького ладу й перемогу Великого Жовтня, проведення перших революційних перетворень, захист завоювань революції в роки громадянської війни. Ці питання детально висвітлені в таких працях, як «Вождь, вчитель і друг. Спогади уродженців Білорусії про В. І. Леніна» (1980 р.), «Листи трудящих Білорусії В. І. Леніну. 1917—1924 рр.» (1980 р.), І. Я. Мараша «Ленінські ідеї в маси трудящих. Видання й розповсюдження праць В. І. Леніна у Польщі та Західній Білорусії в 1918—1939 рр.» (1980 р.), В. А. Круталевича «Народження Білоруської Радянської Республіки» (1976, 1979 р.), Н. В. Каменської «Становлення народної освіти у Білорусії в 1917—1920 рр.» (1980 р.), Д. П. Жмуrowsького «Республіка Рад: єдність фронту й тилу 1918—1920 рр.» (1980 р.), П. О. Селіванова «Військова діяльність Рад Білорусії. 1917—1920 рр.» (1980 р.), І. Ковкеля і М. Станкевича «Чому не відбулася БНР» (1980 р.), М. М. Смолянинова «Революційний рух солдатських мас на Західному фронті в 1917 р.» (1981 р.) та інші.

Вчені республіки приділяють значну увагу вивченню аграрних відносин у Білорусії в період будівництва соціалізму. Дослідники розглянули й уточнили динаміку соціальних груп селянства, проаналізували темпи відновлення посівних територій після закінчення громадянської війни. Було одержано й нові дані про кількість земель, які трудяще селянство отримало після перемоги Великого Жовтня. Більш аргументовано висвітлено процес створення передумов соціалістичних перетворень на селі, зародження й розвитку сільськогосподарської кооперації. Активно досліджувалася й історія колгоспів та селянства республіки на етапі будівництва розвинутого соціалізму. Вперше комплексно проаналізовано проблему формування трудових колективів радгоспів як складової частини робітничого класу Білоруської РСР, а також радгоспного будівництва в довоєнні роки. Ці питання розглянуто в колективній праці «Перемога колгоспного ладу в Білоруській РСР» (1981 р.), монографіях А. М. Сорокіна «Радгоспи Білоруської РСР (1917—1941 рр.)» (1979 р.), М. П. Костюка «Ідейно-політичне виховання селянства. З досвіду роботи Компартії Білорусії в період будівництва соціалізму 1926—1937 рр.» (1979 р.), В. М. Михнюка «Селянство Білорусії на шляху до соціалізму» (1979 р.), М. Л. Іванова «Критика фальсифікації історії соціалістичного будівництва в БРСР (1921—1937 рр.)» (1980 р.), у збірнику статей «З історії соціалістичного будівництва» (1980 р.) та ін.

У центрі уваги істориків Білоруської РСР перебували й проблеми історії Великої Вітчизняної війни й розгортання партизанського руху в БРСР. Вони зібрали й узагальнили нові матеріали та документи, які дали можливість їм розповісти про героїчну боротьбу білоруського народу проти гітлерівських загарбників, а також висвітлити організаторську й ідейно-політичну роботу Комуністичної партії та Радянської держави по мобілізації сил та ресурсів країни на відсіч агресії, на розвиток масового партизанського руху на тимчасово окупованій ворогом території Білорусії.

Видано ряд монографічних праць з розглядуваного питання. Серед них слід відзначити книги О. О. Факторовича «Крах аграрної політики німецько-фашистських окупантів у Білорусії» (1979 р.), М. О. Якубовського «У тил ворога» (1979 р.), М. К. Андрющенка «Народне ополчення Білорусії» (1980 р.), О. Ф. Хацкевича та Р. Р. Крючка «Становлення партизанського руху в Білорусії й дружба народів СРСР» (1980 р.), В. К. Кисельова «Партизанська розвідка» (1980 р.), А. П. Купревої «Відродження народного господарства Білорусії» (1980 р.), збірник спогадів партизанів і підпільників Барановицької області «За край рідний» (1978 р.) та ін.

Історики та етнографи БРСР активно досліджували процеси й закономірності інтернаціоналізації суспільного життя в умовах будівництва соціалізму і комунізму. Вони розробляли питання зміцнення інтернаціональної єдності трудящих Білоруської РСР та інших братніх рес-

публік Союзу РСР, їх співробітництва й взаємодопомоги в усіх сферах життя суспільства. Вчені розглянули процес вирівнювання рівнів економічного та культурного розвитку союзних республік, узагальнили досвід роботи партійних, радянських і громадських організацій по інтернаціональному вихованню трудящих, показали дальше зростання ролі БРСР у боротьбі за зміцнення миру та міжнародної безпеки. Результати цих досліджень становлять фактологічну основу таких колективних праць, як «Інтернаціоналізація суспільного життя — об'єктивна закономірність комуністичного будівництва» (1979 р.), «Етнічні процеси й спосіб життя» (1980 р.), монографії В. Й. Новицького «Комплексний підхід до виховання трудящих» (1981 р.), Г. Г. Сергеевої «Білоруська РСР у радянсько-болгарському співробітництві» (1976 р.), Д. Б. Мельцера «Білорусія і Болгарія: дружба віковична, непорушна» (1981 р.), Л. П. Мирочницького «Білорусько-чехословацькі культурні й наукові зв'язки» (1981 р.), М. С. Вороб'я «Участь Білоруської РСР у міжнародних відносинах СРСР з капіталістичними країнами» (1981 р.), С. Д. Войтовича «У боротьбі за мир та безпеку народів» (1979 р.) та ін.

Було також продовжено розробку теорії і методів ідеологічної роботи, партійного будівництва, вивчення форм і принципів діяльності партійних, радянських та громадських організацій по комуністичному вихованню трудящих БРСР, формуванню в них марксистсько-ленінського світогляду, творчого ставлення до праці, а також політичної свідомості та громадської активності. Дослідники приступили до комплексного вивчення історії соціалістичного змагання в республіці (від комуністичних суботників у перші роки Радянської влади й до наших днів). Проаналізовано конкретні форми соцзмагання, які набули масового поширення у промисловості, сільському господарстві, на транспорті й будівництві, в наукових та культурно-освітніх установах, у сфері побутового обслуговування. Вчені відзначили роль змагання, зокрема руху за комуністичне ставлення до праці, для розвитку творчої активності робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва й якості вироблюваної продукції. Ці питання розглянуто в працях В. А. Бобкова «Якісне зростання партії й організація партійних сил (на матеріалах Компартії Білорусії. 1959—1975 рр.)» (1977 р.), І. Є. Марченка та Л. М. Лича «Провідна сила. Робітничий клас Білорусії на етапі розвинутого соціалізму» (1980 р.), «Підвищення ролі первинних організацій партії» (1980 р.), «Під прапором соціалізму» (1980 р.) та ін.

Співробітники Інституту історії АН БРСР спільно з іншими установами АН БРСР та Білоруською Радянською Енциклопедією взяли активну участь у підготовці й виданні фундаментальної праці «Академія наук Білоруської РСР» (1979 р.). Використавши великий фактичний матеріал, вони вперше глибоко й всебічно висвітлили історичний шлях провідного наукового центру Білоруської РСР — Академії наук БРСР, досягнення вчених республіки (з часу заснування АН БРСР і до наших днів). Значна частина книги присвячена діяльності Академії наук у післявоєнні роки й особливо в останнє десятиріччя. В праці йдеться про розвиток фізико-математичних, фізико-технічних, біологічних, хімічних, геологічних і суспільних наук, про зв'язок науки з виробництвом, її вплив на прискорення науково-технічного прогресу. Автори розповідають також про зміцнення братерського співробітництва вчених АН БРСР з науковцями, що працюють у союзних радянських республіках, координацію їх досліджень, розширення міжнародних контактів, видавничу діяльність Академії наук Білоруської РСР.

Питання історії Білорусії дожовтневого періоду теж привертають увагу дослідників. Зокрема вони розглянули проблеми класової боротьби, революційного й суспільно-політичного рухів, розвитку продуктивних сил тогочасного суспільства, а також культури. Завршено роботу над темою «Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві й еволю-

ція аграрних відносин у дорадянський період». Історики проаналізували структуру землеволодіння в Білорусії (XVIII ст.), простежили його еволюцію протягом майже 100 років. Уперше комплексно розглянуто основні показники, що характеризують процес класового розмежування селянства, динаміку чисельності останнього в цілому та окремих його розрядів. Розроблено проблеми внутрішньої селянської колонізації, міцних зв'язків фільваркового господарства з внутрішніми ринками та ринкових відносин Білорусії з портовими містами Прибалтики.

Покладено початок і спеціальному дослідженню методологічних поглядів істориків дожовтневого періоду. Виконано тему «Методологія й методика вивчення історії Білорусії доби феодалізму». Суспільствознавці республіки опублікували ряд матеріалів, в яких проаналізовано принципи викладу й методика побудови білоруських літописів та хронік XV—XVIII ст., а також методологію й методичні прийоми тлумачення процесу розвитку Білорусії доби феодалізму, класову сутність принципів, теоретичних і політичних поглядів дворянських, клерикальних та буржуазних істориків. В цих працях розповідається й про нові досягнення білоруських радянських історіографів — дослідників історії Білорусії епохи феодалізму. Ці проблеми розглянуті в монографіях С. М. Самбук «Політика паризму в Білорусії у другій половині XIX ст.» (1980 р.), З. Ю. Кописького «Джерелознавство аграрної історії Білорусії» (1978 р.), З. Є. Абезгауза «Робітничий клас Білорусії на початку XX ст.» (1977 р.), М. Ф. Болбаса «Промисловість Білорусії. 1860—1900» (1978 р.) та ін. Підготовлено й найближчим часом буде опубліковано працю «Білорусія в другій половині XIV—XVI ст.»

Значну роботу провели й археологи республіки. Вони одержали нові речові матеріали про поселення кам'яного, бронзового й ранньозалізного віків. На підставі вивчення цих джерел, які стосуються різних сторін побуту, культурного й господарського життя найдавнішого населення Білорусії, вчені зробили висновок про те, що племена німанської культури майже 4 тис. років тому вже займалися розробкою покладів кременю за допомогою шахтового способу видобутку. З нього виготовлялися знаряддя праці. Було проведено успішні дослідження з історії виникнення й розвитку стародавніх міст, які локалізувалися на території регіону, їх зв'язків з містами Київської Русі, країнами Сходу й Заходу. На місці розкопок давнього Бреста (Берест'є) побудовано музей, основу експозиції якого становлять знахідки археологів.

За результатами цих досліджень опубліковано монографічні праці Г. В. Штихова «Міста Полоцької землі» (1978 р.), О. Г. Митрофанова «Залізний вік середньої Білорусії» (1978 р.), М. А. Ткачова «Захисні споруди західних земель Білорусії XIII—XVIII ст.» (1978 р.), В. Ф. Ісаєнка «Неоліт Прип'ятського Полісся» (1976 р.), М. М. Чернявського «Неоліт Білоруського Понімання» (1979 р.) та ін.

Удосконаленню планування, підвищенню науково-теоретичного рівня досліджень і якісному зростанню наукових кадрів належним чином сприяє активна участь істориків республіки в роботі різноманітних наукових форумів. У 1976—1981 рр. лише співробітники Інституту історії АН БРСР виступили з доповідями та повідомленнями на більш як 50 міжнародних, всесоюзних, регіональних і республіканських наукових сесіях, конференціях та симпозиумах, у тому числі на XV Міжнародному конгресі історичних наук, VIII Міжнародному з'їзді славистів, III і IV міжнародних конгресах із слов'янської археології. Інститут історії АН БРСР організував Всесоюзну наукову конференцію «XXV з'їзд КПРС про провідну роль радянського робітничого класу у соціалістичному й комуністичному будівництві», форуми, присвячені 60-річчю утворення Литовсько-Білоруської РСР, Комуністичних партій Литви й Білорусії, 35-річчю визволення БРСР від фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни, 35-річчю Перемоги Радянського Союзу над гітлерівськими загарбниками та ряду інших.

При Інституті історії АН БРСР працює проблемна наукова Рада з «Історії Білорусії», яка займається координацією діяльності 14-ти кафедр історичного профілю вузів республіки. Міцні й всебічні зв'язки підтримують науковці інституту із спеціалістами Інституту історії СРСР АН СРСР, деякими проблемними радами при Відділенні історії АН СРСР, а також інститутами історії АН Української і Литовської РСР. Так, спільно з Інститутом історії СРСР АН СРСР підготовлено й видано книгу «Робітничий клас Країни Рад» (1980 р.), з Інститутом історії АН УРСР — дві праці про історичні корені дружби та єднання українського й білоруського народів до Великого Жовтня та в період соціалізму. Надруковано також колективну працю «Бойова дружба білоруського та литовського народів (1941—1945)», яку написали наукові співробітники інститутів історії АН Білоруської та Литовської РСР. Колеги з Литви підтримують міцні зв'язки з істориками республіки. Підписано (й щорічно продовжується термін дії) договір про творчу співдружність з Інститутом історії АП Литовської РСР. Проведено й ряд конференцій молодих науковців УРСР, БРСР та Литви.

Останнім часом кількісно й якісно зросли кадри істориків Білоруської РСР. Нині в Інституті історії АН БРСР працюють 15 докторів, 45 кандидатів історичних наук, 56 старших і 60 молодших наукових співробітників (серед них — 55 археологів). В аспірантурі навчаються 28 чол. Важливу роль у справі підготовки спеціалістів, підвищення їх кваліфікації відіграє створена при Інституті історії АН БРСР (за рішенням ВАК СРСР) спеціалізована рада по захисту докторських дисертацій. Протягом 1976—1981 рр. захищено 4 докторські і майже 30 кандидатських дисертацій.

В одинадцятій п'ятирічці перед ученими Білорусії поставлено ряд нових важливих і складних завдань. Буде видано фундаментальну працю «Історія робітничого класу БРСР» у 4-х книгах, а також монографії. Заплановано комплексне дослідження історії селянства Білорусії з найдавніших часів і до наших днів (у п'яти томах). Буде надруковано й нові праці з історії Великого Жовтня у Білорусії, культури й науки, участі Білоруської РСР у міжнародному житті.

Інститут історії партії при ЦК КПБ готує до видання тритомну монографію про боротьбу трудящих республіки проти німецько-фашистських загарбників. Зокрема науковці інституту почали всебічну й детальну розробку історії діяльності Мінського партійного підпілля. Інститут історії АН БРСР спільно із співробітниками Інституту історії партії при ЦК КПБ готують до друку серію збірників спогадів керівників підпільних партійних органів Білорусії у роки Великої Вітчизняної війни «На чолі всенародної боротьби» в п'яти книгах.

Значну увагу буде приділено й вивченню деяких важливих питань історії феодалізму, зокрема розвитку процесів взаємодії та взаємовпливу історії білоруського, російського, українського, польського та литовського народів. Важливим науковим завданням залишається дослідження найдавнішої історії Білорусії і насамперед вирішення питання слов'янського етногенезу.

Активно розроблятимуться й проблеми інтернаціоналізації суспільно-економічного та культурного життя, а також революційної боротьби трудящих різних національностей в період капіталізму. Особливе значення має висвітлення питань розквіту й зближення соціалістичних націй в умовах соціалізму, їх братерської підтримки та взаємодопомоги у будівництві нового суспільства. Науковий аналіз цих важливих об'єктивних процесів має актуальне значення не лише з точки зору розвитку історичної науки, а й боротьби проти будь-яких проявів національної обмеженості, за утвердження інтернаціоналістських рис радянського способу життя у свідомості й соціальній практиці наших людей. Необхідно активізувати також вивчення всесвітньо-історичного подвигу народних мас країни, в тому числі Білоруської РСР, при захисті рево-

люційних завоювань трудящих у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Ці проблеми набувають особливої актуальності в зв'язку з 60-річчям утворення СРСР і підготовкою до святкування 40-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Історики БРСР з певністю дивляться в майбутнє. Спільно з ученими інших братніх республік СРСР вони готуються гідно зустріти знаменну подію — 60-річний ювілей Союзу РСР, вносять свій вклад у комуністичне будівництво.

П. Т. Петриков

РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В БЕЛОРУССКОЙ ССР

Резюме

В статье освещаются основные направления и итоги научной деятельности историков Белорусской ССР в минувшей пятилетке, задачи, стоящие перед ними, их творческие планы на будущее.

3 історії атеїзму на Україні

В. М. ПОЛОВЕЦЬ,
секретар Чернігівського обкому Компартії України

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО РОЗВИТКУ АТЕЇСТИЧНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

На всіх етапах своєї історії Комуністична партія, її Центральний Комітет постійно піклувалися про вдосконалення ідеологічної роботи. Свідченням цього було, зокрема, й прийняття ЦК КПРС 26 квітня 1979 р. постанови «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Нові, більш високі вимоги до діяльності партійних організацій у цьому напрямі поставив XXVI з'їзд КПРС. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету з'їздові зазначав: «По суті мова йде про перебудову — так, я не помилюся, саме про перебудову — багатьох ділянок і сфер ідеологічної роботи»¹.

Щоб здійснити накреслену в партійних документах перебудову ідеологічної, політико-виховної роботи, ідеологічному, пропагандистському активу необхідно глибоко уянити суть вимог, поставлених XXVI з'їздом КПРС, підготувати відповідні кадри, ознайомити їх з передовими формами і прийомами виховання людей, зберегти все цінне, що виправдало себе на практиці. При проведенні цієї роботи потрібний вдумливий, зважаний, науковий підхід. Його важливим напрямом є вивчення громадської думки — своєрідного і чутливого інструменту вдосконалення ідеологічної роботи партійних організацій, могутнього засобу впливу на свідомість і поведінку людей.

Як явище духовного життя, громадська думка відображає конкретно-історичні потреби, життєві інтереси людей і, будучи формою громадської свідомості, залежить від певних матеріальних умов. Суть громадської думки К. Маркс висловив такою місткою формулою: «думка народу»².

У працях основоположників наукового комунізму всебічно розкрито класовий характер громадської думки, дано її глибокий диференційований аналіз, показано її органічний зв'язок з конкретними носіями і виразниками. Відзначаючи роль громадської думки в діяльності нашої партії, В. І. Ленін говорив: «...Ми можемо управляти тільки тоді, коли правильно виражаємо те, що народ усвідомлює»³.

Громадська думка — це не арифметична сума міркувань і оцінок окремих людей, а в основному загальна, єдина думка соціальної спільності як цілого. Отже, висловлені певною соціальною спільністю судження, що характеризуються відносною поширеністю, інтенсивністю і стабільністю, становлять громадську думку.

Важливою характерною рисою громадської думки, що свідчить про ступінь панування її серед членів даного суспільства, є поширеність суджень і оцінок. Під інтенсивністю громадської думки розуміється ступінь уваги певних кіл суспільства до того чи іншого питання, його гост-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 90.

² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 15, с. 419—422, 428—433.

³ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б). 27 березня — 2 квітня 1922 р. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 105.

рота і масштабність. Позичії й оцінки, що визначаються корінними життєвими інтересами, ідейними переконаннями людей і не зазнають істотних хитань, характеризують стабільність громадської думки. Громадська думка, як явище духовного життя, функціонує за певних умов — політичних, економічних, психологічних, моральних, юридичних, культурних та ін.

В нашій країні, як відомо, громадська думка формується під визначальним впливом політичної, організаторської та ідейно-виховної діяльності Комуністичної партії. Громадська думка відображає непопулярну єдність партії і народу, прагнення робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції працювати творчо, добиватися максимального використання наявних резервів, наполегливо зміцнювати трудову дисципліну, підвищувати ефективність та якість праці. Разом з тим громадська думка є важливим показником ефективності багатогранної діяльності КПРС, насамперед її ідейно-виховної роботи. У рішеннях XXVI з'їзду партії, постанові ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» підкреслена необхідність вивчення громадської думки⁴. Це зумовлює підвищення уваги партійних організацій до даного питання. Оскільки виховання — це цілеспрямований вплив на погляди, поведінку і думки людей, магістральні напрями політико-виховної роботи партійних організацій є визначальними і при формуванні громадської думки.

За змістом громадська думка в нашій країні є атеїстичною. Вона становить невід'ємну рису духовного обличчя суспільства, норму суспільної свідомості трудящих. Спираючись на матеріалістичний світогляд, атеїстично спрямована громадська думка об'єктивно відображає радянську дійсність, сприяє глибокому пізнанню людиною навколишнього світу, підносить її творчу ініціативу, зміцнює почуття власної гідності. Вона має в нашому суспільстві глибоко класовий, партійний характер. Атеїстична громадська думка «не тільки спрямована проти релігійних уявлень, почуттів, дій людей; вона спрямована на підтримку тих чинників у суспільному житті, які стверджують матеріалістичний, атеїстичний світогляд, комуністичні стосунки між людьми, норми комуністичної моралі»⁵.

Важливою умовою формування атеїстично спрямованої громадської думки є радянський спосіб життя. У процесі комуністичного будівництва виховується нова людина — людина високих ідеалів, глибоких ідейних переконань. «Вона, — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — поєднує в собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, постійне прагнення до висот знання і культури, почуття колективізму і товариської взаємодопомоги. Радянська людина палко любить свою соціалістичну Батьківщину. Змістом усього її життя стала натхненна праця в ім'я комунізму»⁶.

Процес формування гармонійно розвинутої людини включає подолання релігійних пережитків у її свідомості та поведінці. «...Релігія, — писав К. Маркс, — зникатиме в такій мірі, у якій розвиватиметься соціалізм. Її зникнення має статися в результаті суспільного розвитку, в якому велика роль належить вихованню»⁷. В ході ідейної боротьби з релігією формується та утверджується атеїстично спрямована громадська думка. Причому вирішальний вплив на це справляють докорінні зміни, що відбуваються в житті та побуті трудівників міста і села. Проілюструємо даний процес на прикладі Чернігівщини. В результаті неухильно-

⁴ Див.: Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 12.

⁵ Радченко В. А. Громадська думка і релігійні пережитки. К., 1978, с. 19.

⁶ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 12.

⁷ Про релігію і атеїзм: 36. док. і матеріалів. К., 1973, с. 35.

го розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва на основі науково-технічного прогресу в області, як і по всій країні, постійно скорочується обсяг ручної праці, зростає її фондо- та енергоозброєність, підвищується професійна майстерність працівників, розширюється їх загальноосвітній і політичний кругозір. Відбуваються зміни у побуті, що особливо позитивно позначилося на становищі жінок, сприяло збільшенню вільного часу, який використовується для відпочинку і дозвілля, а також витісненню релігійних забобів з свідомості людей. Все це об'єктивно зумовлювало утвердження атеїстичної громадської думки.

Яскравим виявом розвитку, поширення атеїстичної громадської думки в області та ефективності її впливу на населення стали зміни, які відбулися в релігійній обстановці на Чернігівщині за останні 8—10 років. Вони характеризуються дальшим ослабленням впливу церкви, що виявляється у відході від неї віруючих, зниженні рівня релігійної обрядовості населення, зменшенні кількості релігійних об'єднань внаслідок їх розпаду. Процесу розвитку атеїстичної громадської думки активно сприяє вся система атеїстичного виховання, що проводиться партійними організаціями області.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що боротьба проти будь-якого релігійного обдурювання трудящих — загальнопартійна, загальнопролетарська справа⁸. Керуючись цією ленінською установою, партійні організації Чернігівщини постійно приділяють увагу атеїстичній роботі серед трудящих, удосконалюють її форми і методи.

Досвід переконує, що науково-атеїстична робота дає позитивні результати лише тоді, коли в ній враховуються всі явища і тенденції, які відбуваються в релігійному середовищі, уважно аналізуються зміни у свідомості й поведінці людей. Особливо важливо враховувати ідеологічне й тактичне пристосовництво духовенства, нові форми й методи діяльності релігійників. До того ж при проведенні атеїстичної роботи дуже важливо, щоб парторганізації широко використовували вже нагромаджений досвід і добре знали обстановку на місці.

У більшості районів парторганізації вже нагромадили певний досвід перспективного планування атеїстичного виховання населення. Як правило, у планах визначаються конкретні заходи парторганізацій, виконкомів Рад народних депутатів, комсомольських організацій, газет, радіо, відділів народної освіти, культури, охорони здоров'я, організацій товариства «Знання» тощо. Вони спрямовані на досягнення органічного злиття різноманітних форм і засобів атеїстичного впливу на людей. Саме так діють атеїсти с. Роїще Чернігівського району. Вже тривалий час вони практикують перспективне (на п'ять років) планування своєї роботи і виконують намічені плани. Під керівництвом партійної організації місцевого колгоспу ім. Свердлова атеїстичним вихованням населення, а значить і формуванням атеїстичної громадської думки займаються комсомольські та профспілкові організації всіх підрозділів господарства, пропагандисти системи партійного і економічного навчання, агітатори, лектори товариства «Знання», вчителі, працівники бібліотеки і клубу. До речі, в селі діють православна церква і громада євангельських християн-баптистів. Тому чітко визначено функції та завдання всіх організацій і установ, активістів, організовано постійне навчання кадрів з питань атеїзму та історії релігії, особливо тих, хто індивідуально працює з віруючими.

Найбільш дійовою є індивідуальна робота з віруючими, тому вона проводиться як за місцем проживання населення (по десятихатках), так і на виробництві. Вживаються заходи для залучення кожного віруючого до активної трудової та громадсько-політичної діяльності. Водночас не ігнорується й масова атеїстична робота. Регулярно читаються

⁸ Див.: Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 135.

цикли лекцій про будову Всесвіту, походження людини, об'єктивні закони розвитку суспільства, справжню суть християнських догматів тощо, переконливо показується докорінна відмінність між комуністичною та релігійною мораллю, розвінчуються спроби церковників пристосувати останню до основних принципів і норм соціалістичного співжиття.

Безумовно, не всі віруючі охоче відвідують лекції, в зв'язку з чим завдання атеїстів полягає в якнайширшому залученні їх на такі заходи. З цією метою роїщенські атеїсти особисто повідомляють віруючих про кожну лекцію, надсилають їм запрошення взяти участь у тому чи іншому масовому заході, організованому в клубі. До лекцій з питань атеїзму та релігії підбираються відповідні кінофільми, готуються виступи учасників художньої самодіяльності. Крім того, проводяться тематичні вечори, усні журнали з атеїстичними сторінками, вечори запитань і відповідей.

Нерідко в ході лекцій окремі віруючі вступають в дискусію з атеїстами. Нещодавно, наприклад, коли читалася лекція про соціальну сутність біблейських повчань, місцевий пресвітер евангельських християн-баптистів намагався заперечити основні положення марксистсько-ленінської атеїстичної громадської думки. Однак досвідчений лектор доктор історичних наук, професор Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту М. Т. Куц переконливо довів безпідставність тверджень священнослужителя.

Партійна і громадські організації, правління колгоспу (голова якого М. С. Турок, до речі, — активний атеїст) проводять цілеспрямовану науково-атеїстичну й виховну діяльність серед молоді. В селі добре працюють клуб, бібліотека, діють різні гуртки художньої самодіяльності, організовуються спортивні спартакиади, здача норм комплексу ГПО. В результаті цілеспрямованої ідейно-виховної роботи, зокрема атеїстичної, в цьому селі вже кілька років не спостерігалось випадків церковних вінчань, хрещення новонароджених, у громаді евангельських християн-баптистів залишилися лише люди похилого віку, значно зменшилася й кількість парафіян православної церкви. Переконаними атеїстами росте молоде покоління. Тепер і діти віруючих звільняються з-під впливу релігії, займають активну життєву позицію.

Наведений приклад свідчить, що трудовий колектив має величезні можливості для цілеспрямованого формування атеїстичної громадської думки, дійового впливу на віруючих.

Як важливу складову частину комуністичного виховання трудящих розглядають і здійснюють науково-атеїстичну пропаганду, утверджують атеїстичну громадську думку в чернігівському об'єднанні «Хімволокно». Цей багатотисячний робітничий колектив в основному молодіжний, причому молодь — здебільшого вихідці з села. Окремі молоді робітники ще перебувають під впливом релігійників. В цьому, як встановлено нами, переважну роль відіграють віруючі батьки і вплив певною мірою села, де релігійність помітно вища, ніж у місті. Таким робітникам з перших кроків їх життєдіяльності в колективі приділяється особлива увага. З ними постійно проводиться індивідуальна атеїстична робота, на їх виховання спрямовані всі політико-виховні засоби — марксистсько-ленінська освіта, усна пропаганда і агітація, преса і радіомовлення, культосвітня робота.

Останнім часом підвищилася результативність роботи по розвитку атеїстичної громадської думки в первинних колективах об'єднання «Хімволокно» — цехах, змінах, бригадах. В один з найбільших цехів — витяжки корду — прийшли працювати сестри В. і Л. Стукало, обидві віруючі, Н. Тухневич і ще деякі сільські дівчата, що перебували під впливом своїх віруючих батьків і родичів. Їх одразу ж взяли під опіку агітатори-атеїсти, комсомольський актив. Велику роль відігравали й сама атмосфера в цеху, дух новаторства, творчості, масове соціалістичне змагання за успішне виконання завдань одинадцятої п'ятирічки.

І ще, звичайно,— добре організований вільний час трудівників, коли можна займатися і технічною творчістю, і художньою самодіяльністю, і спортом. Цікаві й різноманітні тематичні вечори, зустрічі з відомими передовиками виробництва членом ЦК ЛКСМУ А. Дядюшкіним, С. Коношським, А. Бугаєм та іншими.

Здоровий мікроклімат у поєднанні з чітко поставленою ідейно-виховною роботою, коли жоден трудівник ні на день, ні на хвилину не залишається поза увагою комуністів, профспілкового й комсомольського активу, передовиків виробництва,— вірний шлях до утвердження атеїстичної громадської думки серед усіх членів колективу. В свою чергу, громадська атеїстична думка об'єктивно сприяє атеїстичному вихованню людей, підвищенню його ефективності.

Згадувані нами молоді робітничі повністю позбулися релігійних поглядів, добре працюють і беруть активну участь у громадсько-політичній роботі. В. Стукало, наприклад, обрана профгрупоргом зміни, стала переможцем заводського конкурсу професійної майстерності на честь ХІХ з'їзду ВЛКСМ. І в цьому відіграла свою позитивну роль атеїстична громадська думка, що панує серед членів колективу.

Плідна атеїстична робота, насамперед індивідуальна з кожним віруючим, проводиться і в інших районах, первинних парторганізаціях, трудових колективах. Наприклад, партійна організація колгоспу ім. Леніна (с. Ленінівка Менського району) разом з педагогічним колективом місцевої школи вже протягом тривалого часу проводить цілеспрямовану атеїстичну пропаганду, адже в селі діють дві громади баптистів, до того ж одна з них не визнає законодавства про культу й офіційно не зареєстрована. І ось результат. Секти не поповнюються новими членами і навіть діти їх керівників не стають віруючими. Вони успішно закінчили середню школу, прийняті до лав ВЛКСМ, стали активними будівниками комуністичного суспільства. В цьому, безумовно, виявилася й сила громадської атеїстичної думки села.

Важливе значення для організації атеїстичного виховання має добір відповідних кадрів. Зокрема, в Бахмацькому районі майже половина всіх лекторів-атеїстів — члени КПРС, 80% з них мають вищу освіту. Стаж пропагандистської роботи лекторів і агітаторів, як правило, досягає не менше п'яти років. Кадри атеїстів готуються за певною системою, яка склалася в області.

Зростання впливу громадської думки взагалі і атеїстичної зокрема значною мірою залежить від активної діяльності трудових колективів, які виступають її безпосереднім виразником. Вони, зафіксовано в Конституції СРСР, «...виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їх політичної свідомості, культури і професійної кваліфікації»⁹. Тільки в трудовому колективі, який є головним осередком соціалістичного суспільства, можна здійснити комплексний підхід в ідеологічній, політико-виховній роботі, забезпечити тісний зв'язок і взаємодію ідейно-політичного, трудового, морального та атеїстичного виховання.

Для становлення атеїстичної громадської думки в трудовому колективі вирішальне значення має атмосфера колективізму, взаємодопомоги, товариського співробітництва. Рівень впливу трудового колективу на формування атеїстичної громадської думки визначається тим, що в ньому людина, як правило, постійно спілкується з певним колом одних і тих же осіб. Такі контакти зближують людей, в результаті чого виникає атмосфера взаємного довір'я, поваги, товарищескості.

Безумовно, погляди і судження колективу в цілому не завжди збігаються з настроями, поглядами, судженнями окремих його членів. Од-

⁹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 8.

нак у кожному колективі виробляються спільні норми, оцінки певних фактів, звичаї, традиції. Нерідко ці якості, здавалося б, непомітно передаються окремими його членами, навіть незалежно від їх волі, іншим і через деякий час позначаються на духовному обличчі більшості членів колективу. «Тільки в колективі,— за словами К. Маркса і Ф. Енгельса,— індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвинути свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода»¹⁰.

Становлення атеїстичної громадської думки колективу є складним і тривалим процесом. Воно відбувається по кількох напрямках, головним з яких є консолідація атеїстичної громадської думки комуністів та комсомольців, які переконують віруючих у шкідливості релігійних пережитків і необхідності боротьби з ними.

Всього на Чернігівщині існують 5736 трудових колективів, в яких працюють більше 89 тис. комуністів, понад 170 тис. членів ЛКСМУ, 23 тис. депутатів місцевих Рад, численні активісти різних громадських організацій. Практично кожний третій член колективу — активіст. Тільки в роки десятої й одинадцятої п'ятирічок за доблесну працю орденами і медалями СРСР нагороджено 8786 трудящих області. Саме на них рівняються, за ними йдуть інші, прислуховуючись до їх оцінок і суджень щодо найрізноманітніших питань суспільного життя, виховання людей, рішучої боротьби проти ворожої ідеології, антиподів комуністичної моралі, релігійних передсудів і забобонів.

Думка активістів, передовиків виробництва, зокрема атеїстична громадська думка, в колективі вирішальна. Якраз вони і задають тон у формуванні такої думки. В цілому ж утвердженню атеїстичних поглядів у будь-якому трудовому колективі сприяє правильне, цілеспрямоване розв'язання партійною і громадськими організаціями, активом політичних, виробничих і побутових питань. «У трудовому колективі,— зазначав товариш Л. І. Брежнев,— в роботі його партійної, профспілкової, комсомольської організації відображається все життя суспільства — і економічне, і політичне, і духовне. По суті справи, це — первинний осередок усього нашого не тільки господарського, але й політичного організму»¹¹.

Становленню атеїстичної громадської думки сприяє вся організаційна й ідеологічна робота партійних і громадських організацій. Особливо важливо при цьому забезпечити всі необхідні умови для спілкування і згуртування людей, дальшого розвитку у них почуття колективізму, взаємодопомоги, відповідальності за спільну справу, зміцнення єдності суспільних і особистих інтересів. Немало робиться і вже зроблено в цьому напрямку, наприклад, у колгоспі «Серп і молот» Бобровицького району. Партійна, профспілкова й комсомольська організації, активісти виховують у трудівників ланів і ферм почуття гордості за свій колектив, такі благородні риси, як хліборобська совість і честь, усвідомлення власної гідності, суспільної значимості своєї праці. Як і повсюди нині на селі, більшість трудівників цього колгоспу — висококваліфіковані спеціалісти-механізатори, майстри тваринництва, будівельники тощо. Серед них — й майстри вирощування високих урожаїв цукрових буряків, керівники механізованих ланок депутат Верховної Ради УРСР І. М. Запорожець та М. М. Красноок, відомий кукурудзовод Б. В. Шевченко, тракторист кавалер ордена Леніна А. С. Матлевський, водії автотранспорту В. Д. Сірий, В. М. Вітренко, М. В. Гончарюк, тваринники О. Д. Сіра, Н. О. Головня, Л. К. Кравченко і багато інших. Вони працьовиті, соціально активні, відзначаються широким колом інтересів, атеїстичною переконаністю. З їх допомогою парторганізація

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія, т. 1.— Твори, т. 3, с. 70.

¹¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 503.

колгоспу розвиває і поглиблює атеїстичну громадську думку на селі. Це є одним з важливих факторів того, що в колгоспі і в селі Стара Басань майже немає віруючих навіть серед людей похилого віку. Натомість змістовно, барвисто організуються нові, радянські обряди й свята.

Заслуговує на увагу і такий засіб формування атеїстичної громадської думки, як публічні виступи людей, що порвали з релігією. Зокрема, у Носівському районі Чернігівської області великим успіхом користуються такі виступи колишнього служителя культу, а нині активного агітатора-атеїста Н. Філіповича. Докладно й ненав'язливо він розповідає про свій шлях від священнослужителя до переконаного атеїста, дає наукове тлумачення релігійних догм і цим активно сприяє виробленню науково-атеїстичного світогляду людей, поширенню атеїстичних переконань серед населення.

Щоб цілеспрямовано формувати атеїстичну громадську думку, важливо докладно знати релігійну обстановку в певній місцевості. З цією метою проводяться конкретно-соціологічні дослідження. На основі докладного аналізу їх результатів розробляються заходи, спрямовані на посилення атеїстичного виховання населення, формування атеїстичної громадської думки. Партійні організації Чернігівщини в цій роботі керуються ленінською настановою про те, що віруючим «...необхідно дати найрізноманітніший матеріал з атеїстичної пропаганди, знайомити їх з фактами найрізніших галузей життя, підійти до них і так і сяк для того, щоб їх зацікавити, пробудити їх від релігійного сну, розворушити їх з найрізніших сторін, найрізнішими способами і т. п.»¹²

Цілеспрямовано формують атеїстичну громадську думку партійна, комсомольська, профспілкова організації, весь актив трудового колективу Вертіївського відділення «Сільгосптехніки» Ніжинського району. Комуністи й комсомольці, а їх тут 55 чол., або кожний четвертий працюючий, у виховній роботі з людьми виходять, насамперед, з ленінської вимоги про те, що «найбільш важливе...— це зуміти зацікавити...маси свідомим ставленням до релігійних питань і свідомою критикою релігій»¹³.

У колективі творчо поставлено політичну і масову економічну освіту та виховання, чітко взаємодіють всі різноманітні форми й засоби ідейного, морального впливу на людей. В політшколах, а також у школах комуністичної праці, конкретної економіки навчаються понад 70% робітників, інженерно-технічних працівників. Комуністи і комсомольці, безпартійний актив приділяють серйозну увагу вивченню творів класиків марксизму-ленінізму, партійних документів, що сприяє цілеспрямованому виробленню у членів колективу науково-матеріалістичного світогляду, формуванню активної життєвої позиції. Безпосередньо і дійово впливають на становлення атеїстичної громадської думки в колективі різні масові заходи. На партійних і комсомольських, робітничих зборах обговорюються питання боротьби з антиподами комуністичної моралі, в тому числі ідейної боротьби з релігійними забобонами, про раціональне використання вільного часу, зростання громадсько-політичної активності членів колективу, особливо молоді, та ін. Про те, що вся система засобів ідейного впливу в даному колективі досягає мети, свідчать результати проведених тут соціологічних досліджень. Вони показали, зокрема, що 91% трудівників (опитувалися всі працюючі) не вірять в бога, 94% не дотримуються релігійних обрядів, майже 60% вважають за необхідне постійно і активно розвінчувати релігію і т. д. Ці дані свідчать про наявність у колективі активної атеїстичної громадської думки.

¹² Ленін В. І. Про значення воєнничого матеріалізму.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 24.

¹³ Там же.

Важливе місце у формуванні атеїстичної громадської думки належить засобам масової інформації та пропаганди. Щодня населення Чернігівської області одержує 1987 тис. примірників центральних, республіканських і місцевих газет, тобто в середньому майже по 5 газет на кожну сім'ю. Крім того, фактично кожна сім'я має радіоприймач і телевізор. В області майже 200-тисячним тиражем виходять обласні газети «Деснянська правда» і «Комсомольський гарт». В кожному районі видаються районні газети.

Загальновідома роль засобів масової інформації і пропаганди в комуністичному, зокрема атеїстичному, вихованні населення. Особливо підвищується їх ефективність у боротьбі за звільнення віруючих від тенет релігії тоді, коли публікації газет мають атеїстичну спрямованість. Саме так роблять редакції обласних газет, ряд міськрайонних і районних газет, зокрема «Правда Прилуччини», бобровицька «Жовтнева зоря», новгород-сіверська «Радянське Полісся», носівська «Прапор комунізму», городнянська «Сільські новини», ріпкинська «Колгоспне життя» та ін.

Активно формує атеїстичну громадську думку обласне радіомовлення. Разом з представниками обласної організації товариства «Знання» тут щомісяця готують тематичні радіопередачі «Світогляд». Перед мікрофоном виступають агітатори і лектори, колишні віруючі, які порвали з релігією. Позитивно зустріли слухачі репортажі з сходів громадян сіл Жадове Семенівського і Козилівка Корюківського районів, на яких розвінчувалися антигромадські дії релігійних екстремістів. Прозвучали по радіо і репортажі з ніжинського будинку «Щастя», де відзначаються нові, радянські обряди, а також про святкування першої борозни, першого снопа, обжинків у колгоспах Прилуцького, Срібнянського, Бобровицького районів. Все це сприяло активному розвитку, утвердженню серед населення області атеїстичної громадської думки, підвищенню її ролі в боротьбі з релігійними пережитками.

На сучасному етапі партія ставить перед журналістами, радіожурналістами завдання поглиблювати зміст атеїстичної пропаганди, адже не секрет, що багато матеріалів місцевих газет, передач радіомовлення з питань атеїстичного виховання ще поверхові, мають суто інформативний характер і приносять мало користі. Не все ще роблять засоби масової інформації і пропаганди області й для виконання вимоги XXVI з'їзду Компартії України про необхідність рішуче прискіпати спроби зарубіжних клерикальних, сектантських центрів використовувати релігію у ворожих цілях¹⁴.

Істотний вклад у формування атеїстичної громадської думки вносять більш як 10 тис. пропагандистів області, понад 14 тис. лекторів партійних комітетів і організацій товариства «Знання», майже 40 тис. агітаторів і політінформаторів. Вони мають можливість удосконалювати свою майстерність на курсах і семінарах, організованих обкомом, міськкомом і райкомом партії, в університеті марксизму-ленінізму обкому партії (його філіали працюють у Ніжині та Прилуках), школах ідеологічного активу, на семінарах-практикумах при базових партійних організаціях тощо, де одержують інформацію з актуальних проблем політики КПРС, господарського і культурного будівництва в нашій країні, ідеологічної боротьби на міжнародній арені.

Значне місце й роль у формуванні атеїстичної громадської думки належить системі марксистсько-ленінського навчання. В більшості районів області і насамперед там, де цього вимагає релігійна обстановка, діють школи партійної й комсомольської політосвіти з курсу «Основи наукового атеїзму». Перебудова політосвіти у світлі вимог XXVI з'їзду

¹⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 55.

КПРС дала можливість значно підвищити результативність навчання і виховання. Про це свідчать багато прикладів. Зокрема, одна із шкіл основ марксизму-ленінізму працює в селі Курінь Бахмацького району. Школа, так би мовити, звичайна. 16 слухачів, з них 14 комуністів і 2 безпартійних активісти, в основному всі керівники виробничих ділянок місцевого колгоспу ім. Орджонікідзе. Після вивчення теми «Вчення, що перетворює світ» тут вирішили перейти до курсу «Основи наукового атеїзму». Приводом для цього послужило те, що в селі є діюча православна церква, певна кількість віруючих, і, отже, необхідна постійна й цілеспрямована виховна робота з людьми, утвердження атеїстичної громадської думки. Цю важливу справу і виконують нині під керівництвом свого пропагандиста директора 8-річної школи А. Вітюка всі слухачі. На основі серйозного вивчення першоджерел, насамперед праць В. І. Леніна «Соціалізм і релігія», «Про ставлення робітничого класу до релігії», «Про значення войовничого матеріалізму» та ін., партійних документів, комуністи і безпартійні значно поглибили свої знання з питань атеїзму і релігії, теорії і практики науково-атеїстичного виховання. Творчий характер мають теоретичні співбесіди на заняттях, жвавий і зацікавлений обмін думками, розв'язання різноманітних проблемних ситуацій. А головне — слухачі сповнені прагнення постійно нести здобуті знання в маси, застосовувати їх у процесі виховання трудівників, колгоспної молоді, всього населення. В процесі творчого політнавчання і активної участі слухачів у виховній роботі серед населення атеїстична громадська думка слухачів стає думкою трудового колективу.

У світлі вимог ХХVI з'їзду КПРС ідеологічні працівники наполегливо вчать формувати в кожній людині марксистсько-ленінський світогляд, зокрема міцні науково-атеїстичні переконання. Найбільш масова й заінтересована аудиторія збирається під час проведення єдиних політднів — на них присутні по 650—700 тис. чол. Партійні, радянські, профспілкові й господарські керівники одержують тисячі найрізноманітніших запитань від населення, і жодне з них не залишається без відповіді. Політдні — одна з дійових форм вивчення і формування громадської думки, в тому числі атеїстичної.

Відомо, як посилюлись останнім часом ідеологічні диверсії антикомуністичної пропаганди проти СРСР. В ідеологічному протиборстві широко використовується й релігія. За рубежем, насамперед у США, Великобританії, ФРН, Швейцарії та інших країнах, існує ціла мережа підричних центрів, які спеціалізуються на пропаганді релігійного вчення. Буржуазні, сіоністські ідеологи з шкіри пнуться, щоб довести, нібито в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності немає свободи совісті. Цим самим вони намагаються викликати у віруючих незадоволення політикою КПРС, Радянської держави щодо релігії та церкви і водночас залякати трудящих капіталістичних країн і країн, що розвиваються, вигаданими переслідуваннями релігії в умовах соціалістичного ладу. Почастішали спроби буржуазних ідеологів нав'язати радянським людям релігійний фанатизм, відірвати їх від активної трудової і громадської діяльності. При цьому ставка робиться на різних відщепенців, духовно нестійких елементів, навіть кримінальних злочинців, які свої антигромадські дії намагаються приховувати під маскою віри в бога. Дуже ефективним засобом викриття підступних планів міжнародної реакції, утвердження атеїстичної громадської думки стали сільські сходи, на яких у присутності сотень людей зривається мішура «святості» з усіляких пройдисвітів і шарлатанів, показуються їх справжні вчинки і прагнення. Останнім часом відбулися чотири такі сходи (в Семенівському, Новгород-Сіверському, Корюківському районах), в яких взяли участь більше 1200 чол. На них одноставно засуджено також антигромадські дії деяких сектантів-п'ятидесятників, про що широко повідомлялося в місцевій пресі та по радіо.

Уважно вивчаючи атеїстичну громадську думку, обком, міськкоми і райкоми партії особливе значення приділяють інформованості різних категорій населення з проблем атеїзму, сутності і змісту всіх наявних джерел інформації, характеру найбільш поширених суджень про взаємозв'язок релігії та моралі, релігії та мистецтва тощо, оцінці громадською думкою ролі ідейних форм боротьби з релігійними пережитками. Адже В. І. Ленін підкреслював, що «боротися з релігійними забобонами треба надзвичайно обережно... Треба боротися шляхом пропаганди, шляхом освіти»¹⁵.

Важливим фактором зміцнення атеїстичної громадської думки є широке впровадження радянських традицій, свят і обрядів, покликаних активно протистояти релігійним віровченням, почуттям, соціальним і моральним поглядам, церковній обрядовості. Нові обряди — це «...святкова, урочиста, емоціонально-естетична сторона життєдіяльності нашого суспільства, своєрідна соціально-культурна форма спілкування його членів»¹⁶. У с. Жовтневому Прилуцького району, наприклад, на противагу релігійним «храмам», які ще й досі відзначає частина жителів окремих сусідніх населених пунктів, щороку урочисто й радісно святкують день народження свого села. Його відзначають 7 листопада. У цей день сюди приїздить багато гостей. Торжества розпочинаються з урочистих зборів у будинку культури. Потім їх учасники відвідують місцевий музей. Екскурсовод, голова ордена Леніна колгоспу «10-річчя Жовтня», Герой Соціалістичної Праці І. І. Лобода розповідає історію виникнення села, знайомить з його уславленими людьми, з тими важливими змінами, що відбулися у Жовтневому за роки Радянської влади. Такі масові свята, головними героями яких є передовики сільськогосподарського виробництва, сприяють утвердженню атеїстичної громадської думки.

Безперечно, позитивно на цей процес впливає зростання культурно-освітнього рівня трудящих. Освічені й суспільно активні громадяни мають, як правило, стійкий імунітет щодо релігійного впливу.

Таким чином, сфера впливу релігії неухильно звужується в міру дальшого вдосконалення соціалістичного способу життя. Однак це не означає, що релігія відіме автоматично. Обов'язковою умовою її викоренення є систематична й цілеспрямована атеїстична робота, зміцнення і поширення серед віруючих атеїстичної громадської думки. Соціалістична дійсність, всесвітньо-історичні успіхи, досягнуті радянським народом у розвитку економіки, науки і культури, грандіозність і реальність наших планів — все це створює сприятливий ґрунт для підвищення ефективності науково-атеїстичної роботи, панування в суспільній та індивідуальній свідомості атеїстичної громадської думки. Далше соціологічне дослідження проблем становлення, формування і поширення атеїстичної громадської думки, пошуки шляхів і засобів підвищення ефективності її впливу на віруючих, безумовно, допоможуть партійним і громадським організаціям успішно боротися з релігійними забобонами у свідомості, побуті та поведінці тих, хто знаходиться під впливом релігії, виробляти в них науково-матеріалістичний світогляд, виховувати активних будівників комунізму.

Творчу силу атеїстичної громадської думки важливо всіляко розвивати і підтримувати. Основою успіху в цій справі є поширення досвіду передовиків і новаторів виробництва, патріотичних починів та ініціатив, а також виховання нетерпимості до будь-яких відхилень від соціаліс-

¹⁵ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді робітниць 19 листопада 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 178.

¹⁶ Зюц З. А. Роль советских традиций и обрядов в утверждении духовных ценностей социалистического общества.— Социалистическая обрядность и формирование нового человека. К., 1979, с. 282.

тичних норм моралі. Все це створює сприятливий морально-психологічний клімат у трудових колективах, обстановку творчого пошуку, розвитку виробничої та громадсько-політичної активності трудящих, протидіє релігії як опіуму для народу.

В. М. Половец

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИИ ПО РАЗВИТИЮ
АТЕИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ

Резюме

В статье показаны особенности атеистического общественного мнения, рассматриваются основные направления работы партийных организаций по развитию и утверждению атеистически направленного общественного мнения в современных условиях.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів

ВИСВІТЛЕННЯ В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ УРСР
ТВОРЧИХ ЗВ'ЯЗКІВ НАУКОВЦІВ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК
(1971—1975 рр.)

О. Д. КУЗЬМИНСЬКА (Київ)

Радянське суспільство характеризується інтернаціоналізацією всіх сторін його життя. Це повною мірою стосується й наукових зв'язків між братніми республіками СРСР. Процес розквіту і зближення всіх націй і народностей Країни Рад, у тому числі і в галузі науки, відбувається у нас так, наголошувалося на XXVI з'їзді КПРС, як і потрібно при соціалізмі: на основі братерства, рівноправності і добровільності¹.

Як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», у кожній союзній республіці склались і продовжують зростати великі загопи інтелігенції, в тому числі наукової. Всебічні зв'язки між ними дають можливість «...повніше використовувати їх творчий потенціал в інтересах комуністичного будівництва»².

Важливим етапом на шляху розвитку цих зв'язків були роки дев'ятої п'ятирічки. В цей період, який, за словами Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, «...був періодом подій і справ воістину величезного значення»³, у творчому співробітництві вчених братніх республік відбулися значні зрушення, що привели до його посилення, поліпшення координації наукових досліджень, ліквідації певної ізольованості у розвитку окремих галузей науки і т. д. «Традиції тісної дружби і співробітництва характерні для взаємовідносин учених України і Росії, всіх союзних республік. Вони неухильно зміцнюються і розширюються, стають всеосязними, бо спрямовані на дальший розвиток нашої Батьківщини — Союзу РСР, на благо всіх радянських людей»⁴, — так охарактеризував президент АН УРСР академік Б. Є. Патон дружні контакти між науковцями УРСР та інших республік нашої країни.

Питанням творчого співробітництва вчених багато уваги приділяла у ці роки преса Української РСР, яка може бути успішно використана як комплексне джерело для вивчення даного періоду історії Радянської держави. В газетах УРСР 1971—1975 рр. публікувалася величезна кількість матеріалів, які різною мірою відбили багатогранні наукові зв'язки між ученими братніх республік СРСР. Серед них слід насамперед виділити статті партійних і державних діячів, що розкривають різні аспекти творчого співробітництва вчених, яке забезпечило нашій науці передові рубежі на міжнародній арені; виступи в пресі президентів та віце-президентів АН союзних республік, керівників секцій академій, провідних учених, присвячені досягненням науки в союзних республіках; звіти про загальні збори Академії наук УРСР; публікації про здо-

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 68.

² Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 9.

³ Брежнєв Л. І. Лейпцигським курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 443.

⁴ Вісн. АН УРСР, 1972, № 12, с. 9.

бутки в певних галузях знань та впровадження їх у практику комуністичного будівництва; інформаційні матеріали про наукове життя тощо.

Газетні матеріали як комплекс джерел характеризуються значною інформативною насиченістю. Як правило, будь-яке значне наукове відкриття, що мало практичні результати для виробництва, не залишилася поза їх увагою.

Велику групу публікацій, присвячених розвитку науки в УРСР та співробітництву її вчених з колегами в інших братніх республіках, становлять статті в республіканських та обласних газетах. У них, за нашими підрахунками, протягом 1971—1975 рр. було вміщено більш як 110 таких матеріалів, що свідчить про значну інтенсивність наукових контактів.

В газетах Української РСР під рубриками «Бесіди про партію», «50 років СРСР», «Університет знань», «Передз'їздівські читання» досить часто з важливими теоретичними статтями виступали вчені-суспільствознавці братніх республік. Зокрема, заслуговують на увагу статті віце-президента АН СРСР, академіка П. М. Федосєєва «Керівна роль КПРС у будівництві комунізму» та «КПРС — бойовий авангард будівництва комунізму»⁵, члена-кореспондента АН СРСР Ц. О. Степаняна «Дві ідеології — два погляди на майбутнє людства»⁶, академіка АПН СРСР О. Р. Мазуркевича «На ґрунті інтернаціоналізму»⁷ і «З чистих джерел братерства»⁸ та ін. Вчені-суспільствознавці порушували у своїх статтях питання ідеологічної роботи партії, знайомили читачів з результатами наукових пошуків у братніх республіках, розвінчували спроби буржуазних та буржуазно-націоналістичних авторів фальсифікувати історію нашої країни, зокрема дружбу і співробітництво народів СРСР.

Важливі проблеми розвитку науки розглядалися у статтях провідних учених з братніх республік, що працювали в галузі природничих та технічних наук, — голови комісії з фізики планет АН СРСР, доктора фізико-математичних наук І. Ковалю «Марс: рік нових відкриттів», лауреата Державної премії СРСР, доктора технічних наук Г. Покровського «В пошуках космічних сусідів»⁹, співробітника наукової ради «Інтеркосмос» В. Денисенка «Міжнародне співробітництво в космосі»¹⁰ та ін. Значна увага в них приділена й питанням співдружності вчених, що працюють у цих галузях.

Чимало цікавих відомостей про творчі зв'язки між ученими братніх республік міститься в інтерв'ю, що їх визначні вчені давали протягом досліджуваного періоду різним газетам. Для прикладу пошлемося на опубліковане в газеті «Прапор перемоги» (орган Ворошиловградського обкому та міськкому Компартії України й обласної Ради депутатів трудящих) інтерв'ю з начальником науково-організаційного відділу Президії АН УРСР, доктором технічних наук В. Ю. Топкалем, в якому він розповів про різнобічні контакти між науковцями академії наук України, Білорусії і Молдавії¹¹.

Питанням співдружності вчених УРСР з їх колегами присвячені виступи в газеті «Правда України» президента АН УРСР, академіка Б. Є. Патона та академіка АН УРСР Г. С. Писаренка. Ця співдружність дістає свій конкретний вияв, насамперед, у координації наукових досліджень, у здійсненні спільних розробок та систематичному обміні науковою літературою й інформацією, у взаємній участі в роботі наукових сесій, конференцій і нарад, у поданні інститутам з інших союзних

⁵ Запорізька правда, 1971, 24, 25 січ.; Рад. Буковина, 1971, 6 лют., 15, 28 груд.; Вільна Україна, 1971, 19 верес.

⁶ Рад. Буковина, 1971, 26, 27 лют.

⁷ Рад. освіта, 1973, 29 верес.

⁸ Рад. Україна, 1975, 14 січ.

⁹ Правда України, 1971, 3 дек.; 1972, 20 янв.

¹⁰ Прапор перемоги, 1974, 13 лют.

¹¹ Прапор перемоги, 1974, 19 верес.

республік науково-консультативної допомоги в підготовці висококваліфікованих кадрів. Велику роль у цій справі відігравали в 1971—1975 рр. 70 наукових рад, що працювали при Відділеннях АН УРСР. Особливо широкі наукові контакти мали ті з інститутів АН УРСР, які завдяки розробці важливої тематики і наявності висококваліфікованих кадрів є провідними в Радянському Союзі. Так, Інститут кібернетики АН УРСР підтримував зв'язки з 600 різними організаціями країни¹².

Найбільша кількість даних про результати спільних наукових розробок учених братніх республік міститься в кореспонденціях РАТАУ, ТАРС, АПН, які регулярно публікувалися на сторінках газет Української РСР¹³. Так, у повідомленні ТАРС, опублікованому в «Культурі і житті», йдеться про тісні зв'язки Інституту електрозварювання АН УРСР ім. Є. О. Патона і його заводу-супутника з Тбіліським заводом «Електрозварювання». На знак вдячності українським вченим, які так багато зробили для розвитку цієї галузі, їх грузинські колеги встановили на території свого заводу пам'ятник Герою Соціалістичної Праці, лауреату Державної премії СРСР Є. О. Патону. У повідомленні РАТАУ «Дружба не знає кордонів» розповідається про творчі зв'язки Одеського селекційно-генетичного інституту з науковими закладами Москви, Краснодару, Кишинєва, Баку, що здійснювалися у формі обміну селекційним матеріалом і насінням, досвідом роботи, а також шляхом взаємного випробування нових сортів злаків¹⁴.

Окрему групу газетних матеріалів становлять повідомлення РАТАУ про загальні збори АН УРСР, які відбуваються щорічно і певною мірою відображають творчі контакти українських вчених з їх колегами в інших республіках.

Діяльність учених Української РСР тісно пов'язана з Академією наук СРСР, яка визначає генеральні напрямки розвитку радянської науки, має визнаний авторитет у світі, «є взірцем творчого розмаху, і глибини досліджень, державного підходу до вирішення найголовніших проблем»¹⁵. Науковці УРСР, відчуваючи постійну увагу партії та уряду до своєї роботи, отримують від АН СРСР велику практичну допомогу в організації досліджень, у зміцненні матеріально-технічної бази науки в республіці. Так, у повідомленні РАТАУ про загальні збори АН УРСР 1972 р. «Дослідженням — високу ефективність» газета «Правда України» вмістила виклад доповіді академіка Б. Є. Патона, в якій, зокрема, підкреслювалося дальше зміцнення зв'язків АН УРСР з інститутами АН СРСР, академіями наук союзних республік, розширення контактів з науковцями вищих навчальних закладів країни¹⁶.

Однією з поширених форм постійного спілкування вчених різних галузей знань були в досліджуваний період всесоюзні, республіканські та регіональні теоретичні й науково-практичні конференції, симпозіуми і наради вчених, що позитивно впливали на вдосконалення досліджень, сприяли їх інтенсифікації.

У дев'ятій п'ятирічці, як свідчать газетні матеріали, відбулася значна кількість ювілейних сесій, наукових конференцій і нарад, на яких були присутні вчені-суспільствознавці з усіх кінців Радянського Союзу. Газети регулярно публікували розширені інформації про їх роботу, вміщували дані про склад учасників. Протягом 1971—1975 рр. в газетах республіки було опубліковано 162 інформації про різні форуми вчених.

Так, у 1971 р. «Літературна Україна», «Правда України» вмістили матеріали про ювілейну наукову сесію, присвячену 100-річчю з дня народження видатного сходознавця, історика, філолога, фольклориста

¹² Правда України, 1971, 16 марта; 1974, 16 сент.

¹³ Культура і життя, 1971, 19 серп.; Правда України, 1972, 18 марта; Рад. Житомирщина, 1972, 22 жовт.; Рад. освіта, 1973, 17 берез.

¹⁴ Рад. Житомирщина, 1972, 22 жовт.

¹⁵ Вісн. АН УРСР, 1972, № 12, с. 3.

¹⁶ Правда України, 1972, 18 марта.

і письменника А. Ю. Кримського¹⁷. На сесію прибули вчені з Москви, Баку, Мінська, Ташкента, які виступили на ній з науковими доповідями і повідомленнями.

Інформацію про республіканську наукову конференцію, присвячену творчості великої української поетеси Лесі Українки, що відбувалася на базі Луцького педінституту, надрукували 15 січня 1971 р. «Сільські вісті», «Радянська Волинь».

Пам'яті Т. Г. Шевченка було присвячено наукову конференцію в м. Ужгороді. В її роботі, крім науковців УРСР, взяли участь шевченкознавці з РРФСР, Узбекистану, Казахстану, Туркменії. У повідомленні про неї «Радянська Україна» відзначила, зокрема, велику наукову цінність доповідей старшого наукового співробітника Інституту мови і літератури Каракалпацького філіалу АН Узбецької РСР А. Насрулаєва про взаємодію української і каракалпацької літератур та кандидата філологічних наук Ш. Гельдієвої (Інститут мови і літератури ім. Махтумкулі АН Туркменської РСР) про вплив творчості Т. Г. Шевченка на розвиток літератури в Туркменії та ін.¹⁸

Протягом 1972 р. на Україні відбувся цілий ряд конференцій та ювілейних сесій, присвячених знаменній події — 50-річчю утворення СРСР. Так, на Всесоюзній науковій конференції «Утворення СРСР — торжество ленінської національної політики» було заслухано більш як 100 доповідей і повідомлень учених з Москви та наукових центрів усіх союзних республік¹⁹. «Правда України» відзначила, що в її роботі взяли участь 40 академіків і членів-кореспондентів АН СРСР, а також академії наук братніх республік, вмістила інтерв'ю із завідуючим кафедрою історії КПРС Казахського університету ім. С. М. Кірова А. Туранбаєвим під назвою «Братерський досвід — наше багатство»²⁰.

Велика кількість матеріалів республіканських і обласних газет відтворює широку картину співдружності вчених у галузі природничих і технічних наук. Так, «Радянська Донеччина» подала обширну інформацію про науково-теоретичну конференцію «Проблеми створення автоматизованих систем управління в промисловості», що відбулася в Донецьку. В її роботі взяли участь учені України, Москви, Ленінграда, Новосибірська, Литви²¹.

Інформативні матеріали про всесоюзні та республіканські конференції, які проводилися на базі провідних вузів УРСР, вміщували багатотиражки цих навчальних закладів — «За наукові кадри» (Одеський університет), «Радянський студент» (Ужгородський університет), «За передову науку» (Дніпропетровський університет), «Харківський університет», «За радянську науку» (Львівський університет) та ін.

У пресі Української РСР дістала також висвітлення участь провідних учених різних галузей знань у роботі всесоюзних та міжреспубліканських конференцій, сесій і нарад, що відбувалися за межами республіки. Так, у Москві проходила ювілейна наукова сесія Відділень Академії наук СРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Як повідомляли газети, в її роботі взяла участь і делегація вчених Радянської України, від імені яких виступив академік АН УРСР А. Д. Коваленко²². Цій же події була присвячена регіональна наукова сесія АН СРСР і академії наук України, Білорусії та Молдавії, що відбулася в Кишиневі²³. Про об'єднану наукову сесію вчених-істориків України і Закавказзя йшлося в інформації, вміщеній у газеті «Радянська Україна» 29 червня 1972 р.

¹⁷ Літературна Україна, 1971, 15 січ.; Правда України, 1971, 15 янв.

¹⁸ Рад. Україна, 1971, 11 берез.

¹⁹ Рад. Україна, 1972, 18 листоп.

²⁰ Правда України, 1972, 21, 22, 23 нояб.

²¹ Рад. Донеччина, 1974, 31 берез.

²² Рад. Україна, 1972, 24 листоп.

²³ Правда України, 1972, 13 жовт.

Всесоюзний форум хірургів у Москві, на якому були присутні вчені-медики з України — академік АН УРСР О. О. Шалімов, професор М. М. Ковальов, професор М. С. Коломійченко та інші, дістав висвітлення на сторінках «Сільських вістей»²⁴.

Газети Радянської України вміщували статті, інтерв'ю, інформації та інші матеріали про діяльність академії наук братніх республік та їх взаємозв'язки. Особливо багато таких публікацій з'являлося з нагоди ювілеїв — 50-річчя СРСР, річниць утворення союзних республік, а також під час проведення Днів науки. Поряд з характеристикою основних напрямів досліджень у них можна знайти чимало даних про особливості наукового пошуку, результативність якого в багатьох випадках залежить саме від співдружності вчених споріднених інститутів. Так, президент Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук, академік ВАСГНІЛ П. П. Лобанов розповів у газеті «Радянська Буковина» про плани академії на дев'яту п'ятирічку та заходи, спрямовані на підвищення ефективності наукових досліджень, підкресливши при цьому, що 740 науково-дослідних і сільськогосподарських інститутів, 599 дослідних станцій і 94 лабораторії, що діють у різних республіках країни, роблять одну спільну справу — здійснюють розробку важливих наукових проблем, які стоять перед сільськогосподарською наукою²⁵.

Ідеєю дружби і співробітництва вчених братніх республік пройняті статті президента АН Латвійської РСР, Героя Соціалістичної Праці, члена-кореспондента АН СРСР, академіка АН Латвійської РСР О. К. Малмейстера «Жодного дня без пошуку» та президента АН Азербайджанської РСР, члена-кореспондента АН СРСР Г. Б. Абдулаєва «Невичерпне творче джерело». В них автори дали високу оцінку творчим зв'язкам науковців різних регіонів країни, особливо відзначивши при цьому тісні контакти, що встановилися між АН СРСР, академіями наук України, Узбекистану, Туркменії, Азербайджану, Грузії та ін.²⁶

Подібні матеріали друкувалися і під час проведення на Україні Днів науки, а також Днів та Тижнів науки й культури братніх республік в областях УРСР. До складу делегацій, що приїздили на Україну, поряд з письменниками та діячами культури входили вчені, які виступали на сторінках газет нашої республіки.

Дні союзних республік в УРСР, присвячені 50-річчю утворення Радянського Союзу, ставали справжнім святом торжества лєнінської національної політики, інтернаціональної співдружності народів. У той період в газетах з'являлося чимало матеріалів, які всебічно характеризували розвиток окремих братніх республік за роки Радянської влади, зокрема їх досягнення в галузі науки.

За жанрами ці матеріали розподілялися на теоретичні та оглядові статті (передові й авторські), замітки, інтерв'ю, інформації. Всі вони, будучи підпорядкованими одній меті, досить повно розкривали картину творчих контактів науковців.

Як приклад можна навести проведення на Львівщині Днів Киргизької, Грузинської, Казахської, Латвійської, Таджикиської та Вірменської РСР. Шпальти обласної, міських та багатотиражних газет були присвячені висвітленню цих подій. Так, «Вільна Україна», відкривши в лютому 1972 р. спеціальну рубрику «Дні Казахської РСР на Львівщині», опублікувала повідомлення про зустріч науковців Казахстану — доктора філософських наук Ж. М. Абдільдіна, доктора філологічних наук А. К. Хасенової та кандидата економічних наук С. У. Джанусова — з трудящими області, а також інформацію про приїзд до м. Червонограда вчених братньої республіки²⁷⁻²⁸.

²⁴ Сільські вісті, 1971, 5 лют.

²⁵ Рад. Буковина, 1971, 3 верес.

²⁶ Рад. Буковина, 1972, 24, 28 листоп.

²⁷⁻²⁸ Вільна Україна, 1972, 19, 22 лют.

Широко інформувала газета своїх читачів про хід Днів Латвійської РСР, які відбулися в липні 1972 р. Цій події був присвячений спеціальний номер. Серед його матеріалів — передова «Радянська Латвія», стаття віце-президента АН республіки П. І. Валескална «На службі народу», замітка «Узи братерства». В них розповідалося про взаємодопомогу і ділове співробітництво між УРСР і Латвійською РСР, що сприяють розквіту економіки, науки й культури, зміцненню дружби і братерства всіх народів нашої багатонаціональної країни²⁹.

З такою ж глибиною висвітлювали газети Львівщини Дні Киргизької РСР. Протягом 15—23 серпня 1972 р. «Вільна Україна», «Шахтар Червонограда», «Робітнича трибуна» вмістили значну кількість матеріалів про цю подію. Серед них — стаття Голови Президії Верховної Ради Киргизької РСР Т. Кулатова «Край, розбуджений Жовтнем», в якій було приділено значну увагу розвитку освіти та науки в республіці³⁰.

Дні Молдавської, Киргизької, Казахської РСР та закавказьких республік, що відбулися в Чернівецькій області, знайшли своє відображення на сторінках «Радянської Буковини». В номерах за 3, 23 вересня та 20 жовтня 1972 р. газета вмістила 13 матеріалів, присвячених цим подіям. Серед них особливою інформативною насиченістю відзначалися статті першого секретаря ЦК Компартії Киргизії Т. У. Усубалієва «У сім'ї єдиній», Голови Президії Верховної Ради Казахської РСР С. Б. Ніязбекова «Перетворений край», Голови Президії Верховної Ради Вірменської РСР Н. Х. Арутюняна «Під сонцем ленінської дружби» та президента АН Молдавської РСР Я. С. Гросула «Компас вченого», в яких розповідалося про дружбу і співробітництво братніх народів, про розвиток науки і освіти в республіках.

Статтю в газеті «Правда України» — «Розповідь про велике братерство» можна розглядати як підсумкову до завершення Днів братніх республік у столиці УРСР. Під час їх проведення гості — вчені з різних кінців Радянського Союзу — член-кореспондент АМН Є. П. Шувалов, член-кореспондент АН Латвійської РСР В. В. Ансіт та інші зустрічалися із своїми колегами, обмінювалися досвідом роботи, що сприяло ще більшому зміцненню творчих наукових зв'язків між ученими³¹.

Видатною подією в житті наукової громадськості країни, всього радянського народу було святкування в 1974 р. 250-річного ювілею Академії наук СРСР. У матеріалах республіканських та обласних газет цього періоду міститься чимало повідомлень про наукові здобутки вчених Радянського Союзу, досягнуті ними завдяки постійному піклуванню партії і уряду, тісному співробітництву академії наук братніх республік, спільним розробкам важливих наукових і теоретичних проблем, що стало ще одним яскравим виявом непорушної дружби радянських народів.

Матеріали, присвячені 250-річному ювілею АН СРСР, досить різноманітні. Вони подавалися як у добірках під рубрикою «До 250-річчя АН СРСР», так і у вигляді окремих публікацій. Це — статті, інтерв'ю, повідомлення, інформації. Так, 8 лютого 1974 р. майже всі республіканські та обласні газети вмістили повідомлення РАТАУ «Спільний здобуток радянських учених», де подано відомості про діяльність АН СРСР та академії наук братніх республік.

Повідомлення РАТАУ про урочисте засідання АН УРСР, присвячене 250-річному ювілею Академії наук країни, на якому були присутні керівники Комуністичної партії України та уряду республіки, опублікували всі республіканські й обласні газети. У виступах на ньому члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України

²⁹ Вільна Україна, 1972, 11 лип.

³⁰ Вільна Україна, 1972, 15 серп.

³¹ Правда України, 1972, 18 окт.

В. В. Щербицького, віце-президента АН СРСР академіка О. П. Виноградова, президента АН УРСР академіка Б. Є. Патона було підбито підсумки діяльності вчених СРСР та Української РСР, розкрито їх вклад у справу будівництва комунізму, показано благодіючу роль всебічного співробітництва між академіями наук союзних республік. «Становлення і розквіт АН УРСР,— наголошував товариш В. В. Щербицький,— є яскравим свідченням традиційних наукових та культурних зв'язків України з Росією, з іншими братніми народами нашої країни, в яких знаходять ще один свій прояв їх глибока і нерозривна історична спільність»³².

Певну увагу приділили ювілеві АН СРСР і багатотиражні видання. За нашими підрахунками, протягом 1974 р. в газетах УРСР вміщено близько 200 матеріалів з питань дружби і співробітництва академії наук братніх республік.

В роки дев'ятої п'ятирічки газети республіки неодноразово друкували статті президента АН УРСР академіка Б. Є. Патона, інтерв'ю з ним, обов'язковим елементом яких були питання творчого співробітництва науковців Української РСР та інших республік нашої країни. Прикладом може бути стаття Б. Є. Патона, вміщена в «Правді України», якою відкривалася рубрика «Академічні читання»³³. Питанням співдружності вчених, аналізу діяльності АН УРСР у зв'язку з її нагородженням орденом Дружби народів приділено значну увагу у статті цього ж автора «Наука служить п'ятирічці»³⁴.

Певну увагу в досліджуваній період газети Радянської України приділяли й питанням творчих зв'язків між ученими-педагогами. На жаль, матеріали з цієї тематики характеризуються досить обмеженою кількістю порушених проблем. Вони здебільшого групувалися навколо рубрики «Педагогічні бесіди» (за редакцією академіка АПН СРСР Г. С. Костюка та члена-кореспондента АПН СРСР В. І. Чепелева). В ній друкувалися статті як учених-теоретиків, так і практиків, що працюють безпосередньо з учнівською та студентською молоддю. Наприклад, «Правда України» вмістила під цією рубрикою статті заслуженого вчителя школи УРСР І. Гришай, кандидата педагогічних наук, співробітника Науково-дослідного інституту загальних проблем виховання АПН СРСР А. В. Мудрика, академіка АПН СРСР О. Р. Мазуркевича та інші, в яких порушувалися різні питання формування людини комуністичного суспільства та розкривалася роль науки в практиці виховання підостаючого покоління. Той факт, що матеріали для даної рубрики готувалися вченими й педагогами з УРСР та РРФСР і виходили за редакцією видатних фахівців педагогіки, є свідченням міцних творчих зв'язків між представниками цієї важливої галузі суспільних наук³⁵.

Отже, всі розглянуті і проаналізовані нами матеріали переконливо свідчать про велике значення української радянської преси як першоджерела при вивченні питання наукових зв'язків між академіями наук братніх республік, окремими науково-дослідними інститутами та колективами вчених у 1971—1975 рр. Водночас ці матеріали характеризують основні напрями роботи радянських науковців — представників різних галузей знань, висвітлюють шляхи розвитку вітчизняної науки та успіхи, досягнуті нею в роки дев'ятої п'ятирічки.

³² Рад. Україна, 1974, 16 листоп.

³³ Правда України, 1974, 30 июня.

³⁴ Рад. Україна, 1975, 7 серп.

³⁵ Правда України, 1971, 26 февр., 6 июля, 23 окт.

ВКЛАД КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ В ЛІКВІДАЦІЮ НАСЛІДКІВ
ТАШКЕНТСЬКОГО ЗЕМЛЕТРУСУ (1966—1968)

Ш. Ш. ЗАЇРОВ (Бухара)

Комсомольці і молодь нашої країни беруть найактивнішу участь у виконанні величезних завдань комуністичного будівництва — в освоєнні цілих земель, перетворенні районів Сибіру, Далського Сходу і Нечорнозем'я. Опінуючи діяльність комсомолу, Л. І. Брежнев говорив на XVIII з'їзді ВЛКСМ: «Мільйони юнаків і дівчат показують зразки мужності, стійкості, вірності ідеалам Жовтня. З великим ентузіазмом вони працюють всюди, де проходить фронт комуністичного будівництва, активно борються за виконання напружених планів розвитку країни. В усяку справу вони вносять свій особливий романтичний порив і, як сказав, молоду окриленість»¹.

Яскравою сторінкою у літопису славних звершень ленінського комсомолу є його участь у відродженні Ташкента, який в 1966 р. сильно потерпів від землетрусу. Внаслідок стихійного лиха в місті було знищено 2 млн. кв. м житла, понад 100 тис. сімей залишилися без притулку. Вартість зруйнованого житлового фонду, за даними місцевих Рад, дорівнювала 52 млн. крб.²

Комуністична партія і Радянський уряд виявили особливе піклування про ташкентців у цей важкий для них час. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у постановах від 7 травня і 14 червня 1966 р. розробили ефективні заходи щодо ліквідації наслідків землетрусу в Ташкенті. Постановами передбачалося протягом п'яти років збудувати в столиці Узбекистану близько 5 млн. кв. м житлової площі³.

Велику і всебічну допомогу подала жителям Ташкента Українська РСР. ЦК Компартії України і Рада Міністрів республіки 14 травня 1966 р. прийняли рішення про будівництво в Ташкенті 160 тис. кв. м житлової площі в комплексі з об'єктами культурно-побутового призначення за рахунок матеріальних коштів УРСР. Ця постанова була схвалена Центральним Комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР⁴.

Всі союзні республіки направили в столицю Узбекистану 35 будівельно-монтажних поїздів (далі — БМП), 10 з яких комплектувалися на Україні⁵.

В УРСР широко розгорнулося змагання за дострокову підготовку продукції для відбудови Ташкента. З різних міст республіки почав надходити туди безперервний потік машин, верстатів, товарів широкого споживання. Так, завод ім. В. І. Леніна у Харкові надіслав два баштових крани, Метлахівський плитковий завод — високоякісні плитки, Ждановський завод металоконструкцій — касетні установки для Ташкентського заводу великопанельного домобудівництва, лисичанці — 11 тис. кв. м віконних стекол, 3600 кв. м керамічної плитки. З України було відвантажено для Ташкента 35 млн. шт. цегли⁶.

У середині травня 1966 р. в столиці Узбекистану було організовано трест «Укрбуд». На січень 1967 р. у ньому налічувалося 5100 чол., а згодом на будівельних майданчиках Ташкента одночасно працювали

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови, привітання, статті, спогади. К., 1979. Т. 7, с. 280—281.

² Рашидов Ш. Р. Знамя дружбы. М., 1967, с. 195; ЦДА УзРСР, ф. 2182, оп. 5, спр. 754, арк. 35, 37; Правда Востока, 1969, 26 апр.

³ Ташкент — город братства. Ташкент, 1969, с. 29—30.

⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 104, арк. 12.

⁵ Правда Украины, 1966, 7 мая.

⁶ Там же; Комсомольское знамя, 1966, 28 июня; Україна, 1966, № 27, с. 31; Приазовский рабочий, 1966, 20 мая; Зоря Полтавщини, 1966, 27 черв.; Радянська Житомирщина, 1966, 20 трав. Ташкент — город братства, с. 165, 175, 183. Народы СССР — Ташкенту. Ташкент, 1970, с. 60.

близько 6 тис. будівельників цього тресту. Всього у відродженні столиці Узбекистану взяли участь майже 20 тис. трудящих України⁷.

Чимала заслуга у відродженні міста належала комсомольцям і молоді. Їх кількість становила 75% усіх працюючих. У тресті «Укрбуд» швидко зростало число членів ВЛКСМ. Якщо на початку відбудови міста їх налічувалося 800 чол., то у січні 1967 р.— вже 1700 чол., 2 тис. будівельників були комсомольського віку⁸.

Протягом перших десяти днів перебування в Ташкенті комсомольці створили свої організації в бригадах, на дільницях. Було обрано комітети комсомолу БМП, розроблялися конкретні заходи по організації масово-політичної роботи серед будівельників. При тресті існував комсомольський штаб, яким керував ЦК ЛКСМУ. Рекомендації штабу допомагали краще організувати виробничу, громадсько-політичну й культурно-масову роботу.

Партійні організації тресту відіграли велику роль у мобілізації молоді на якнайшвидше відродження столиці Узбекистану. Вони оперативно розв'язували невідкладні питання, розробляли заходи щодо морального і матеріального стимулювання робітників. Комуністи і комсомольці надихали молодь на трудові звершення. Участь юнаків і дівчат у цій важливій справі широко висвітлювалася в пресі.

Будівельні роботи в Ташкенті розпочалися 23 травня 1966 р. Для їх успішного розгортання було введено в дію автобазу на 250 машин, цех залізобетонних виробів, два бетонних заводи⁹. З перших днів перебування на узбецькій землі будівельники України показали зразки героїчної праці, продемонстрували високу майстерність. У колективі тресту «Укрбуд» народилося чимало цінних починань. Так, у 1966 р. комсомольці й молодь луганського поїзда через газету «Комсомолец Узбекистана» звернулися до всіх будівельників із закликком розпочати змагання за дострокове введення в експлуатацію житлових будинків¹⁰. Комсомольсько-молодіжні бригади «Укрбуду» були в авангарді цього змагання. Так, у серпні 1966 р. молодіжна бригада П. Кравчука (БМП Київ-1) вийшла переможцем серед колективів союзних республік, виборола перехідний Червоний вимпел ЦК ЛКСМУз і одержала грошову премію¹¹.

Близько 42 комсомольсько-молодіжних бригад тресту «Укрбуд» працювали на відповідальних ділянках, були зачинателями трудових звершень¹². Вони активно включилися в змагання за перший бетон, за першу арматуру, за першу кладку. З патріотичною ініціативою виступила комплексна комсомольсько-молодіжна бригада Л. Нагорянського (Луганський БМП). Її члени поставили собі завдання: виконувати «комсомольську норму», тобто щодня давати 120% виробітку. Штукатур Харківського БМП комсомолка Л. Васько запропонувала працювати під девізом: «Мій особистий вклад у відбудову Ташкента». Цей почин знайшов відгук на всіх будовах міста. Міський штаб ЛКСМУз рекомендував досвід роботи комсомольців УРСР всім будівельним поїздам братніх республік¹³.

Більшість комсомольців перевиконували норми на 130%. Позитивно зарекомендували себе комсомольсько-молодіжні бригади, очолювані Ю. Крушем (БМП Київ-1), І. Войтюком (БМП Вінниця), В. Колесниковим (БМП Дніпропетровськ) та ін. Близько 150 кращих комсомоль-

⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 10826, оп. 1, спр. 9, арк. 46; Панібудьдзаска В. Ф. Інтернаціоналістська єдність радянської молоді. К., 1978, с. 40.

⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 10826, оп. 1, спр. 4, арк. 13.

⁹ Там же, спр. 9, арк. 18, 33; Робітнича газета, 1966, 30 лип.

¹⁰ Робітнича газета, 1966, 30 трав.

¹¹ Комсомольское знамя, 1966, 18 окт.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 135, арк. 58.

¹³ Там же, спр. 355, арк. 27; Украинский строитель, 1966, 1 сент.

ців тресту були нагороджені грамотами ЦК ЛКСМУз, ЦК ЛКСМУ, Ташкентського обкому, міськкому і Чиланзарського райкому комсомолу¹⁴.

Будівельники України першими подарували жителям Ташкента будинок. Його спорудив колектив Луганського БМП. Напередодні 49-ї річниці Великого Жовтня п'ятдесят сімей справили новосілля в цьому будинку. Мітинг, присвячений врученню їм ключів від квартир, перетворився в демонстрацію дружби і братерства наших народів¹⁵.

Слідом за луганцями на «відмінно» здали будинок одесити. Зразки самовідданої праці показували комсомольці й молодь БМП Київ-1 та Київ-3, Донецького і Харківського БМП¹⁶.

У 1966 р. за високі трудові показники перехідними виміслами і грошовими преміями ЦК ЛКСМУз, Головташкентбуду та Узпрофради були нагороджені комплексні комсомольсько-молодіжні бригади В. Долженка (Донецький БМП) та Г. Глебова (Одеський БМП). У бригаді В. Долженка норма виробітку становила 295%, а у бригаді Г. Глебова — 187%¹⁷.

Трестом «Укрбуд» у 1966 р. в Ташкенті було здано в експлуатацію більш як 32,5 тис. кв. м житла, тобто на 2,5 тис. кв. м понад план. Близько тисячі сімей напередодні Нового року одержали квартири в районі Чиланзар, який відбудовували посланці України. Протягом 1966 р. трест чотири рази вийшов переможцем у соцзмаганні серед будівельних організацій Ташкента і був нагороджений перехідним Червоним прапором¹⁸.

У відродженні Ташкента активну участь брав багатотисячний загін студентів нашої країни — «Дружба». До його складу входило 400 представників вузів України, очолюваних студентом Харківського інституту інженерів залізничного транспорту І. Возненком¹⁹. Вони споруджували житлові будинки, школи, дитячі садки тощо. 130 харківських студентів за два місяці проклали 18 км трамвайних колій²⁰. На заклик одеситів і харків'ян, які працювали на цілнинних землях, 25 липня 1966 р. було проведено день допомоги населенню столиці Узбекистану. Одноденний заробіток студентів було перераховано на будівництво дитячого комбінату²¹. В українському загоні добре знали маяків будівництва одеситів Ф. Попова, В. Загребельного, А. Саленюка та ін., які не тільки відмінно працювали, а й активно займалися громадською діяльністю.

За активну участь у відродженні Ташкента студентський загін України був нагороджений грамотами ЦК ЛКСМУз, Узпрофради й Ташкентського міськвиконкому²². Імена П. Шульмана, В. Ясиновича, В. Кравченка, Ю. Сидорова були занесені на міську Дошку пошани. Протягом трудового семестру 1966 р. у відродженні Ташкента брали участь понад 3 тис. студентів, а у 1967 р. — близько 8 тис. представників вузів усіх союзних республік²³.

У 1967 р. будівельники України прийняли підвищені соцзобов'язання. 50-річчя Великого Жовтня вони зустріли новими трудовими досягненнями. Вже на початку року споруджувалося 25 будинків площею

¹⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 10826, оп. 1, спр. 4, арк. 14, 15.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 358-а, арк. 5.

¹⁶ Правда Востока, 1967, 21 мая.

¹⁷ Український строитель, 1966, 22 дек.

¹⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 20826, оп. 1, спр. 9, арк. 18, 95.

¹⁹ Красное знамя, 1966, 2 авг.; Правда Украины, 1966, 19 авг.; Молода гвардія, 1966, 5 серп.

²⁰ Правда Востока, 1966, 7 июля, 5 авг.

²¹ Правда Украины, 1966, 19 авг.

²² Народы СССР — Ташкенту, с. 58.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 355, арк. 3.

65715 кв. м, розпочалося будівництво двох магазинів, дитячих садків на 280 місць й унікальної експериментальної школи на 2600 місць²⁴.

В ювілейному році в тресті народилися нові форми соцзмагання. В їх організації активну участь взяв комсомольський штаб. Комітет комсомолу схвалив почин комсомольсько-молодіжної бригади малярів В. Никуліна з Донецького БМП, яка вирішила боротися за присвоєння почесного звання «Бригада імені 50-річчя Радянської влади» і запропонувала виконувати норму на 140%²⁵. Друга комсомольська конференція тресту «Укрбуд» оголосила виконання виробітку на 140% комсомольською нормою.

Ряд комсомольсько-молодіжних бригад виконував змінну норму на 170—240%. Переможці змагання М. Мартиненко, А. Албулов, М. Гергай, А. Сильченков та багато інших користувалися заслуженим авторитетом не тільки серед колективу «Укрбуду», а й трудящих усіх братніх республік, які працювали в Ташкенті²⁶.

Однією з ефективних форм піднесення трудової активності будівельників стали виробничі конкурси. Так, юнаки й дівчата взяли активну участь у конкурсі бригад малярів і штукатурів, який проводився з метою поліпшення організації виробництва і впровадження передового досвіду. Переможцям — комсомольсько-молодіжній бригаді М. Борхаленка з БМП Київ-3 — було вручено «срібну кельму» й грошову премію²⁷.

Колектив тресту працював з величезним ентузіазмом. В результаті за 1967 р. було освоєно 18 млн. крб. капіталовкладень, збудовано 70242 кв. м житла, дитячий садок, поштамт, кафе та ряд інших об'єктів²⁸. За цей період комсомольсько-молодіжні бригади тресту «Укрбуд» вісім разів завойовували вимпел ЦК ЛКСМУз і премії Головташкентбуду²⁹.

В процесі творчої праці зміцніла дружба між комсомольцями тресту і молоддю міста. Передові будівельники були делегатами Чиланзарської районної, Ташкентських міської та обласної комсомольських організацій³⁰. Частими гостями робітників тресту були шефи — представники Ленінського району Ташкента. Вони проводили вечори, виступали з концертами. Тільки за 1967 р. їх було організовано 74³¹. В свою чергу, колективи БМП шефствували над підприємствами, школами, різними установами міста. Багато молодих будівельників у позаробочий час виїжджали у колгоспи і радгоспи Ташкентської області. Вони допомагали трудівникам села збирати врожай, виступали перед ними з концертами. А комсомольці одеського БМП також у позаробочий час спорудили новий будиночок для учасника збройного повстання проти білогвардійців в Одесі У. Аліханова³².

З новою силою розгорнулося змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Вже на 1 січня 1968 р. Ташкент одержав від будівельників України понад 102 тис. кв. м житла. Працівники тресту зобов'язалися ввести в експлуатацію ще 62 тис. кв. м, об'єкти торгівлі й побутового обслуговування, теплохолодцентр, насосну станцію³³. Цей колектив кілька разів викликав на соцзмагання будівельників тресту

²⁴ Правда Востока, 1967, 29 янв.

²⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 10826, оп. 1, спр. 4, арк. 14.

²⁶ Там же, спр. 9, арк. 62.

²⁷ Правда Востока, 1969, 5 марта.

²⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 10826, оп. 1, спр. 9, арк. 127, 140.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 355, арк. 124.

³⁰ Украинский строитель, 1968, 30 апр.

³¹ Украинский строитель, 1967, 22 июня.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 355, арк. 77.

³³ Там же, арк. 127.

№ 153 Головташкентбуду і управління будівництва Головмоскбуду в Ташкенті³⁴.

В тресті «Укрбуд» була добре налагоджена робота по раціоналізаторству і винахідництву. В 1968 р. там було зареєстровано понад 200 рацпропозицій, 127 з яких було розроблено молоддю. Так, комсомольці Львівського БМП запропонували новий метод монтажу плит, що дало можливість збільшити площу кожного будинка на 56 кв. м і зекономити при цьому 20 тис. крб.³⁵ Ініціатива молоді, її творчий пошук допомагали вдосконалювати всі процеси виробництва.

Будівельники України успішно закінчили програму відродження Ташкента. За три роки трестом «Укрбуд» було зведено житлові будинки, які мали 164 тис. кв. м площі, школу на 2600 місць, два дитячих садки на 560 місць та інші об'єкти, виконано роботи по благоустрою та озелененню нових житлових кварталів. Загальні витрати становили 66,5 млн. крб.³⁶

Посланці союзних республік, серед них і будівельники України, разом з місцевими жителями розв'язали дуже складне завдання великого масштабу — відродили Ташкент і перетворили його в одне з найкрасивіших міст нашої країни. Оцінюючи вклад усіх радянських народів у справу ліквідації наслідків ташкентського землетрусу, кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК Компартії Узбекистану товариш Ш. Р. Рашидов відзначав: «Минуть роки, але ніколи не забудуть ташкентці рік 1966-й. Ні, йдеться не про підземні поштовхи і спотворені будівлі. Це забудеться: залікуються рани, а на місці зруйнованого постає нове, красиве місто. Пам'ять збереже інше — благородний вчинок радянського народу, який в тяжку хвилину простягнув нам руку братерської допомоги. У серцях ташкентців, усіх трудящих Узбекистану завжди житиме вдячність народам-братом за їх співчуття і дружню підтримку»³⁷.

Вагомий вклад трудящих УРСР, у тому числі комсомольців і молоді республіки, в справу відродження столиці Узбекистану є переконливим свідченням дружби радянських народів, результатом ленінської національної політики, демонстрацією ідей пролетарського інтернаціоналізму.

³⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 10826, оп. 1, спр. 9, арк. 180.

³⁵ ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 357, арк. 1.

³⁶ Там же, ф. 1, оп. 32, спр. 104, арк. 12.

³⁷ Рашидов Ш. Р. Советский человек — создатель нового мира.— Коммунист, 1967, № 16, с. 67.

3 історії селянства України

МІГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1861—1905 рр.)

М. А. ЯКИМЕНКО (Полтава)

Класики марксизму-ленінізму вперше з'ясували причини, характер та соціально-економічні наслідки аграрних міграцій епохи капіталізму. Так, аналізуючи причини цього складного явища, К. Маркс зазначав, що в умовах капіталізму «...робітничє населення, створюючи нагромадження капіталу, тим самим у зростаючих розмірах виробляє засоби, які роблять його відносно надлишковим населенням»¹.

¹ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 598.

В країні, всі землі якої вже зайняті, нагромадження капіталу веде до небаченого доти зростання індустріального населення. Зовсім інша ситуація виникає там, де ще є значні запаси вільних, неосвоєних площ. Це, зазначав В. І. Ленін, дає можливість населенню, що виштовхується капіталізмом із землеробства, «...перейти в незаселені частини території і взятися за «обробіток нової землі». В такому випадку, писав Володимир Ілліч, «матимемо зростання землеробського населення, і це зростання може відбуватись (протягом певного часу) не менш, як не більш, швидко, ніж зростання індустріального населення»².

Актуальність розглядуваної теми цілком очевидна. В. І. Ленін свого часу писав, що без аналізу селянських переселень практично неможливе глибоке, всебічне вивчення особливостей економічного розвитку нашої батьківщини епохи капіталізму³. Зазначимо, що селянство України брало в аграрних міграціях цього періоду надзвичайно активну участь. Проте в літературі ця тема висвітлена ще недостатньо.

Автор даного повідомлення обмежився розглядом переселенського руху українського селянства тільки до початку першої російської революції, оскільки роки столипінської аграрної реформи висвітлювалися ним у цьому плані раніше⁴.

Перш, ніж перейти до аналізу власне міграцій, спинимося хоча б у загальних рисах на умовах, за яких вони відбувалися. Все пореформене сорокап'ятиріччя в цьому плані умовно можна розділити на два періоди: 1861—1881 і 1882—1905 рр. Протягом першого з них селянство всіх категорій поступово переходило на викуп. Це був час утвердження капіталізму. Другий період позначений інтенсивним розвитком капіталістичних відносин не тільки в промисловості, а й у сільському господарстві. Він майже повністю збігається з аграрною кризою.

Законодавство 60-х років створило величезні, майже непереборні труднощі на шляху переходу селян з однієї общини в іншу та переселення в більш сприятливі для землеробства райони⁵. Фактично лише колишні селяни дрібнопомісних дворян, як такі, що не одержали після скасування кріпацтва ніяких наділів, мали право після закінчення дев'ятирічного строку перебування у стані тимчасовозобов'язаних переселитися на казенні землі окраїн⁶. Всі ж інші категорії селян повинні були неухильно дотримуватися загального і місцевих положень про колишніх кріпаків. Так, відповідно до загального положення для одержання документів про вихід селянина з общини потрібна була згода її членів прийняти наділ цього селянина і сплачувати за нього викупні платежі. Крім того, він мав розрахуватися з усіма недоїмками й податками станом на 1 січня наступного року і не перебувати під судом і слідством. Обов'язковими умовами переселення були: відсутність будь-яких перешкод з боку батьків, матеріальна забезпеченість малолітніх членів сімей та осіб похилого віку, які залишалися на батьківщині, пред'явлення приймального приговору від тієї общини, що давала згоду прийняти новосела⁷. Додаткові перешкоди на шляху переселення ставили перед селянами місцеві положення. У зв'язку з цим К. Маркс зазначав, що створені реформою 1861 р. умови переселень були рівнозначні їх забороні⁸.

² Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 533.

³ Див.: Там же, с. 594.

⁴ Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906—1913 рр.).— УІЖ, 1974, № 7, с. 32—42.

⁵ В історичній літературі можна зустріти твердження, начебто реформа 1861 р. збійшла питання про переселення селян. (Див.: Турсунбаєв А. Б. Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Алма-Ата, 1950, с. 24).

⁶ Крестьянская реформа в России 1861 года: Сб. законодательных актов. М., 1954, с. 395.

⁷ Там же, с. 67.

⁸ Див.: Архив Маркса и Энгельса. М., 1952. Т. XII, с. 13.

Якщо на території великоросійських і малоросійських (Полтавська, Харківська і Чернігівська) губерній тимчасовозобов'язаний стан частини селян тривав фактично два десятиріччя⁹, то на Правобережній Україні, як і в Литві та Білорусії, його було припинено ще в 1863 р.¹⁰ Чимало всіляких перешкод на шляху до переселення ставила царська адміністрація й перед державними селянами, яких особливо багато налічувалося в Полтавській та Чернігівській губерніях. Що ж до удільних селян, то їх питома вага на Україні була мізерною. Після реформ, здійснених у 60-х роках в поміщицькому, державному та удільному селах, правове становище всіх категорій селян практично зрівнялося.

Переслідуючи насамперед інтереси державної казни, царський уряд намагався утримати селян від переселень. Однак це ще не дає підстав твердити, як роблять деякі автори, що в 60—70-і роки селяни України, зокрема Полтавської та Чернігівської губерній, майже не брали участі в аграрних міграціях¹¹. Взагалі слід зазначити, що немало дослідників роблять досить відповідальні висновки, ґрунтуючись лише на матеріалах переселення до Сибіру і не враховуючи південних та південно-східних губерній європейської частини Росії¹².

Розглянемо тепер економічні фактори, які в кінцевому підсумку й зумовлювали переселенський рух. У 1901 р. урядова комісія, яка спеціально вивчала економічне становище селянства, встановила, що понад 23 млн. осіб у європейській частині Росії не мали постійного джерела існування, тобто були «зайвими»¹³⁻¹⁴. Третина їх припадала на дев'ять українських губерній¹⁵. Отже, не «стародавня тяга російського народу із Заходу на Схід»¹⁶, як писав у доповідній записці царю міністр землеробства і державного майна А. С. Ермолов, а тяжке економічне становище змушувало селян шукати інші, більш сприятливі умови життя.

В 60—70-і роки українські селяни мігрували головним чином у Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, де навіть наприкінці XIX ст. густота населення на квадратну версту була в 2,5 раза нижчою, ніж на Лівобережжі та Правобережжі¹⁷. На півдні України значно краще оплачували виконану роботу, сприятливішими були умови оренди та купівлі землі¹⁸. В деяких інших колонізаційних районах Росії, наприклад, на схід від Волги, землю було одержати легше¹⁹, але через їх віддаленість українські селяни в перші пореформені десятиріччя віддавали перевагу переселенню в південні губернії.

⁹ Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов. СПб., 1873. Т. XXII, ч. III, отд. I, с. 78—79.

¹⁰ Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. М., 1958, с. 365.

¹¹ Томилова Н. К. Основные районы выселения переселенцев на Алтай в 60—70 годы: Экономическое положение крестьянства в районах выхода.— В кн.: Вопросы истории Сибири. Томск, 1969. Вып. 4, с. 117. Теплицкий В. П. вважає, що до 1895 р. переселення з Правобережної України не мало місця. (Див.: Теплицкий В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні: 60—90-ті роки XIX ст. К., 1959. с. 199).

¹² На що обставину цілком слушно звернув увагу Б. В. Тихонов у праці «Переселення в Росії во второй половине XIX в. По материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики» (М., 1978, с. 152).

¹³⁻¹⁴ Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднестатистических губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. СПб., 1903. Ч. I, с. 16, 249.

¹⁵ Теличук П. П. Экономические основы аграрной революции на Украине. К., 1973, с. 152.

¹⁶ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 6, спр. 948, арк. 6.

¹⁷ Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX в. К., 1955, с. 69.

¹⁸ Ковальченко И. Д., Милов Л. В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII—начало XX века: Опыт количественного анализа. М., 1974, с. 324.

¹⁹ Аппимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX в. М., 1961, с. 104.

Аграрні міграції українського, як і російського, селянства привели до значних змін у територіальному розміщенні населення країни. Про масштаби міграцій можна судити, спираючись як на прями дані, так і на побічні показники, зокрема пов'язані із змінами чисельності населення на певних територіях за певний відрізок часу. В зв'язку з відсутністю задовільних прямих даних за 1861—1896 рр. звернемося до побічних показників, які, до речі, широко використовував В. І. Ленін²⁰.

Статистичні відомості про чисельність населення в різних районах України дають таку картину. Протягом 1863—1885 рр. його приріст у губерніях Лівобережжя становив 39,9%, Правобережжя — 35,1%, а в трьох південних губерніях — 55,3%. Особливо швидко збільшувалося населення Таврійської губернії — на 74,7%²¹. Темпи аграрних міграцій різко підвищилися у 80—90-і роки ХІХ ст. Так, якщо за 21 рік (1863—1884) кількість жителів у трьох південних губерніях зростала швидше, ніж у губерніях Правобережжя і Лівобережжя тільки в півтора раза, то за 12 наступних років (1885—1897) — у 3,5 раза²². В цілому ж протягом 1863—1897 рр. населення трьох південних губерній подвоїлося, тимчасом як на Правобережжі й Лівобережжі воно збільшилося лише наполовину. Цілком очевидно, що зростання населення півдня відбувалося переважно за рахунок аграрних міграцій, а не переселення в міста. Довести це неважко. В 1863 р. у трьох південних губерніях міське населення становило 11,2%, а в 1897 р. — 17,4%, тобто воно зросло тільки на 6,2%. Оскільки все населення зазначених губерній збільшилося за цей час на 100,4%, сільське, таким чином, — на 94,2%.

Про національний склад переселенців, які в 60—70-і роки осіли в південних губерніях України, є лише розпорошені дані. Але й вони дають підстави для висновку про абсолютну перевагу серед новоселів вихідців із шести північних губерній України. Так, згідно з даними губернаторських звітів протягом 70-х років у три південні губернії прибуло близько 50 тис. селян, серед яких вихідці з неукраїнських губерній становили не більше 10%²³.

Помітно посилювся міграційний рух на Україні у 80—90-і роки, головним чином через аграрну кризу, під час якої розорилися сотні тисяч селян. Однак справа не лише в цьому. Становище трудового селянства значно погіршилося у зв'язку з посиленням у центральній землеробській смузі методів напівфеодальної експлуатації²⁴. У праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін зазначав, що «...селяни масами тікають з місцевостей з найбільш патріархальними господарськими відносинами, з найбільш збереженими відробітками та примітивними формами промисловості, в місцевості, що відзначаються повним розкладом «підвалин»²⁵. На Україні патріархальні відносини були особливо відчутними в губерніях Лівобережжя. Становище багатьох селян тут ускладнювалося ще й тим, що понад 50% наявних у них земель навіть за офіційними даними були незручними для землеробства²⁶. Зрозуміло, таким чином, чому саме звідси переселялося найбільше селян.

Аграрні міграції другої половини ХІХ ст. чітко визначили кілька основних колонізаційних районів капіталістичної Росії. Це були насамперед південні губернії України, південь Росії і Північний Кавказ (Донська і Кубанська області та Ставропольська губернія), Сибір (Томська, Тобольська і Єнісейська губернії), Середня Азія (Акмолінська, Семи-

²⁰ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 556—557.

²¹ Рашиц А. Г. Население России за 100 лет. М., 1956, с. 44—45.

²² Там же.

²³ ЦДІА СРСР, ф. 1273, оп. 1, спр. 437, арк. 43.

²⁴ Жданков А. В. Изменение условий сельскохозяйственного производства в Европейской России под влиянием аграрного кризиса. Л., 1976, с. 18.

²⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 556.

²⁶ Труды комиссии., т. ХХІІ, ч. ІІІ, отд. ІІ, с. 303—305.

реченська і Тургайська області). Матеріали перепису 1897 р. свідчать, що наприкінці XIX ст. головним колонізаційним районом для українського селянства були Донська і Кубанська області та Ставропольська губернія. Сюди переселилося близько 360 тис. українців, або 41,5% всіх новоселів²⁷.

Активна міграція населення на територію Передкавказзя пояснюється близькістю цього регіону до густозаселених центральних губерній, порівняно низькими орендними цінами на землю, наявністю мало-заселених або й зовсім пустуючих земель²⁸, слабкістю феодално-кріпосницьких пережитків. Другим за значенням був район степової України, куди переселилося понад 300 тис. вихідців з Правобережжя і Лівобережжя, що становило близько 60% усіх новоселів. На третьому місці був Сибір — 129 тис. (20,4%) переселенців. Приблизно однакова кількість українських селян переселилася в Середню Азію і на Далекій Схід (відповідно, 32 тис. і 31 тис.). Але якщо в Середній Азії питома вага переселенців з України становила 31%, то на Далекому Сході — абсолютну більшість — 86% усіх новоселів. Що ж до Поволжя (Самарська, Саратовська і Симбірська губернії), то сюди українські селяни у другій половині XIX ст. майже не переселялися. Так, протягом 70-х років у цей регіон з України прибуло лише кілька сот осіб²⁹. Ще менше прибуло їх в Оренбурзьку, Уральську та Уфимську губернії³⁰.

Посилення аграрних міграцій українського селянства на схід від Волги спостерігається лише з кінця 90-х років. Поряд з уже відзначеними загальними причинами підвищення темпів міграцій на окраїни, слід вказати ще й на припинення з 1896 р. відведення казенних земель Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній під переселенські ділянки³¹.

Певний інтерес становить питання про інтенсивність переселень з окремих губерній України і з'ясування їх місця в загальноросійському переселенському русі. За даними переселенської контори, яка функціонувала в Саратовській губернії, поблизу головної переправи через Волгу, в 1887—1894 рр. перше місце по Росії утримувала Курська губернія, з якої до Сибіру, на Далекій Схід і в Середню Азію прямувало 15,9% всіх переселенців. Полтавська губернія займала восьме місце (5,4%), Харківська — дванадцяте (3,3%), Чернігівська — дев'ятнадцяте (3,2%), Катеринославська і Подільська — двадцять четверте (0,4%). Частка переселенців з інших українських губерній була ще меншою³². В ході розвитку капіталізму, який супроводжувався застосуванням у сільському господарстві машин і механізмів, рік у рік зростала кількість людей, які не могли знайти заробітку навіть у південних районах країни³³. В цих умовах широкі маси трудового селянства все частіше вдавалися до переселення як єдиного засобу врятуватися від голодної смерті. Починаючи з 90-х років, у переселенський потік втягуються вже й селяни Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. В 1896—1905 рр. звідси у східні райони держави переселилося 88 тис. чол., тимчасом як з Правобережної України — лише 60 тис. Лівобережжя, як і раніше, продовжувало давати основну масу переселенців — 276 тис. осіб. Загалом за вказаний період з України виїхало 426 тис. селян, що становить 44,1% усіх мігрантів країни³⁴.

²⁷ Тихонов Б. В. Указ. соч., с. 166—175.

²⁸ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 4, оп. 133, спр. 108, арк. 1—10.

²⁹ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 1, спр. 4, арк. 81.

³⁰ Ремезов Н. В. Очерки из жизни дикой Башкирии. М., 1889, с. 209.

³¹ ЦДІА СРСР, ф. 1273, оп. 1, спр. 437, арк. 51.

³² Там же, спр. 328, арк. 13.

³³ Див.: Обзор сельского хозяйства Полтавской губернии за 1889 год: По сообщениям корреспондентов. Полтава, 1890, с. 197, 206.

³⁴ Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. (включительно). СПб., 1910, с. 4—13.

Виникає питання: чим пояснити порівняно незначну кількість переселенців з Правобережжя? Адже найгірше забезпечені землею селяни трьох правобережних губерній, здавалося б, мали переселятися в першу чергу. Відповідь на це питання, очевидно, слід шукати в особливостях економічного розвитку регіону. Як відомо, Правобережжя було одним з головних центрів цукрової промисловості царської Росії. Виробництво ж цукру — досить трудомісткий процес. В умовах відносної технічної відсталості країни воно потребувало значної кількості вільнонайманої робочої сили, що певною мірою поглинало надлишкове населення. До того ж частина селян практикувала вирощування цукрових буряків на продаж, що в два—три рази підвищувало прибутковість десятини землі порівняно з тим, коли на ній вирощували зерно. І останнє. В губерніях Правобережної України досить значне поширення мали городні культури та садівництво. На цю обставину звернув увагу К. Маркс, коли вивчав «Труды податных комиссий». У Київському повіті, підкреслював він, селяни використовують свої садиби під сади, внаслідок чого прибутку інколи достатньо для того, щоб заплатити всі податки. Трапляються випадки, коли залишається ще надлишок (від прибутку з садів)³⁵.

Отже, прагнення селян переселитися на нові землі чи залишитися на старому місці зумовлювалося цілим комплексом факторів, які зводилися загалом до їх економічного становища. Пояснювати ж міграції одним лише малоземеллям, як це роблять деякі сучасні дослідники³⁶, означає відмову від урахування специфіки окремих регіонів, що призводить до помилкових висновків.

Окремі дослідники використовують дані про масштаби переселень для визначення аграрного перенаселення³⁷. Однак потрібно пам'ятати, що справжні розміри останнього стають помітними «...тільки тоді, коли відвідні канали (в даному випадку право вільно переселятися на незайняті землі.— М. Я.) відкриваються надзвичайно широко»³⁸.

Особливістю ж міграції у царській Росії було обмеження «відвідних каналів» певними законодавчими нормами. Значна частина селян не могла переселитися, хоч і всіляко прагнула до цього. Органи міністерства внутрішніх справ були буквально засипані відповідними проханнями селян³⁹. За винятком окремих випадків, коли їх клопотання підтримували місцеві власті⁴⁰, абсолютна більшість домогосподарів не одержувала дозволу на переселення. Аж до революції 1905 р. царський уряд практично не дозволяв переселятися на територію жодної з окраїн імперії⁴¹, крім Далекого Сходу, де новоприбулі селилися без особливих ускладнень⁴².

В зазначений період дозвіл на переселення, включаючи й Далекий Схід, одержували, як правило, лише ті сім'ї, які після продажу своєї власності могли виручити не менше 600—700 крб.⁴³ Для малозабезпечених сімей дозвіл на переселення видавався частіше всього тільки тоді, як останнє ставало фактом. Іноді виникали цілі селища самовольців. Так, в одній з постанов департаменту землеробства за 1881 р. кон-

³⁵ Див.: Архив Маркса и Энгельса. М., 1955. Т. XIII, с. 121.

³⁶ Турсунибаев А. Б. Указ. соч., с. 17; Забиров К. Переселение и колонизация северной Киргизии.— Уч. зап. Киргизского университета. Фрунзе, 1958. Вып. 6, с. 140; Ауэзов А. Л. М. К вопросу о переселении крестьян и их роли в развитии земледелия в Казахстане в 60—90-х годах XIX века.— Известия АН КазССР, Алмата, 1958. Вып. 1(6), с. 29.

³⁷ Лобода И. С. Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия.— История СССР, 1958, № 5, с. 137—143.

³⁸ Маркс К. Капитал. Т. 1.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 23, с. 609.

³⁹ ЦДА СРСР, ф. 391, оп. 2, спр. 583, арк. 24—27; спр. 443, арк. 6 та ін.

⁴⁰ Сумський обласний державний архів, ф. 339, оп. 1, спр. 31, арк. 2.

⁴¹ Миколаївський обласний державний архів, ф. 230, оп. 1, спр. 6116, арк. 11.

⁴² ЦДА СРСР, ф. 391, оп. 1, спр. 11, арк. 11.

⁴³ КОДА, ф. 4, оп. 133, спр. 81, арк. 5.

статувалося, що в Таврійській, Катеринославській і Херсонській губерніях «значна кількість казенних оброчних статей, які вважалися до цього часу незаселеними, в дійсності заселені, причому в деяких таких поселеннях налічується до 40 дворів»⁴⁴. Лише в Катеринославській губернії царські чиновники виявили 16 самовільних поселень. Приблизно стільки ж (19) їх було на Херсонщині. Для боротьби із самовільними переселеннями царський уряд ще в 70-х роках прийняв закон, яким передбачалося не тільки адміністративне, а й кримінальне переслідування. Порушники закону могли бути ув'язнені на строк до трьох місяців⁴⁵. Особливо суворе покарання чекало на тих, хто не лише переселявся сам, а й умовляв зробити це інших. Були випадки, коли винуватців відправляли на довічне заслання у віддалені північні губернії⁴⁶. Міністерство внутрішніх справ час від часу надсилало місцевим органам циркуляри, в яких вимагалося посилити боротьбу із самовільним переселенським рухом. З цією ж метою царський уряд наприкінці ХІХ ст. визнав за необхідне на залізничних магістралях, що вели на Схід, збільшити кількість поліцейських постів⁴⁷. У 1900 р. на Транссибірській магістралі поліція затримала близько 100 тис. самовольців⁴⁸.

Заборона вільного переселення нерідко ставала приводом до селянських заворушень. Так, 20 серпня 1881 р. київський губернатор доповідав міністру внутрішніх справ, що в Таращанському повіті близько 200 селян із сіл Великі Березняки, Степок, Закутинці і Буди, вимагаючи в мирового посередника переселенських свідочств, погрожували в разі відмови застосувати до нього фізичну силу. Коли ж виявилось, що мировий посередник не має відповідних бланків, селяни заявили, що підуть із села без документів⁴⁹. Чиновник особливих доручень міністерства внутрішніх справ Л. Личков, який у 1894 р. вивчав умови селянських переселень на Правобережній Україні, у своєму звіті зазначав, що, незважаючи на заборону, частина селян таємно здає в оренду свої наділи і, одержавши гроші, вночі вирушає в далеку дорогу. Царський чиновник скаржився, що протидіяти переселенню справа нелегка, оскільки селяни інколи йдуть для посадки в поїзд більш як за сто верст, обминаючи найближчі до їхнього села станції⁵⁰. Слід зазначити, що до відкритих виступів справа доходила тільки в тому разі, коли вичерпувалися можливості одержати переселенські документи мирним шляхом. Так, зокрема, було 13 липня 1883 р. в Кобеляцькому повіті Полтавської губернії, де внаслідок кривавої сутички з царськими військами кілька чоловік дістали тяжкі поранення⁵¹.

Намагаючись припинити самовільні переселення, власті широко застосовували так звані «профілактичні» заходи, які нерідко зводилися до масових тілесних покарань⁵². Однак ніякі перешкоди не могли припинити селянських міграцій. До того ж дедалі більше представників урядових кіл ставали прихильниками ідеї вільного переселення на окраїни держави. Тому у 80—90-х роках уряд крок за кроком відступає від політики заборони міграцій. Цей відступ був дуже повільним і не-

⁴⁴ Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. К., 1965, с. 16.

⁴⁵ Полный свод уголовных законов: Уложение о наказаниях. СПб., М., 1879, с. 344—345, ст. № 947, 948.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 208, спр. 138, арк. 7.

⁴⁷ ЦДА СРСР, ф. 391, оп. 2, спр. 13, арк. 1, 3, 5—6; спр. 77, арк. 4, 9, 17.

⁴⁸ Белявская Л. Б. Социально-экономические последствия переселенческой политики Столыпина на Дальнем Востоке.— В кн.: Особенности аграрного строя России в период империализма. М., 1962, с. 136.

⁴⁹ Личков Л. Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае. К., 1894, с. 3.

⁵⁰ Там же, с. 5.

⁵¹ Крестьянское движение в России 1881—1890 гг.: Сб. документов. М., 1960, с. 227.

⁵² Крестьянское движение в России в 1890—1900 гг.: Сб. документов. М., 1959, с. 55—56.

послідовним⁵³. Так, за правилами 1881 р. і законом 1889 р. дозвіл на переселення одержали тільки близько 46 тис. осіб, що становило не більше 10% новоселів⁵⁴.

Слинимося коротко на соціальному складі переселенців. Щодо селян, які прямували в південні губернії України та Росії, якихось систематичних даних, на жаль, немає. Окремі ж розпорошені відомості свідчать, як правило, про переселення бідноти⁵⁵. Вивчаючи соціальне обличчя переселенців, М. Н. Лещенко у фондах центральних архівів знайшов дані про економічне становище 13 тис. селян, які в 60-х роках виявили бажання переселитись у південні райони країни. Виявилося, що 5,3 тис. осіб, тобто більше двох третин їх загальної кількості, були безземельними, інші 7,7 тис. володіли незначними ділянками — від 0,25 до 5 десятин на двір. Таким чином, не викликає сумніву, що основну масу переселенців перших пореформених десятиріч, які прямували в Новоросію, на Дон і Кубань, становили безземельні та малоземельні селяни⁵⁶.

Більш-менш повні дані збереглися про соціальний склад сибірських і далекосхідних поселенців. Згідно з підрахунками переселенського чиновника О. Шкапського до 1880 р. серед мігрантів, які прямували до Сибіру, переважали селяни середнього достатку, на що звертав увагу В. І. Ленін⁵⁷. Дані того ж О. Шкапського показують, що в 90-х роках серед переселенців стали переважати малоземельні селяни⁵⁸. Ще більше майновий ценз переселенців знизився напередодні першої буржуазно-демократичної революції. Зроблені нами підрахунки статистичних даних челябінського реєстраційного пункту за 1904 р. дали такі результати: всього враховано 2 688 українських сімей (близько 15 тис. душ), з них 1062 (39,5%) були на батьківщині безземельними, а 1626 — мали в середньому по 3,7 дес.⁵⁹

Отже, виходячи з даних про землеволодіння, абсолютна більшість переселенців належала до найбідніших верств села. Цей висновок підтверджується й даними про забезпеченість мігрантів робочою худобою. Відомий буржуазний економіст кінця ХІХ — початку ХХ ст. О. Кауфман підрахував, що серед чернігівських переселенців, наприклад, 22,2% не мали на батьківщині робочої худоби, а серед полтавських — таких було ще більше — 34,2%⁶⁰. Зауважимо, що й державні органи констатували, як правило, факт переважання серед мігрантів бідноти⁶¹. Тільки серед далекосхідних переселенців протягом 1861—1900 рр. більше було селян середнього достатку⁶². Більшість їх прибувала в цей час на Далекий Схід морем (через Одесу — Владивосток). Встановивши ценз у 600 крб.,* уряд обмежив можливості бідноти потрапити на Да-

⁵³ Вопр. исторни, 1965, № 1, с. 32—33.

⁵⁴ Кауфман А. А. Переселение и колонизация. СПб., 1905, с. 31; ЦДІА СРСР, ф. 1273, оп. 1, спр. 437, арк. 44; ф. 592, оп. 1, спр. 59, арк. 77.

⁵⁵ Отчет члена совета Крестьянского поземельного банка П. П. Храповицкого, командированного для осмотра переселенческих сделок в Харьковской и Екатеринославской губерниях в 1886 году. СПб., 1886, с. 3—6; Отчет члена совета Крестьянского поземельного банка Ф. Ф. Воропалова об исполнении в 1886 г. командировки в южные губернии для обследования переселенческих земельных покупок, совершенных с помощью Крестьянского банка. СПб., 1887, с. 33; Южный край, 1881, 11 июля.

⁵⁶ Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. К., 1959, с. 454.

⁵⁷ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 175.

⁵⁸ Шкапский О. На рубеже переселенческого дела.— Вопросы колонизации. СПб., 1907, № 1, с. 114.

⁵⁹ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 2, спр. 1379, арк. 61—64.

⁶⁰ Кауфман А. А. Указ. соч., с. 209.

⁶¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 730, оп. 1, спр. 1605, арк. 12.

⁶² Ніжинський філіал Чернігівського обласного державного архіву, ф. 179, оп. 1, спр. 28, арк. 1—3, спр. 7, арк. 12.

* В окремі роки ця сума зменшувалася до 200—300 крб. (Див.: Одеський обласний державний архів, ф. 2, оп. 1, спр. 1674, арк. 52).

лекий Схід, хоч і в цьому випадку деяким селянам вдавалося обійти закон шляхом об'єднання у великі сім'ї, що давало можливість пред'явити чиновникам необхідну суму⁶³. Починаючи з 1901 р., коли відкрився рух по Забайкальській залізниці, на Далекий Схід стало переселятися дедалі більше бідноти, що в кінцевому підсумку привело до її переважання серед новоселів і у цьому регіоні⁶⁴.

Тяжкою працею переселенці освоїли величезні простори, зайняті раніше тайгою, підняли цілину, осушили болота, зросили землі безводних степів. Зробити це за допомогою наявних у розпорядженні трудового селянства знярядь праці було надзвичайно важко. Тисячі людей заплатили за переселення своїм життям. Як справедливо відзначають радянські історики, заслуга в освоєнні нових земель на окраїнах Росії цілком і повністю належить народним масам⁶⁵. Особливо вражаючими виявилися успіхи в розвитку землеробства на Далекому Сході, де воно до 1861 р. було практично відсутнє. Завдяки переселенню посівна площа зернових культур на початку ХХ ст. досягла тут 1 378,1 тис. десятин при валовому зборі зернових 101,9 млн. пудів⁶⁶. Різно заселена площа посівів зернових культур у Тобольській, Томській, Енісейській, Іркутській губерніях Сибіру та в Забайкальській області. В 1900—1905 рр. вона перевищила 3,6 млн. десятин⁶⁷. У Казахстані (без Сир-Дар'їнської і Семиреченської областей) 1880 р. посіви не перевищували 539 тис. десятин. В ході переселення на його територію десятків тисяч сімей розширювалася й площа оброблюваних земель. У 1899 р. вона становила вже 1 386 тис. десятин, тобто за двадцять років зросла майже в 2,4 раза⁶⁸.

Аграрні міграції в капіталістичній Росії істотно вплинули на структуру посівних площ окраїн. Під впливом сільськогосподарської діяльності переселенців у Середній Азії, наприклад, місцеве населення вже в 90-х роках стало практикувати вирощування тютюну, технічних та городніх культур, «про які киргизи до приєднання до Росії не мали навіть уявлення»⁶⁹. Корінне населення окраїн почало сіяти овес, гречку, буряк, пшеницю, соняшник, садити капусту, картоплю, помідори та ін.⁷⁰ Завезені переселенцями сільськогосподарські знаряддя праці набували застосування й серед корінних жителів⁷¹. У свою чергу, новосели використовували трудовий досвід місцевого населення, зокрема, в будівництві зрошувальних споруд. На колись безлюдних окраїнах виникали досить значні населені пункти.

Разом з тим слід підкреслити, що успіхи в освоєнні нових земель могли бути незрівнянно більшими, коли б царський уряд подавав переселенцям необхідну матеріальну допомогу. Позики, що її одержала частина новоселів, були далеко недостатніми для спорудження будинку. Дані обстеження переселенців Томської губернії свідчать, що в 1897 р. середній розмір позик становив лише 64,4 крб.⁷², тимчасом як

⁶³ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 2, спр. 37, арк. 32, 69.

⁶⁴ Там же, ф. 1273, оп. 1, спр. 403, арк. 1141.

⁶⁵ Боровой С. Я. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. Минск, 1964, с. 369.

⁶⁶ Осипов О. Н. Ход русской земледельческой колонизации Дальнего Востока в конце XIX — начале XX в.— В кн.: Вопросы истории, философии, географии и экономики Дальнего Востока. Владивосток, 1968, с. 209.

⁶⁷ Асалаханов И. А. Сельское хозяйство Сибири конца XIX — начала XX в. Новосибирск, 1975, с. 103.

⁶⁸ Ауэзова Л. М. Указ. соч., с. 39.

⁶⁹ Забиров К. Указ. соч., с. 270.

⁷⁰ Капода Н. Н. Переселенческие поселки в Закаспийской области (конец XIX — начало XX в.). Ашхабад, 1973, с. 72.

⁷¹ Гинзбург А. И. Переселенческий вопрос в Туркестане (конец XIX — начало XX в.): Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Ташкент, 1966, с. 20.

⁷² Статистические данные по переселенческому делу в Сибири за 1898 год. СПб., 1900, с. XXVII.

для зведення будинку потрібно було не менше 400—500 крб.⁷³ Надмірна регламентація, бюрократичне втручання заскоружило чиновництва у переселенську справу відчутно гальмувало процес освоєння нових земель. У зв'язку з цим один з прогресивних діячів минулого адмірал В. С. Завойко, який, займаючи посаду камчатського губернатора, брав найактивнішу участь в освоєнні Далекého Сходу, писав, що з зазначених вище причин організація урядом переселення селян в Амурську губернію «так і не принесла бажаного успіху»⁷⁴.

Переселення не рятувало більшість селян від голоду і злиднів, як це намагаються довести деякі сучасні буржуазні історики Заходу⁷⁵. Так, на Далекому Сході серед переселенців напередодні 1917 р. було 45% бідняків, 33% середняків і лише 22% заможних селян⁷⁶, у сибірських губерніях, відповідно, 47,8%, 33,8% і 18,4%⁷⁷, у Казахстані — 58,9%, 29,9% і 11,2%⁷⁸. Для порівняння зазначимо, що в Європейській Росії налічувалося 65% бідняків, 20% середняків і 15% заможних селян⁷⁹. Приблизно таким же було це співвідношення й на Україні (63,3%, 23,39% і 13,28%)⁸⁰.

Заслужують на увагу й райони виходу переселенців. Інтенсивність переселенського руху з тієї чи іншої губернії перебувала в тісному взаємозв'язку з існуванням феодально-кріпосницьких пережитків. Там, де питома вага відробіткової системи (Полтавська, Чернігівська і Харківська губернії) була високою, аграрні міграції вже в перші пореформені роки охопили досить широкі маси селян. Інтенсифікація землеробства, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві дещо послаблювали негативні наслідки малоземелля, зменшуючи в окремих районах розміри переселень. Так, у губерніях Правобережжя налічувалося багато поміщицьких господарств, власники яких наприкінці ХІХ ст. застосовували капіталістичну систему землеробства, сприяючи цим самим зростанню попиту на робочу силу. Диференціація селянства тут також була більшою, ніж на Лівобережній Україні. За гостротою малоземелля ці губернії навіть переважали Лівобережжя. Однак вони не належали до числа основних районів виходу переселенців, і селяни з них прямували здебільшого на південь України.

Важливо відзначити й той факт, що в процесі розвитку капіталізму відбувався перерозподіл землі всередині селянства, внаслідок чого збільшувалася кількість бідноти, тимчасом як збереження поміщицького землеволодіння посилювало суперечності між усім селянством і поміщиками. Негативні наслідки селянського малоземелля особливо відчувалися на території Полтавщини, Чернігівщини та Харківщини. Порівняно з губерніями Правобережної України викупні платежі, надзвичайно тяжкі для селян з мінімальними розмірами землеволодіння, були тут значно вищими, а їх виплата продовжувалася аж до революції 1905—1907 рр.

⁷³ Чудновский С. Л. Переселенческое дело на Алтае: Стат.-эконом. очерк.— Записки Восточно-Сибирского отдела императорского русского географического общества Иркутск, 1889. Т. 1, вып. 1, с. 139.

⁷⁴ ЦДА ВМФ СРСР, ф. 1365, оп. 1, спр. 14, арк. 1.

⁷⁵ Див. напр.: Treadgold D. W. The Great Siberian Migration. Princeton, 1957, p. 62; Coguin F.-V. La Siberie peuplement et immigration pausanne an XIX siecle. Paris, 1969, p. 512.

⁷⁶ Крушанов А. И. Борьба за власть Советов на Дальнем Востоке и Забайкалье. Владивосток, 1961, с. 25.

⁷⁷ Слепцов Е. Я. О применении математических методов при изучении разложения сибирского старожильского крестьянства накануне Октябрьской революции.— В кн.: Некоторые вопросы истории крестьянства Сибири. Томск, 1976, с. 61.

⁷⁸ Гусунбаев А. Б. Указ. соч., с. 41.

⁷⁹ Достижения Советской власти за сорок лет в цифрах: Стат. сб. М., 1957, с. 145.

⁸⁰ Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. К., 1970, с. 56—57.

Абсолютне переважання на Лівобережжі подвірного землеволодіння створювало більш сприятливі умови для його ліквідації при переселенні селянської сім'ї. Все це разом узятє викликало особливо інтенсивний переселенський рух саме з Лівобережної України.

Підкреслюючи вплив феодально-кріпосницьких пережитків на розміри міграцій, слід водночас зазначити, що це ніскільки не суперечить висновку про зв'язок переселенського руху з розвитком капіталізму. Адже пережитки кріпосницьких відносин завжди перепліталися й зливалися з нижчими формами капіталізму в землеробстві, які, розорюючи селян, сприяли розкладу залишків феодальної системи і утвердженню капіталістичних відносин.

У процесі переселень мільйони селян на власному досвіді переконалися, що в умовах експлуаторського суспільства вони не могли поліпшити своє становище. Тільки перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, в ході якої була повалена влада поміщиків і капіталістів, створила всі необхідні умови для заможного і щасливого життя трудящого селянства.

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В. М. ШЕВЧЕНКО (Ніжин)

Загострення класової боротьби селянства Лівобережної України напередодні і в роки першої російської революції було підготовлене всім ходом соціально-економічних і політичних відносин на селі. Після реформи 1861 р. становище основної маси селянства стало ще гіршим. «В жодній країні у світі, — зазначав В. І. Ленін, — селянство не переживало і після «визволення» такого розорення, таких злиднів, таких принижень і такої наруги, як у Росії»¹. В працях, присвячених вивченню соціально-економічних відносин на селі, в тому числі і в лівобережних губерніях України, основна увага приділяється характеристиці тяжкого економічного становища селян². Поза увагою радянських дослідників залишилися такі важливі питання, як утиски царизму в галузі освіти сільського населення, гноблення селянства з боку поміщиків та представників державної влади.

Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, автор даного повідомлення робить спробу розкрити деякі малодосліджені питання історії селянства Лівобережної України в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Реформа 1861 р. створила умови для швидкого розвитку капіталізму. Проте селянство, яке формально одержало особисту свободу, залишалося підпорядкованим поміщику. Головною причиною дальшого зубожіння біднішого селянства було малоземелля. Як свідчать офіційні дані, на 1905 р. майже весь земельний фонд Лівобережжя знаходився

¹ Ленін В. І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права. — Повне зібр. творів, т. 20, с. 133.

² Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881—1904. М., 1980; Бедил В. В. Крестьянство Полтавской губернии накануне движения 1902 года. — Научные доклады высшей школы, 1958, № 3, с. 68—82; Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К., 1961; Дудко І. П. Ленін і Чернігівщина. Харків, 1967; Михайлюк А. Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 гг. — Исторические записки. М., 1954. Т. 49, с. 165—201; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр. К., 1978; Олійник Л. В., Гора О. Т. Селянський рух на Чернігівщині у 1905—1907 рр. К., 1959; Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959 та ін.

у приватному та надільному землекористуванні³. Приватні власники, до яких належали дворяни, міщани, купці, вище духовенство, селянсько-власники, а також різноманітні товариства, становили всього 8% господарств Лівобережжя, а володіли майже 41% його земельної фонду. Близько 2,8 млн. дес., або понад 50% усієї приватновласницької землі перебувало в руках дворян. Поряд з дрібномаєтними дворянськими господарствами існували і величезні латифундії розміром 1 тис. і більше десятин⁴. Лише в Ніжинському повіті Чернігівської губернії поміщик П. Парпура мав 1175 дес. землі, К. Троцина — 2456 дес., князь Голіцин — 5,7 тис. дес., М. Терещенко — 6,6 тис. дес., граф Мусін-Пушкін — 8 тис. дес. землі⁵. Загальні володіння окремих поміщиків досягали на Лівобережжі 30—50 і більше тисяч десятин.

Господарства колишніх поміщицьких, державних та удільних селян становили 92% усіх господарств Лівобережжя і мали у своєму розпорядженні всього 55% земельної площі. Як свідчать дані таблиці, майже

Таблиця 1
Розподіл надільної землі за групами селянських господарств Лівобережної України на початку ХХ ст.*

Групи господарств	Кількість дворів	%	У них землі (в дес.)	%	Середній розмір наділу на двор (в дес.)
Бідніші (до 7 дес.)**	728 907	62	2 845 068	39,7	3,9
Середні (7—10 дес.)	279 724	24	2 242 515	31,1	8,0
Заможні (понад 10 дес.)	165 011	14	2 092 479	29,2	12,6
Всього:	1 173 642	100	7 180 062	100,0	24,5

третина всієї надільної землі зосереджувалася в руках заможної частини селянства. В той же час 62% господарств, що належали до найбіднішої частини селянства, мали в своєму розпорядженні лише 39,7% надільної землі.

В найтяжчому становищі перебували колишні поміщицькі селяни. Їх земельні наділи були мізерними, до того ж вони рік у рік скорочувалися. Якщо, наприклад, у 1877 р. середній розмір їхніх наділів становив на Чернігівщині — 3,1, на Харківщині — 2,4, на Полтавщині — 1,7 десятини на ревську душу⁶, то в 1901 р. він зменшився, — відповідно — до 2; 1,9; 1,5 дес.⁷

В окремих повітах Чернігівської губернії наділи колишніх поміщицьких селян скоротилися до 1,2 дес.,⁸ а Полтавської — до 0,98 дес. на ревську душу⁹.

У пореформений період почався процес класового розшарування селянства на сільську буржуазію і сільський пролетаріат. На рубіжі

³ Михайлюк А. Г. Указ. соч., с. 165.

⁴ Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі. 1907—1914. К., 1976, с. 25.

⁵ Філіал Державного архіву Чернігівської області (далі — філіал ДАЧО) у Ніжині, ф. 5, оп. 1, спр. 151, арк. 80—82; ф. 178, оп. 1, спр. 1461, арк. 363.

* Таблиця складена за даними: Статистика землевладення. 1905 год. Вып. 33, 47, 48.

** У Полтавській губернії на бідніше господарство припадало до 6 дес. землі, на середнє — 6—9 дес. і на заможне — понад 9 дес. (Історія Української РСР у 8-ми томах, 10-ти кн. К., 1978. Т. 3, с. 334).

⁶ Статистический временник Российской империи. Серия III. Вып. 10. СПб., 1886, с. XI—XII.

⁷ Матеріали высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Часть 2. Приложение. СПб., 1903.

⁸ Корвин-Пиотровский К. В. Матеріали для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. Чернигов, 1887, с. 117.

⁹ ЦДА СРСР, ф. 1284, оп. 194, спр. 74, арк. 10.

XIX—XX ст. у Полтавській губернії майже 900 тис. селян (близько 45% всіх господарств) не могли вже прохарчуватися з власних наділів¹⁰. Полтавський статистик М. В. Рклицький підррахував, що тільки господарства з посівом 3—6 дес. спроможні давати мізерний надлишок хліба, а господарства з посівом менше трьох десятин були абсолютно нерентабельними¹¹. Порівнюючи ці дані з даними офіційних статистичних зведень про розміри селянських господарств, переконуємося, що на Лівобережній Україні близько 700 тис. бідніших господарств не мали змоги покривати витрати на сівбу за рахунок власного врожаю¹².

В окремих місцях становище селянських господарств було ще тяжчим. Як зазначав полтавський губернатор, у 1902 р. безземельні селяни становили на Полтавщині 17%, а ще 35% — мали наділи не більше трьох десятин на двір¹³. Таким чином, 52% селянських господарств Полтавської губернії були абсолютно нерентабельними. У Лохвицькому ж повіті цей показник був ще вищим і становив майже 60%¹⁴.

Гостре малоземелля змушувало селянську бідноту купувати землю або ж орендувати її на кабальних умовах у поміщиків і сільської буржуазії. Проте ціни на землю були надзвичайно високими. Місцями вони досягали на Лівобережжі 250—300, 500 і навіть 600 крб. за десятину¹⁵. Крім того, ціна десятини невеликих ділянок, на купівлю яких могли розраховувати бідніші селяни, як правило, втричі і більше перевищувала ціну десятини більших ділянок. Отже, бідніші верстви сільського населення практично не мали змоги купити землю.

Не змінив становища і створений у травні 1882 р. Селянський поземельний банк. Банківські ціни на землю, враховуючи проценти, нерідко були навіть вищими за ринкові. До того ж вони невпинно зростали. Наприклад, у Чернігівській губернії тільки за 1890—1902 рр. банківські ціни на землю зросли більше, ніж у два рази і на початку XX ст. становили в середньому 128 крб. за десятину¹⁶.

Орендні ціни на землю також зростали. Про це свідчать матеріали розслідування Київською судовою палатою причин масового селянського руху в Полтавській і Харківській губерніях навесні 1902 р. Зокрема, в одному з документів зазначалось: «Явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під пашню нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі і віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми невідгідних для них умовах»¹⁷⁻¹⁸. Так, наприклад, у с. Довбишівка Полтавського повіту Харківської губернії орендна ціна десятини посіву зросла протягом 1897—1902 рр. більше, ніж у два рази і становила 17 крб. за гірші та 30—50 крб.— за кращі ділянки землі¹⁹. Те ж саме спостерігалось і в інших лівобережних губерніях.

Не маючи достатніх коштів, щоб заплатити за оренду, бідніші селяни змушені були відробляти за орендовану землю в поміщицьких та куркульських господарствах на вкрай важких для себе умовах. Наприклад, жителі с. Ковалівки Полтавського повіту Харківської губернії за одну десятину орендованої землі повинні були при першій же вимозі

¹⁰ Теплицький В. П. Назв. праця, с. 182.

¹¹ Рклицький М. В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Полтава, 1914, с. 13.

¹² Статистика землевладения. 1905 год. Вып. 33, 47, 48.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 1284, оп. 194, спр. 74, арк. 3.

¹⁴ Бирюков В. В. Сельскохозяйственная техника. СПб., 1903, с. 35.

¹⁵ Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. К., 1970, с. 58; Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955, с. 305.

¹⁶ ЦДІА СРСР, ф. 592, оп. 3, спр. 203, арк. 1.

¹⁷⁻¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 129, арк. 61 зв.

¹⁹ Там же, спр. 128, арк. 37.

поміщика зібрати врожай з 3-х десятин його поля. До того ж селяни не мали права збирати власний хліб раніше, ніж закінчать роботу в скономії. За невиконання цієї вимоги поміщик накладав на них штраф у розмірі 15 крб. за кожну орендовану у нього десятину землі або ж встановлював на власний розсуд обсяг додаткових відробітків²⁰. Подібні умови відробіткової оренди існували і в сусідніх селах Парасковіївці, Смородшині, Степанівці та в багатьох інших²¹.

Поки селяни збирали поміщицький хліб, їх власний перестигав і осипався прямо на полі. Крім того, вони не раціонально використовували свої наділи. У багатьох бідніших селянських господарствах не тільки не впроваджувалася прогресивна багатопільна сівозміна, а навіть скорочувалося використання трипільної, що вело до швидкого виснаження ґрунту, негативно впливало на врожайність. Протягом 1883—1900 рр. середній урожай польових культур у селянських господарствах Лівобережжя становив 82—92% від врожаю на поміщицьких полях²². У ряді сіл Полтавської губернії середня врожайність хліба у поміщиків була на 50—100% вищою, ніж у селян²³.

Характеризуючи низьку врожайність землі у дрібних селянських господарствах, В. І. Ленін писав: «Дрібний виробник, який не має можливості застосовувати удосконалені знаряддя, змушений відставати в догляді за землею, а «доганяти» великого господаря шляхом вкладання більшої праці в землю при збереженні старих знарядь, шляхом збільшення «старанності» і подовження робочого дня можуть тільки одиниці і десятки з сотень і тисяч»²⁴.

Перебуваючи у повній економічній залежності від поміщиків і сільської буржуазії, бідніші селяни виконували на користь своїх гнобителів численні грошові та натуральні повинності. Найбільш обтяжливими для них були викупні платежі за одержану під час реформи 1861 р. надільну землю. Для більшості селян Лівобережної України викупні платежі були непосильними. Щороку селянство недоплачувало державі по 10—20 і більше процентів встановленої річної суми викупу. Заборгованість селян на початку 80-х років XIX ст. досягла величезних розмірів. Наприклад, у Мглинському повіті Чернігівської губернії недоїмки по викупних платежах становили на той період 374% річного окладу, в Суразькому повіті вони були ще вищими — 611%²⁵.

Навіть скорочення розмірів викупних платежів, проведене царським урядом на початку 80-х років, не підвищило платіжної спроможності біднішого селянства. Протягом 1890—1891 рр. заборгованість селян Старобільського повіту Харківської губернії зросла від 775 тис. до 971 тис. крб., у Куп'янському повіті тієї ж губернії — від 220 тис. до 298 тис. крб.²⁶. Мали місце випадки, коли селяни змушені були платити за землю, яка їм юридично була виділена під час реформи, а в дійсності нею користувалися поміщик²⁷.

Не менш обтяжливою для селян була сплата подушної податі. У звіті чернігівського губернатора за 1882 р. зазначалося, що з часу останнього перепису населення губернії (1858 р.) з сільських громад вибула понад третина душ чоловічої статі. Тим часом, подушна подать продовжувала нараховуватись з розрахунку кількості записаних ревізьких душ. За померлих і тих, які вибули, повинні були платити родичі

²⁰ Там же, спр. 135, арк. 72.

²¹ Там же, спр. 134, арк. 15 зв.; спр. 137, арк. 61; спр. 156, арк. 111 зв.

²² Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. СПб., 1906. Вып. III, с. 40—41.

²³ Рклицкий М. В. Указ. соч., с. 4.

²⁴ Ленін В. І. Капіталістичний лад сучасного землеробства.— Повне збір. творів, т. 19, с. 326.

²⁵ Корвин-Пиотровский К. В. Указ. соч., с. 110, 124.

²⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 2, спр. 4939, арк. 601 зв.

²⁷ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 533, оп. 2, спр. 12, арк. 44.

або громада. Крім того, громада платила також за тих, хто особисто від податі був звільнений (відставці солдати тощо)²⁸.

Крім вищезгаданих платежів, селяни виплачували величезні кошти в рахунок так званих окладних земських зборів. Звичайно, що у них не вистачало коштів на виплату грошових податків, тому швидко зростала заборгованість перед поміщиками, земськими та іншими державними установами. Так, лише по окладних земських зборах заборгованість селян Ніжинського повіту Чернігівської губернії зросла від 137 крб. у 1893 р. до 11,9 тис. крб. у 1901 р.²⁹ По податках з надільної землі заборгованість селян Харківської губернії зросла протягом 1870—1900 рр. з 0,1 до 1,5 млн. крб.³⁰.

Крім грошових виплат, селяни виконували шляхову, гужову та інші повинності. Так, наприклад, у 1901 р. у Харківській губернії шляхову повинність виконували: у Зміївському повіті — 5950 піших і 4279 кінних селян, у Богодухівському — відповідно — 5301 і 2186 чол.³¹ У с. Володькова Дівича Ніжинського повіту Чернігівської губернії місцеві селяни були зобов'язані поставляти підводи для поетапного руху арештанських колон³². Різноманітні грошові та натуральні повинності підривали економіку селянських господарств, до краю погіршували становище біднішого селянства.

Великої шкоди для незабезпечених селянських господарств приносили неврожаї або інші стихійні лиха. Так, у 1891 р. втрата хлібних посівів у результаті неврожаю на Полтавщині й Харківщині була оцінена більш як у 500 тис. крб.³³ В результаті нашествия сарапи у 1901 р. у Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії загинуло майже 39% посівних площ³⁴.

Неврожаї і голод були основною причиною масових епідемічних захворювань та високої смертності серед селян. Особливо страждали від голоду і хвороб діти. За даними Харківського статистичного комітету, в одному лише Сумському повіті Харківської губернії з 58,6 тис. померлих протягом 1891—1900 рр. майже 40 тис., або 68,5%, становили діти і підлітки віком до 16 років³⁵. Саме серед дітей найбільш поширювались епідемії таких масових захворювань, як тиф, віспа, дифтерит тощо. Особливо небезпечним був останній. Згідно з офіційними даними, в одній тільки Чернігівській губернії протягом 1882 р. від дифтериту померло 2120 дітей. У Харківській губернії смертність серед дітей від дифтериту роками досягала 43—45%³⁶.

Масові епідемії і висока смертність серед селян були викликані також і тими жахливими житловими умовами, в яких вони жили. Ось як описував селянське житло в Чернігівській губернії статистик О. О. Русов: «Оскільки зимових віконниць у хатах немає, то на склі завжди намерзає багато льоду, який потім розстає і стікає на підлогу. Запах гниля та сирості, духота — ось ті причини, що породжують дифтерит та інші захворювання»³⁷.

Причиною високої смертності серед селян була й відсутність медичного обслуговування, на розвиток якого царський уряд виділяв мізерні кошти. Селянство і на початку XX ст. продовжувало залишатися, за

²⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 1, спр. 4131, арк. 134—135.

²⁹ Філіал ДАЧО у Ніжині, ф. 178, оп. 1, спр. 1344, арк. 63—64.

³⁰ Лещенко М. П. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталу, с. 81.

³¹ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 2, спр. 5619, арк. 345 зв.

³² Філіал ДАЧО у Ніжині, ф. 178, оп. 1, спр. 1344, арк. 43 зв.

³³ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 2, спр. 4939, арк. 563 зв., 610.

³⁴ Філіал ДАЧО у Ніжині, ф. 145, оп. 1, спр. 52, арк. 55.

³⁵ ДАХО, ф. 51, оп. 1, спр. 148-а, арк. 51—64. Підрахунки автора.

³⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 2, спр. 4131, арк. 159—160; спр. 4939, арк. 612.

³⁷ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Чернигов, 1898. Т. 2, с. 151—

висловом В. І. Леніна, «темною і забитою масою рабів», з яких знушлася жменька поміщиків і капіталістів³⁸.

Тяжке економічне становище бідняцько-середняцьких верств сільського населення значною мірою посилювалося тяжким національним, адміністративним і поміщицьким гнітом. Всіляко обмежуючи права неросійських народів, царизм у 1863 р. згідно з циркуляром міністра внутрішніх справ П. П. Валугева («Валугевський указ»), заборонив друкувати українською мовою навчальні посібники. У 1876 р. циркуляр був «доповнений» Емським актом Олександра II, згідно з яким заборонялося ввозити до Росії українські книжки та ставити театральні вистави українською мовою.

За даними перепису 1897 р., грамотність серед селян Чернігівської губернії становила 16,5%, Полтавської — 14,4%, Харківської — 12,7%, а в середньому по Лівобережжю — 14,5%³⁹. До того ж більшість селянських дітей, яким пощастило вступити до примітивної початкової школи, часто змушені були через важке матеріальне становище сім'ї залишати навчання і йти в найми до поміщиків та сільської буржуазії, допомагаючи своїм батькам.

Реакційний характер антинародної політики царизму в галузі народної освіти, особливо на селі, виявлявся також у повній байдужості до підготовки вчительських кадрів. Про це, зокрема, йшла мова на другому з'їзді російських діячів по технічній та професійній освіті, що проходив у 1896 р.⁴⁰.

Вчителі жили в надзвичайно важких матеріальних і побутових умовах. Про це йшлося в доповідній записці вчителів земських шкіл Мглинського повіту Чернігівської губернії, надісланій повітовим земським зборам. У ній, зокрема, писалося про те, що учитель був приречений на хронічний голод. Гігієнічні умови його життя і праці були настільки жахливими, що породжували різні хвороби, з якими він не в змозі боротися через відсутність коштів⁴¹. Таке становище сільського вчителя було закономірним явищем у самодержавній Росії.

Антинародна політика царизму в галузі освіти ставила країну в цьому відношенні на одне з останніх місць у світі. Наприкінці XIX ст. витрати на народну освіту в країні становили всього 31 коп. на кожного жителя. Це було вдвічі менше, ніж в Іспанії, у 2,5 раза менше, ніж у Румунії, у 8 разів менше, ніж у Пруссії й у 14 разів менше, ніж у США⁴². Цілком зрозуміло, що за таких умов селянам годі було й думати про одержання навіть примітивної початкової освіти.

Характеризуючи стан народної освіти в Росії, В. І. Ленін писав, що в Європі вже не лишилося жодної іншої країни, в якій маси народу були б настільки пограбовані в розумінні освіти, світла і знання. «І ця здичавілість народних мас, — підкреслював він, — особливо селян, не випадкова, а *неминуча* при гніті поміщиків»⁴³. Розуміючи, що підвищення культурного рівня народу сприятиме зростанню його революційної свідомості, царський уряд робив усе для того, щоб культура й освіта не стали надбанням широких народних мас.

Придушені безпросвітною кабалою, темні і забиті селяни продовжували залишатися для поміщиків робочою худобою, з якої можна було знушатися як завгодно, не несучи за це абсолютно ніякої юридичної відповідальності. Коли ж селяни, шукаючи захисту від свавілля

³⁸ Див.: Ленін В. І. Великий почин. — Повне збір. творів, т. 39, с. 13.

³⁹ Борисенко В. Й. Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформенний період. — УІЖ, 1975, № 8, с. 106.

⁴⁰ Ежемесячные литературные приложения к журналу «Нива». Январь — апрель 1896 г. СПб., 1896, с. 756.

⁴¹ Філіал ДАЧО у Ніжині, ф. 145, оп. 4, спр. 45, арк. 32.

⁴² История России в XIX веке. СПб., 1907. Т. 6, с. 89.

⁴³ Ленін В. І. До питання про політику міністерства народної освіти. — Повне збір. творів, т. 23, с. 123.

поміщиків та сільської буржуазії, зверталися за допомогою до органів суду чи місцевої адміністрації, вони тут же потрапляли в лабеті інтриг чиновницько-бюрократичного апарату.

Як переконливо свідчать численні факти, свавілля чиновників на місцях не мало меж. Типову картину являло собою судочництво в Прилуцькому повіті Полтавської губернії. Суд негласний, волосний старшина, стоячи біля дверей, сам відбирає свідків, причому немає значення, хто цей свідок і яке відношення він має до справи. Подібно розглядалися справи також у Вовчанському повіті Харківської губернії. Зокрема, селяни Печенізької волості скаржилися, що волосний суд приймає рішення без виклику підсудних, а земські начальники скарги на такі рішення залишають без уваги⁴⁴. Нерідко представники суду просто обманювали селян, забираючи у них гроші нібито на ведення їхніх справ, а насправді використовували їх у власних цілях. Саме так робили приватні повірені Лубенського окружного суду в Полтавській губернії Г. Взятко, Полтавського окружного суду Педченко⁴⁵ та багато ін.

Важким тягарем на плечі селян лягали численні зловживання з боку місцевої адміністрації, що мала практично необмежену владу на місцях. Так, після запровадження посади земського начальника (закон від 12 липня 1889 р.) жодне рішення сільського сходу вже не могло бути остаточно прийнятим без його резолюції⁴⁶. Погоджувати ж свої рішення із земськими начальниками селянам було надзвичайно важко, оскільки ті майже не з'являлись у довірених їм місцевостях і не виявляли ніякої зацікавленості до виконання своїх прямих обов'язків.

Ось як писали про діяльність земського начальника та його помічників у 1902 р. селяни с. Смородщини Полтавського повіту Полтавської губернії: «Земство і земський начальник на наші вимоги уваги не звертали. Проживаючи за 45 верст у Полтаві, земський начальник Черненко всього раз показувався у нашому селі. Ходити нам до нього за 45 верст у Полтаву та заявляти про свої потреби — далеко. До того ж його рідко застанеш удома. А в камері земського начальника, в селі Крутий Берг, біля Полтави, всіма справами керує писар»⁴⁷.

Користуючись повною безконтрольністю, представники місцевої адміністрації нещадно грабували сільське населення. Так, у селах Харківського повіту тієї ж губернії Заріжному, Берегах, Мохначах, Олексіївці, Новоандріївці та Скрипаях протягом 1879—1887 рр. волосне начальство привласнило понад 14 тис. громадських грошей, а нестачу покривало за рахунок збільшення поборів з місцевих селян⁴⁸. Подібні випадки мали місце і в багатьох інших районах Лівобережної України, зокрема в с. Ольшанах Прилуцького повіту та Мар'янівці Костянтинівського повіту Полтавської губернії⁴⁹.

Волосні суди, земські та волосні начальники, інші представники влади на місцях на власний розсуд призначали селянам різні покарання, могли навіть висікти їх різками. Наприкінці XIX ст. покарання різками стали використовуватись настільки часто, що, наприклад, у Чернігівській губернії розповсюдились навіть на козаків, які до цього вважалися вільними від такого покарання⁵⁰. Принизливі тілесні покарання селян зберігались аж до 11 серпня 1904 р., коли під впливом

⁴⁴ ЦДА СРСР, ф. 1291, 1-е д-во, 1900, оп. 30, спр. 236, гр. 2, арк. 7; спр. 176, гр. 2, арк. 1 зв.

⁴⁵ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО), ф. 755, оп. 3, спр. 43, арк. 7; ф. 138, оп. 1, спр. 1, арк. 52.

⁴⁶ Никонів С. П. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее. Харьков, 1906, с. 69.

⁴⁷ ЦДА СРСР, ф. 1405, оп. 103, спр. 9344, арк. 8 зв.

⁴⁸ ДАХО, ф. 16, оп. 1, спр. 9262, арк. 2.

⁴⁹ ДАПО, ф. 755, оп. 3, спр. 93, арк. 2 зв.; ф. 138, оп. 2, спр. 2, арк. 1—3.

⁵⁰ Дружинин Н. П. Право и личность крестьянина. Ярославль, 1912, с. 104; його ж. Юридическое положение крестьян. СПб., 1897, с. 347.

наростаючого селянського руху в країні царський уряд змушений був прийняти рішення про їх відміну.

В такому становищі селянам нічого не залишалось, як звертатися до бога, або ж ставати на шлях рішучої боротьби проти існуючих порядків. Проте зусилля духовенства були спрямовані на виховання у народу почуття покорі і смиренності. Як і поміщики, священники та інші церковнослужителі нещадно грабували селянські маси. Так, наприклад, на хуторі Письменному Кобеляцького повіту Полтавської губернії під час збору пожертвувань на будівництво приходської церкви церковний староста склав фіктивний документ, за яким він збирав з селян коштів набагато більше, ніж було потрібно насправді⁵¹. Непоодинокими були випадки надзвичайно грубого поводження священників з селянами. Причому в селах Липова Долина та Капустинці Гадяцького повіту Полтавської губернії воно було настільки принизливим, що місцеві селяни в знак протесту відмовилися платити належні церкві грошові та натуральні податки⁵². Нещадно експлуатуючи селянські маси, священники в той же час ретельно оберігали інтереси поміщиків і самодержавства, закликаючи темних і придушених нуждою селян до рабської покорі.

Отже, тяжке соціально-економічне становище біднішого та середнього селянства Лівобережної України породжувало в його середовищі стихійні прагнення «змести дощенту і казенну церкву, і поміщиків, і поміщицький уряд»⁵³. На початку ХХ ст. стихійні селянські виступи, в тому числі й на Лівобережній Україні, набувають дедалі гострішого характеру і ширшого розмаху.

⁵¹ ЦДІА СРСР, ф. 1291, 1-е д-во, 1901, оп. 30, спр. 210, гр. 2, арк. 1.

⁵² ДАПО, ф. 83, оп. 1, спр. 47, арк. 13.

⁵³ Ленін В. І. Лев Толстой, як дзеркало російської революції.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 198.

* * *

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО СТВОРЕННЮ МАТЕРІАЛЬНИХ УМОВ І ПІДНЕСЕННЮ КУЛЬТУРНОГО РІВНЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ (1971—1975 рр.)

В. Г. ЯШНИКОВ (Одеса)

Вся творча діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу прийнята ленінським піклуванням про інтереси народу, про «...забезпечення *повного* добробуту і вільного *всєбічного* розвитку *в с і х* членів суспільства»¹. Цим піклуванням прийняті рішення з'їздів, пленумів, постанови ЦК партії. Зокрема, в постанові ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» зазначається, що побудова в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства, величезне зростання матеріального і духовного потенціалу країни створили сприятливі умови для виховання всєбічно розвиненої особи².

Питання дальшого зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування нової людини перебували в центрі уваги ХХVI з'їзду КПРС³. Велике значення для реалізації широкої програми соціального розвитку, висунутої ХХVI з'їздом партії, мають рішення травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС.

¹ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова.— Повне зібр. творів, т. 6, с. 218.

² Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 3.

³ Див.: Матеріали ХХVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76.

Важливим кроком у поступальному русі радянського народу до комунізму, зростанні економічного потенціалу країни, розв'язанні соціально-політичних і духовних завдань була дев'ята п'ятирічка. Вона, вказував товариш В. В. Щербицький, «стала важливим етапом у піднесенні добробуту трудящих, дальшому розвитку освіти і культури. За масштабами вирішення завдань, зв'язаних з поліпшенням життя радянських людей, вона перевершує всі попередні п'ятирічки»⁴.

Питанням створення матеріальних і духовних основ для всебічного розвитку особи присвячено чимало монографій, брошур і статей, опублікованих останнім часом. У них розкривається суть марксистсько-ленінського вчення про роль матеріальних і духовних факторів у розвитку особи, розглядаються різні аспекти економічного, соціально-політичного і культурного розвитку Української РСР у роки дев'ятої п'ятирічки, зміцнення матеріальної бази закладів культури, засобів масової інформації, піднесення добробуту трудящих республіки, що сприяє здійсненню програмної мети партії — вихованню всебічно розвинутої людини. З цієї літератури на особливу увагу заслуговує книга Г. Г. Єфименка, В. М. Красникова, А. Н. Новоминського «Высшая школа Украинской ССР. Успехи, проблемы развития» (К., 1978), в якій висвітлюються досягнення вищої школи УРСР за роки дев'ятої п'ятирічки і ґрунтовно розглядаються питання організації навчального процесу, розвитку наукових досліджень, підготовки науково-педагогічних кадрів, зміцнення матеріальної бази вузів і дальшого поліпшення матеріальних та житлово-побутових умов студентської молоді. Автор даного повідомлення на основі матеріалів XXIV з'їзду КПРС, XXIV з'їзду Компартії України, постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про вищу школу, опублікованої літератури та архівних матеріалів прагнув узагальнити досвід роботи парторганізацій республіки по створенню матеріально-побутових умов для всебічного розвитку студентської молоді та поліпшенню її культурного рівня в досліджуваній період.

Як відомо, в розвинутому соціалістичному суспільстві зростає роль вищої школи у вихованні нової людини. Завдяки повсякденній увазі Комуністичної партії і Радянського уряду в роки дев'ятої п'ятирічки у вузах країни було створено належні умови для здобуття юнаками та дівчатами ґрунтовних знань, розвитку їх суспільно-політичної активності, здібностей і талантів, виховання духовно багатой, гармонійно розвинутої особи. Відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС ЦК партії і Рада Міністрів СРСР прийняли постанови «Про заходи по дальшому поліпшенню матеріальних і житлово-побутових умов студентів вищих і учнів середніх спеціальних навчальних закладів» (жовтень 1971 р.) і «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні» (липень 1972 р.)⁵, в яких було накреслено широке коло заходів, спрямованих на дальше зміцнення навчально-матеріальної бази вузів і технікумів, підвищення якості підготовки спеціалістів, створення в навчальних закладах раціонального режиму праці та відпочинку, поліпшення всієї діяльності вузів. Виконуючи їх, ЦК Компартії України, парторганізації республіки в роки дев'ятої п'ятирічки приділяли велику увагу вдосконаленню мережі вузів на основі максимального врахування потреб народного господарства країни в цілому і республіки зокрема. Протягом 1971—1975 рр. в УРСР були відкриті Макіївський інженерно-будівельний, Тернопільський фінансово-економічний, Вінницький політехнічний, Запорізький індустріальний і Полтавський кооперативний інститути. У 1972 р. на базі Кримського педагогічного інституту створено Сімферопольський державний університет⁶.

⁴ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976, с. 39.

⁵ Справочник партійного работника. М., 1972. Вып. 12, с. 170; М., 1973. Вып. 13, с. 202.

⁶ Єфименко Г. Г., Красников В. М., Новоминский А. Н. Высшая школа Украинской ССР. Успехи, проблемы развития. К., 1978, с. 20—21.

Якщо в 1971 р. на Україні працювали 138 вузів, у яких навчалися 806,6 тис. студентів, то в 1975 р.— 142, у тому числі 9 держуніверситетів, 7 політехнічних інститутів, 3 консерваторії, Харківський інститут мистецтв, Донецький музично-педагогічний інститут. У 1975/76 навчальному році в них здобували вищу освіту 831 тис. чол.⁷

У вищих і середніх спеціальних навчальних закладах України за п'ятирічку було підготовлено 1741 тис. спеціалістів— на 369 тис. більше, ніж за попередні п'ять років. Чисельність студентів вищих навчальних закладів у розрахунку на 10 тис. чол. населення в 1971—1975 рр. становила 169—170 чол., а випуск спеціалістів— 26. У 1975 р. на 1000 чол., зайнятих у народному господарстві, припадало 776 чол. з вищою і середньою (повною і неповною) освітою^{7а}.

Збільшення кількості вузів зумовлювалося необхідністю розширення підготовки спеціалістів для народного господарства. А це, в свою чергу, вимагало дальшого зміцнення матеріальної бази вузів, технічного оснащення і переоснащення всього навчального процесу.

Ці питання постійно перебували в центрі уваги ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів і райкомів партії. Вони знайшли відображення, зокрема, в рішеннях квітневого (1973 р.) і травневого (1974 р.) Пленумів ЦК Компартії України. Так, у рішенні травневого (1974 р.) Пленуму ЦК Компартії України було поставлено завдання зміцнювати матеріально-технічну базу навчальних закладів, активно залучати до цієї справи підприємства, колгоспи, радгоспи, науково-дослідні установи⁸.

У досліджуваній період на розвиток матеріально-технічної бази вузів були асигновані великі кошти. Лише в системі Мінвузу УРСР вони становили 167 млн. крб., завдяки чому введено в дію 49 навчальних і лабораторних корпусів загальною площею 375 тис. кв. м⁹. Безперервно зростали капітальні вкладення на ці цілі у багатьох вузах республіки. Наприклад, у Київському політехнічному інституті вони становили: в 1972 р.— 1,5 млн. крб., у 1974 р.— 5 млн.¹⁰ З активною участю парткому інституту було розроблено проєкт першої черги розширення вузу. За роки дев'ятої п'ятирічки введено в експлуатацію три навчально-лабораторні корпуси загальною площею 46 тис. кв. м¹¹.

У Київському університеті капітальні вкладення за 1971—1975 рр. становили 18 млн. крб.¹² Партійний комітет, ректорат, громадські організації вузу провели велику організаторську і виховну роботу, спрямовану на якісне й своєчасне виконання плану дальшого розвитку і зміцнення навчально-матеріальної бази. Вони залучили до його виконання членів студентських будівельних загонів. У 1971—1975 рр. було збудовано комплекс фізичного, радіофізичного, механіко-математичного факультетів, факультету кібернетики, підготовчого факультету, факультету іноземних студентів, аудиторний корпус, лабораторії екології та ядерної фізики, астрономічну станцію, гуртожитки, інші об'єкти загальною площею близько 70 тис. кв. м. Корисна площа збудованих навчальних корпусів становила 44 тис. кв. м¹³.

⁷ Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный стат. ежегодник. К., 1977, с. 395.

^{7а} Народное хозяйство СССР за 60 лет: Юбилейный стат. ежегодник. М., 1977, с. 591, 596.

⁸ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 2, с. 1021.

⁹ Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новоминский А. Н. Указ. соч., с. 19.

¹⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 198, арк. 183.

¹¹ Там же; Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новоминский А. Н. Указ. соч., с. 297.

¹² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 158, оп. 6, спр. 345, арк. 17.

¹³ Там же; Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новоминский А. Н. Указ. соч., с. 297.

Отже, завдяки постійному піклуванню партії і уряду про розвиток вищої школи України її навчально-матеріальна база протягом дев'ятої п'ятирічки значно розширилася і зміцніла. Якщо в 1971 р. вузи республіки мали навчальні приміщення загальною площею 5318 тис. кв. м, то до 1975 р. їх площа збільшилася на 1541 тис. кв. м¹⁴. Дальший розвиток і зміцнення матеріальної бази вузів, технічне оснащення навчального процесу, посилення навчально-методичної і виховної роботи створили нові можливості для підвищення якості навчання студентів, формування гармонійно розвинутої особи.

Багато уваги приділялося поліпшенню житлово-побутових умов студентської молоді. На період дев'ятої п'ятирічки у вузах республіки були розроблені перспективні плани будівництва студентських гуртожитків, підприємств громадського харчування, комбінатів побутового обслуговування. В 1971—1975 рр. на новій території Київського держуніверситету збудовано ряд гуртожитків, завдяки чому всі іногородні студенти були забезпечені житлом; впорядкований гуртожиток у Канєві, де майбутні спеціалісти проходять виробничу практику. Для студентів Київського політехнічного інституту за роки дев'ятої п'ятирічки введено до ладу діючих три гуртожитки на 2043 місця, їдальню на 910 місць, господарський корпус спортивно-оздоровчого табору на Київському морі, для студентів Львівського політехнічного інституту — два гуртожитки на 1200 місць, Одеського політехнічного — гуртожиток на 650 місць, Харківського авіаційного — на 1000 місць¹⁵. У цілому кількість місць у студентських гуртожитках вузів України за роки дев'ятої п'ятирічки збільшилася з 161,9 тис. до 203,8 тис.¹⁶ Все це є яскравим свідченням постійного піклування нашої партії і уряду про розвиток вищої освіти, створення для студентів належних матеріально-побутових умов.

Партійні комітети, ректорати, громадські організації вищих навчальних закладів республіки значну увагу приділяли побутовому обслуговуванню і поліпшенню організації харчування студентів. Зокрема, в студентських містечках Харкова і Дніпропетровська було споруджено будинки побуту. У Київському держуніверситеті, Ворошиловградському машинобудівному, Одеському політехнічному та інших інститутах України почали працювати комбінати побутового обслуговування та їх філіали — пункти прокату предметів домашнього вжитку і спортивного інвентаря. Протягом 1971—1975 рр. кількість комбінатів побуту при гуртожитках вузів збільшилася з 24 до 41, пунктів прокату — з 10 до 30, різних майстерень — з 69 до 113¹⁷.

В роки дев'ятої п'ятирічки значно розширилася мережа їдальень та буфетів для студентів. Були споруджені великі їдальні у Львівському політехнічному (на 850 місць), Київському інженерно-будівельному (на 500 місць), Дніпропетровському медичному (на 450 місць) та інших інститутах. Загальна кількість місць у їдальнях і буфетах за п'ятирічку збільшилася на 20,5 тис. (з 37,3 тис. до 57,8 тис.)¹⁸.

В 1971—1975 рр. значно зросли розміри стипендій студентів. Так, з 1 вересня 1972 р. вони були підвищені в середньому на 25% при одночасному збільшенні числа стипендіатів. Ректори дістали право в окремих випадках підвищувати розміри стипендій на 15% — у межах стипендіального фонду — студентам, які добре вчаться і беруть активну участь у громадській роботі. 4 тис. кращих студентів одержували сти-

¹⁴ Там же.

¹⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 198, арк. 183; Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новоминский А. Н. Указ. соч., с. 300.

¹⁶ Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новоминский А. Н. Указ. соч., с. 299.

¹⁷ Там же, с. 303.

¹⁸ Там же, с. 301.

пендії ім. Леніна, понад 500 — іменні стипендії союзного значення і близько 300 — республіканського. Лише на підвищення стипендій і розширення числа стипендіатів, зазначав товариш Л. І. Брежнев на Всесоюзному зльоті студентів, держава додатково асигнувала в дев'ятій п'ятиріччі 1,5 млрд. крб.¹⁹

Протягом 1971—1975 рр. щорічний стипендіальний фонд вищих навчальних закладів системи Мінвузу УРСР збільшився з 65,8 млн. до 100,2 млн. крб., зокрема в Київському держуніверситеті — з 3,7 млн. до 5,1 млн. крб. (на 37,4%), у Львівському політехнічному інституті — з 3,8 млн. до 5,2 млн. крб. (на 36,8%)²⁰. Значне поліпшення матеріальних і побутових умов студентів у роки дев'ятої п'ятирічки сприяло кращій підготовці кадрів спеціалістів і стало новим стимулом підвищення їх активності у здійсненні рішень XXIV з'їзду партії.

Формування всебічно розвиненої особи неможливе без зростання її культурного рівня. Від культурного рівня трудящих залежить даліше просування радянського суспільства по шляху до комунізму. «Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев,— комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»²¹.

Питання, пов'язані із задоволенням матеріальних і культурних потреб трудящих, з розвитком і вдосконаленням усіх галузей сфери послуг, постійно перебували у центрі уваги партійних, радянських, профспілкових і господарських органів. В результаті, як відзначалося на вересневому (1975 р.) Пленумі ЦК Компартії України, на якому обговорювалися стан і завдання дальшого поліпшення соціально-культурного і побутового обслуговування населення республіки, в роки дев'ятої п'ятирічки проведена значна робота по зміцненню матеріальної бази закладів культури²². Повною мірою це стосувалося і наукових бібліотек вузів. Книжковий фонд наукових бібліотек вузів України за п'ятирічку збільшився майже на чверть і становив у 1975 р. понад 70 млн. книг, журналів і посібників²³.

Партійні організації вузів республіки активно використовували заклади культури, засоби масової інформації для всебічного розвитку і виховання студентської молоді. В зв'язку з підготовкою до святкування 50-річчя утворення СРСР у республіці проводилися численні тематичні вечори, свята дружби народів, дні братніх літератур, кінофестивалі, фестивалі професіонального і самодіяльного мистецтва, які справляли величезний вплив на уми і серця майбутніх спеціалістів. Майстри літератури і мистецтва виступали перед студентською молоддю, брали участь у творчих вечорах, конференціях, на яких обговорювалися шляхи розвитку радянської багатонаціональної літератури, сприяли підвищенню її ролі в духовному житті суспільства, естетичному і моральному вихованні студентів.

Для виховання в студентів почуття прекрасного, ознайомлення їх з класичною спадщиною партійні організації вузів України разом з художніми радами і радами по естетичному вихованню розробили спеціальні програми. До виховної роботи активно залучалися майстри літератури і мистецтва, працівники закладів культури, мистецтвознавці республіки і країни. Так, партком Київського держуніверситету, парторганізації факультетів організували роботу тематичних лекторіїв з найважливіших проблем літератури і мистецтва, музично-літературного

¹⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 407.

²⁰ Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новомицкий А. П. Указ. соч., с. 304—305.

²¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, т. 3, с. 275.

²² Комуніст України, 1975, № 10, с. 7.

²³ Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новомицкий А. П. Указ. соч., с. 123—124.

лекторію на базі Київської філармонії, лекторію з питань культури поведінки молодшої людини, постійно діючих семінарів з питань естетичного і етичного виховання студентів, проводили екскурсії по історичних місцях Києва, в музеї російського, західноєвропейського і українського мистецтва, народної творчості, історичний та музей Т. Г. Шевченка²⁴.

Парторганізації і деканати факультетів Львівського політехнічного інституту згідно з планом естетичного виховання організували виступи діячів літератури і мистецтва з лекціями і бесідами в групах, на курсах і факультетах. Лише в 1973/74 навчальному році було прочитано 77 лекцій і бесід, проведено 7 диспутів, 33 тематичні вечори, організовано 53 культпоходи в театри, кіно, музеї²⁵.

Студенти Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту в 1974/75 навчальному році прослухали цикл лекцій про творчість А. Ван Дейка, С. Єсеніна, Ф. Шалаяпіна, про мистецтво Стародавнього Єгипту, архітектора О. Шусева тощо, брали участь у диспутах на теми «Немає інженера без Шекспіра», «Поговоримо про хороші манери» і в читацькій конференції «Моральне обличчя молодшої людини в радянській літературі»²⁶.

З допомогою партійного комітету художня рада Харківського університету до читання лекцій залучала висококваліфікованих спеціалістів з Москви, Ленінграда, Києва. Протягом 1971/72 навчального року студенти прослухали близько 80 лекцій, зокрема «Мистецтво і архітектура на «ЕКСПО-70», цикл лекцій на теми «Найбільші музеї світу», «Російський живопис кінця ХІХ ст.»²⁷. З великим успіхом пройшли літературні та музичні вечори, присвячені 75-річчю з дня народження С. Єсеніна, 200-річчю Л. Бетховена, 150-річчю Ф. М. Достоевського і М. О. Некрасова, 100-річчю Лесі Українки. На них учасники художньої самодіяльності читали твори письменників і поетів, виконували музичні твори. Центральна наукова бібліотека держуніверситету до кожного вечора організувала книжкові виставки, видавала спеціальні буклети. Все це сприяло залученню на такі заходи великої кількості студентської молоді.

У роки дев'ятої п'ятирічки партійні організації республіки нагромадили певний досвід художньо-естетичного виховання студентської молоді за допомогою театрального мистецтва. На республіканській нараді-семінарі ідеологічних працівників (листопад 1971 р.) зазначалося, що Київський, Дніпропетровський, Ворошиловградський, Харківський обкоми і міськкоми Компартії України, парторганізації вузів проводили регулярні зустрічі письменників й артистів з молоддю, а в дні фестивалю національної драматургії в республіці (коли в театрах було показано 45 творів драматургів з 12 союзних республік) студенти колективно побували на ряді спектаклів, завдяки чому ознайомилися з досягненнями радянської багатонаціональної драматургії²⁸.

Партійні організації вузів Харкова і драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка організували творче обговорення п'єси К. Трен'єва «На березі Нєви» з участю студентів. Було розроблено план зустрічей творчих працівників і провідних акторів театру з молоддю, на яких відбувалася відверта розмова про роботу над п'єсою. На зустрічах виступали народні артисти УРСР Л. Тарабаринів, Г. Козаченко, Р. Колосова,

²⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 158, оп. 6, спр. 349, арк. 22; спр. 420, арк. 94, 217; спр. 422, арк. 159.

²⁵ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 380, оп. 1, спр. 573, арк. 221; спр. 574, арк. 175.

²⁶ Архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, ф. 4621, оп. 12, лр. 2569, арк. 40.

²⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 854, оп. 1, спр. 635, арк. 95.

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 245, арк. 45—46, 109.

заслужені артисти республіки Є. Плаксін, С. Чибисова, Л. Попова та інші²⁹.

Про значну роботу, проведену парткомами вузів разом з партійними організаціями театрів і філармоній, зазначалося на пленумах і засіданнях бюро Дніпропетровського й Одеського міськкомів партії. Парткоми немало зробили для ознайомлення студентської молоді з кращими зразками театрального і музичного мистецтва, що сприяло розвитку її творчих здібностей, допомагало їй краще розуміти класичну і сучасну радянську та зарубіжну музику, протистояти низькопробним занепадницьким творам Заходу. Крім відвідування спектаклів, студенти бували на концертах симфонічного оркестру, присвячених темам «Ленін і музика», «Революційний тримайте крок», а також концертах з творів радянських композиторів³⁰. Великий інтерес у юнаків і дівчат викликали концерти з участю письменника В. Лясковського, який розповідав про бойовий шлях товариша Л. І. Брежнева в роки Великої Вітчизняної війни. У 1973 р. відбулися 52 такі концерти³¹.

Отже, в роки дев'ятої п'ятирічки партійні організації України використовували для духовного та естетичного розвитку студентської молоді різноманітні види мистецтва, від характеру впливу якого, зазначав товариш Л. І. Брежнев, багато в чому залежатиме моральне обличчя молоді, її життєві позиції, а значить й завтрашній день нашої планети³².

Партійні організації вузів республіки постійну увагу приділяли самодіяльній творчості студентської молоді, яка відіграє важливу роль у її духовному збагаченні, утвердженні здорових ідейно-художніх смаків і естетичних запитів. Різними формами художньої самодіяльності в держуніверситетах і педагогічних інститутах України в роки дев'ятої п'ятирічки було охоплено від 32 до 40% студентів стаціонарних відділень і трохи менше студентів політехнічних, економічних, будівельних, сільськогосподарських та інших вузів³³. Важливою особливістю вузівської художньої самодіяльності в ці роки був пошук її організаторами нових, більш досконалих форм, які б повніше відповідали зростаючим естетичним потребам виконавців і глядачів. Так, у багатьох вузах республіки поряд з численними колективами художньої самодіяльності виникали народні хори, ансамблі пісні і танцю, симфонічні, духові, камерні оркестри, студентські драматичні і музично-драматичні театри, студії художнього слова тощо. Великою популярністю користувалися хорова народна капела «Дніпро» і ансамблі «Веснянка» та «Молодість», що склалися з студентів Київського держуніверситету, хор української народної пісні Одеського держуніверситету, ансамбль скрипалів і театр естрадних мініатюр Одеського політехнічного інституту, народний ансамбль пісні і танцю Одеського вищого інженерного морського училища та ін.

Партійні організації України в роки дев'ятої п'ятирічки успішно розв'язували питання створення естетичних умов навчального і виховного процесу. З цією метою відповідно оформлялися аудиторії, лабораторії, гуртожитки, студентські містечка, що сприяло формуванню у молоді почуття прекрасного і високих естетичних смаків. Так, велику увагу плануванню і перспективному розвитку вузів міста, їх благоуст-

²⁹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 42, спр. 4, арк. 176—177, 213.

³⁰ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 18, оп. 38, спр. 88, арк. 36, 40—41; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 31, спр. 5, арк. 39—41; оп. 33, спр. 9, арк. 83; оп. 34, спр. 18, арк. 98; ф. 848, оп. 1, спр. 42, арк. 31—32.

³¹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 848, оп. 1, спр. 42, арк. 31.

³² Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови, привітання, статті. К., 1981. Т. 8, с. 426.

³³ Об опыте работы вузов Украины по эстетическому воспитанию студенческой молодежи. М., 1975, с. 20.

рою і стану оформлення студентських містечок приділяв Харківський обком Компартії України. Ці питання регулярно обговорювалися на постійно діючому семінарі секретарів парторганізацій і ректорів вузів міста, який проводив обком партії³⁴. У Харківському університеті за ініціативою парткому було створено художньо-естетичну раду з питань монументального оформлення вузу. Для втілення в життя ідей, висловлених членами цієї ради, укладено договір з художнім фондом УРСР на розробку проекту монументального оформлення поверхів і вестибюлів центрального корпусу університету. Партійні бюро факультетів проводили роботу по створенню проектів оформлення факультетів і кафедр до 50-річчя утворення СРСР³⁵.

Цікавий досвід естетичного оформлення наочної агітації нагромаджено у Львівському університеті. Зокрема, на високому ідейному, художньому та естетичному рівні була підготовлена виставка «В братній сім'ї народів», присвячена 50-річчю утворення СРСР. На її стендах «50 років СРСР», «Україна у сім'ї братніх республік», «Ленінізм — наш прапор і зброя», «Рішення XXII з'їзду КПРС — у життя» та ін. відображено розвиток союзних республік за роки Радянської влади, досягнення університету³⁶. Все це сприяло вихованню молоді в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, розвитку її естетичних смаків.

На основі рішень XXV Київської міської партійної конференції (січень 1974 р.) про перетворення столиці України в місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового порядку парткоми, ректорати і громадські організації вузів столиці розробили плани благоустрою вищих навчальних закладів, поліпшення умов навчання, побуту і відпочинку студентів. Наприклад, партком Київського політехнічного інституту в травні 1974 р. затвердив план заходів по благоустрою території вузу, його баз відпочинку «Маяк» і «Сосновий». І вже у 1974 р. 7670 чол. відпрацювали 44 100 людино-годин на їх озелененні³⁷.

Таким чином, під керівництвом партійних організацій вузів України в роки дев'ятої п'ятирічки успішно розв'язувалася проблема естетизації умов навчання і побуту студентів. У багатьох університетах та інститутах на основі перспективних планів проводилося оформлення, з врахуванням вимог сучасної технічної естетики і соціальної гігієни, аудиторій, лабораторій, кафедр, а також приміщень, де проводилася навчальна, громадська, спортивно-масова та інша робота.

Найважливіша роль у формуванні студента як творчої, духовно багатой, гармонійно розвиненої особи належить науково-педагогічним кадрам вищої школи. Саме тому питання їх добору, розстановки, підготовки перебувають у полі зору партійних організацій. Конкретна програма реалізації рішень XXIV з'їзду КПРС про поліпшення підготовки, виховання і підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів накреслена в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1972 р. «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні». Виконуючи її, ЦК Компартії України, обкоми, міськкоми і райкоми партії, вузівські парторганізації в роки дев'ятої п'ятирічки приділяли постійну увагу підготовці кадрів викладачів вузів, зростанню їх кваліфікації, підвищенню ідейно-теоретичного рівня, вдосконаленню педагогічної майстерності. Велике значення щодо цього мав квітневий (1973 р.) Пленум ЦК Компартії України. У вузах України на 1975 р. працювало 67 тис. викладачів, 3,3% з яких — доктори наук, 23,1 тис.

³⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 150, спр. 74, арк. 173.

³⁵ Там же, ф. 854, оп. 1, спр. 635, арк. 85.

³⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 92, оп. 1, спр. 963, арк. 131—132.

³⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 227, арк. 188—189.

(34,4%) — кандидати наук. За роки дев'ятої п'ятирічки кількість науково-педагогічних працівників зросла на 15,8 тис. чол. і перевищила 70 тис.³⁸

Питанням виховання викладачів вузів багато уваги приділяли Дніпропетровський і Одеський обкоми партії. Так, бюро Дніпропетровського обкому Компартії України в липні 1970 р. розглядало хід підготовки науково-педагогічних кадрів у вузах і НДІ області й накреслило дійові заходи, спрямовані на усунення виявлених серйозних недоліків у цій справі³⁹. Одеські обком, міськком і райком партії неодноразово розглядали питання про поліпшення підготовки і виховання професорсько-викладацьких кадрів у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, XXIV з'їзду Компартії України і квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України. Стан ідейно-політичного виховання професорсько-викладацького складу у вузах міста аналізувався на VI та VII пленумах Одеського обкому (1972 р.) і V пленумі міськкому (1971 р.) Компартії України, був предметом обговорення на засіданнях бюро обкому, міськкому і райкомів партії. На них, зокрема, вказувалося, що парторганізації вузів досягли певних успіхів у підготовці та вихованні науково-педагогічних кадрів, здатних успішно розв'язувати завдання, поставлені перед вищою школою XXIV з'їздом КПРС. Викладачі прищеплювали юнакам і дівчатам любов до праці, пробуджували в них інтерес до наук, що знаходило вияв у активній участі останніх у роботі наукових гуртків, теоретичних конференцій, у конкурсах студентських праць з суспільних, технічних і природничих наук.

Значне місце питанням партійного керівництва вихованням професорсько-викладацького складу приділяли Харківські обком і міськком Компартії України. Так, у вересні 1972 р. у доповіді на пленумі обкому партії його першого секретаря І. З. Соколова було дано ґрунтовний аналіз діяльності парторганізацій університету, інституту культури, художньо-промислового, інженерно-економічного і політехнічного інститутів по ідейно-політичному вихованню науково-педагогічних кадрів і висловлено критичні зауваження в зв'язку з недостатнім залученням викладачів до проведення ідейно-виховної роботи з студентською молоддю⁴⁰.

Таким чином, у роки дев'ятої п'ятирічки в результаті політичної та організаторської діяльності партійних організацій України успішно втілювалися в життя рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України про створення сприятливих матеріальних і побутових умов для всебічного гармонійного розвитку студентської молоді, підвищення її суспільно-політичної активності, формування і утвердження в юнаків і дівчат ідейної переконаності, відданості справі комунізму, духовне збагачення їх, прищеплення їм високої культури і здорових естетичних смаків.

³⁸ Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новоминский А. Н. Указ. соч., с. 264.

³⁹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 42, оп. 31, спр. 111, арк. 7.

⁴⁰ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 155, спр. 13, арк. 22.

А. Ф. МІНГАЗУТДІНОВ (Київ)

ВИСВІТЛЕННЯ В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ У ВІЙСЬКАХ
ПІД ЧАС ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (1943—1944 рр.)

Всесвітньо-історичне значення перемоги радянського народу над фашизмом розкривається все новніше і рел'єфніше з кожним новим кроком людства по шляху суспільного прогресу. Зростає інтерес радянських людей, всієї прогресивної громадськості до героїчних сторінок літопису Великої Вітчизняної війни. Подіям того суворого часу присвячена значна література.

Особливе місце серед численних книг належить военним мемуарам. Вони розкривають нові грані всенародного подвигу, знайомлять з багатьма фактами і подіями, що не знайшли відображення в офіційних документах або періодичних виданнях того часу. Цінність мемуарів для дослідників обумовлюється тим, що часто розповідь у них про події війни ґрунтується не лише на спогадах автора, а й на документах та архівних матеріалах.

Мемуари охоплюють широке коло проблем — від військово-політичного керівництва ЦК ВКП(б), ДКО, Ставкою Верховного Головнокомандування захистом Вітчизни, зміцненням Радянських Збройних Сил, розробкою стратегічних операцій до організації постачання військ, налагодження побуту, медичного обслуговування бійців. У даній статті зроблено спробу проаналізувати висвітлення в мемуарній літературі досвіду партійно-політичної роботи у військах під час визволення території Української РСР від фашистських окупантів.

Розглядаючи мемуарну літературу з цього погляду, можна виділити дві групи. Одну з них складають спогади визначних военачальників, організаторів і керівників бойових дій військ. У їх книгах наведено матеріал про значення партійно-політичної роботи, її роль в ідеологічному забезпеченні великих бойових операцій. Значний інтерес становлять, зокрема, спогади Маршалів Радянського Союзу С. С. Бірюзова, О. М. Василевського, А. А. Гречка, Г. К. Жукова, І. С. Конєва, К. С. Москаленка, К. К. Рокоссовського та інших¹. Друга група — це книги політичних працівників, які безпосередньо очолювали і забезпечували її проведення на фронтах, у об'єднаннях і з'єднаннях. Серед них книги генералів К. В. Крайнюкова, М. Х. Калашника, О. Г. Журавльова, П. В. Севаст'янова, П. А. Горчакова, М. С. Дьоміна, М. К. Попеля, І. І. Бурцева та інших².

Партійно-політична робота є важливим засобом комуністичного виховання воїнів, проведення в Радянських Збройних Силах партійної політики, підвищення боєздатності і боєготовності військ. В. І. Ленін, узагальнюючи досвід громадянської війни, писав: «Там., де найбільш дбайливо проводиться політробота у військах., там немає розхлябаності в армії, там кращий її стрій та її дух, там більше перемог»³. Глибока обґрунтованість цих ленінських слів яскраво розкрилася і в роки Великої Вітчизняної війни. За образним висловом товариша Л. І. Бреж-

¹ Бірюзов С. С. Когда гремели пушки. М., 1961; Гречко А. А. Через Карпаты. М., 1972; Конєв И. С. Записки командующего фронтом. 1943—1944. М., 1972; Москаленко К. С. На Юго-Западном направлении 1943—1945. М., 1975. Кн. 2; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1978. Т. 1—2; Василевский А. М. Дело всей жизни. М., 1978; Рокоссовский К. К. Солдатский долг. М., 1980 и др.

² Попель Н. К. Танки повернули на Запад. М., 1960; Севаст'янов П. В. Немає — Волга — Дунай. М., 1961; Калашник М. Х. Испытание огнем. М., 1971; Журавлев А. Г. Крепче брони. М., 1974; Крайнюков К. В. Оружие особого рода. М., 1978; Горчаков П. А. Время тревог и побед. М., 1981; Бурцев И. И. Прозрение. М., 1981 и др.

³ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! — Повне збір. творів, т. 39, с. 52—53.

нева політпрацівникам «...було довірено найгострішу зброю в роки війни»⁴.

Коли почалась Велика Вітчизняна війна, ЦК ВКП(б) вжив ряд заходів, спрямованих на перебудову партійно-політичної роботи відповідно до нових завдань, що поставили перед радянським народом і його Збройними Силами. Комуністична партія проявляла постійну турботу про її подальше поліпшення на фронті. Особливе значення щодо цього мала постанова ЦК ВКП(б) від 24 травня 1943 р. «Про реорганізацію структури партійних і комсомольських організацій в Червоній Армії і посилення ролі фронтових, армійських і дивізійних газет»⁵. Згідно з постановою первинні парторганізації створювалися в батальйонах та рівних їм підрозділах, а не в полках, як було раніше, запроваджувалась система призначення парторгів. Зміна структури сприяла збільшенню чисельності первинних партійних організацій, розширенню партійного активу, наближенню його безпосередньо до воїнів. Зросла й організуюча роль партбюро полку, який був на правах партійного комітету. Система призначення парторгів давала змогу швидко замінювати тих, хто вибував у ході боїв, забезпечуючи безперервність партійно-політичної роботи. Підкреслюючи значення постанови ЦК ВКП(б), Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков писав: «Партійно-політична робота командирів, політпрацівників, партійних і комсомольських організацій на основі травневого рішення Центрального Комітету партії стала однією з найважливіших передумов зростання боєготовності Радянських Збройних Сил напередодні грандіозних і занеклих битв з ворогом у літньо-осінній кампанії 1943 року»⁶.

Про реорганізацію структури партійних і комсомольських організацій на місцях згадує генерал О. Г. Журавльов, який очолював політвідділ 1-ої танкової армії. «У корпусах, бригадах і частинах,— пише він,— пройшли партійні і комсомольські активи і збори, присвячені постанові ЦК ВКП(б) про структуру партійних організацій Червоної Армії і завдання партійних і комсомольських організацій щодо поліпшення внутріпартійної і виховної роботи з особовим складом»⁷. Політвідділ армії провів дводенні семінари з начальниками політвідділів, заступниками командирів частин по політчастині і окремо з помічниками начальників політвідділів по комсомольській роботі. На них учасники прослухали доповіді «Завдання парторганізацій у поліпшенні агітаційно-пропагандистської роботи і підвищенні ідейно-теоретичного рівня комуністів», «Завдання партійних організацій у підготовці частин до бойових дій», а також лекції «Партія — організатор і керівник радянського народу у війні з німецько-фашистськими загарбниками», «Міжнародне становище». Політвідділ армії спрямовував роботу по добору кадрів партійних і комсомольських керівників, організував їх навчання⁸. В результаті перебудови лише у військах Воронежського фронту було створено нових 1242 партійні і 1490 комсомольських організацій⁹.

У вересні 1943 р. Головне політичне управління Червоної Армії надіслало у війська директиву № 10, в якій визначалися конкретні завдання політорганів по керівництву партійними і комсомольськими організаціями в нових умовах. «Цей документ,— писав в своїх мемуарах член Військової ради 1-го Українського фронту генерал К. В. Крайнюков,— відіграв велику роль у поліпшенні якості партійно-політичної

⁴ Брежнев Л. І. Мала земля.— Ленінським курсом: Промови, привітання, статті, спогади. К., 1979. Т. 7, с. 27.

⁵ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза: Документы. 1917—1968. М., 1969, с. 323.

⁶ Жуков Г. К. Указ. соч., т. 2, с. 135.

⁷ Журавлев А. Г. Указ. соч., с. 68.

⁸ Там же, с. 67—68.

⁹ Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны. М., 1968, с. 272; ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11 289, спр. 1268, арк. 47; спр. 1269, арк. 10.

роботи у військах як у дні битви за Дніпро, так і в наступних наступальних операціях»¹⁰.

Одним з відповідальних завдань згідно з директивою, було посилення підготовки і виховання кадрів партійних і комсомольських працівників. Про це розповідається у спогадах начальника політвідділу 47-ої армії генерала М. Х. Калашника. «Політвідділами армії і з'єднань проведені збори і семінари партторгів батальйонів, рот і батарей. Це були, мабуть, перші за час війни семінари, на яких у центрі уваги стояли питання ідейного озброєння їх учасників. З лекціями і доповідями на них виступали кращі наші пропагандисти»¹¹. Проводилася велика робота по добору і навчанню кандидатів на посади партторгів. У запасному армійському полку, пише він, з числа найбільш підготовлених з питань теорії комуністів було створено групу партійних організаторів з 33 чоловік. Такі самі групи було створено при політвідділах стрілецьких дивізій, 3-го гвардійського мехкорпусу, 9-ої інженерно-саперної і 24-ої артилерійської протитанкової винищувальної бригад. Незважаючи на складну обстановку, в групах резерву партійних організаторів регулярно проводилися заняття з питань марксистсько-ленінської теорії і практики партійно-політичної роботи¹².

Добору, підготовці і вихованню кадрів партійно-комсомольського активу приділялася неослабна увага і в наступних боях за визволення України від фашистських загарбників. Так, політвідділ 18-ої армії в період підготовки Східно-Карпатської операції надіслав у війська тематичку занять з кандидатами на посади партторгів рот і організував їх навчання. Це дало можливість поповнювати війська підготовленими кадрами, забезпечувати високу якість політичної роботи. Лише в серпні 1944 р. політвідділ 18-ої армії направив у частини 99 політпрацівників, а в жовтні — під час найзапекліших боїв за Карпати — 116, серед них 28 заступників командирів батальйонів, 28 партторгів батальйонів і дивізіонів, 20 комсоргів батальйонів, 7 комсоргів полків, 5 працівників політорганів з'єднань¹³.

Важливою умовою широкого розгортання партійно-політичної роботи було зміцнення партійних і комсомольських організацій. Постійне поповнення партійних лав за рахунок воїнів, що відзначилися в боях, мало виключне значення. В ході жорстоких боїв наші війська зазнавали неминучих втрат. Так, Маршал Радянського Союзу К. К. Рокосовський писав, що за час наступу від Курської дуги до Дніпра у серпні — вересні 1943 р. багато комуністів загинуло, в результаті чого 1224 роти Центрального фронту залишилися без партійних організацій¹⁴. На місці вибулих комуністів ставали нові радянські патріоти, які зверталися в партійні організації з проханням про прийняття їх до партії.

Аналізуючи динаміку зростання партійних рядів, автори мемуарів показують це на значному фактичному матеріалі. У ході визволення Лівобережної України у вересні 1943 р. партійні організації Воронезького фронту за рахунок прийому в партію героїв боїв зросли на 22 тис. чоловік¹⁵. Лише за десять днів боїв на Букринському плацдармі в парторганізації частин і з'єднань 47-ої армії надійшло 1500 заяв з проханням прийняти в партію¹⁶. Під час боїв на Правобережжі навесні 1944 р. в 4-ій танковій армії 1706 воїнів вступило в ВКП(б), а 900 молодих бійців — в комсомол¹⁷. В 5-ій гвардійській армії напередодні Львівсько-Сандомирської операції влітку 1944 р. за рахунок прийому

¹⁰ Крайнюков К. В. Указ. соч., с. 18.

¹¹ Калашник М. Х. Указ. соч., с. 262.

¹² Там же.

¹³ Гречко А. А. Указ. соч., с. 107, 277.

¹⁴ Рокоссовский К. К. Указ. соч., с. 253.

¹⁵ Якубовский И. И. Земля в огне. М., 1975, с. 153.

¹⁶ Калашник М. Х. Указ. соч., с. 264.

¹⁷ Лелюшенко Д. Д. Москва — Сталинград — Берлин — Прага. М., 1970, с. 237.

до партії кращих воїнів було відновлено партійні організації в усіх ротах і батареях¹⁸.

В бажанні зв'язати свою долю з партією, бути її вірними синами з особливою силою розкривалася політична зрілість воїнів, їх беззавітна віра в перемогу, в правоту і життєвість ідей великого Леніна, який говорив слухачам Свердловського університету, які виїжджали на фронт громадянської війни, що вступ до партії не давав бійцям ніяких привілеїв, крім одного — бути там, де найважче, «...попереду інших на фронті...»¹⁹.

У мемуарах розповідається про поповнення партійного прошарку в частинах і підрозділах переднього краю за рахунок переміщення комуністів з тиллових частин напередодні вирішальних битв. У спогадах начальника політвідділу 40-ої армії Севаст'янова П. В. показана така робота політвідділу в період Корсунь-Шевченківської битви²⁰. Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко писав, що поповненню партійних рядів в частинах 1-ї гвардійської армії в ході підготовки до Східно-Карпатської операції в серпні 1944 р. сприяло переведення із тилів армії 103 членів і кандидатів у члени ВКП(б) та прибуття 194 комуністів з тиллових частин фронту²¹. Зміцнення партійних організацій, поповнення партійних рядів давало змогу розширити ідейний вплив комуністів на масу воїнів, забезпечити їх авангардну роль у виконанні бойових завдань.

Воєнні мемуари розкривають зміст партійно-політичної роботи, її найважливіші напрями в ході підготовки і проведення наступальних операцій по визволенню України. Чільне місце, як і в перший період війни, займало формування у кожного бійця й офіцера почуття високого патріотичного обов'язку в захисті соціалістичної Батьківщини. Політпрацівники, партійний і комсомольський актив використовували різноманітні форми агітації і пропаганди. Серед воїнів проводилися бесіди, читалися лекції про ленінське вчення захисту соціалістичної Вітчизни, організуючу роль Комуністичної партії в розгромі фашистських загарбників, розкривали велич революційних завоювань народу за роки Радянської влади. Особливою розмаху набувала ця робота в зв'язку з відзначенням річниць Великого Жовтня, створення Радянських Збройних Сил, святкування Першого Травня тощо. Так, під час битви за Дніпро зміст політико-виховної роботи визначала підготовка до жовтневих свят. «Визволимо Київ до 26-ї річниці Великого Жовтня!» — цей лозунг став основою всієї політичної роботи у військах армії²², — згадував колишній командуючий 38-ю армією Маршал Радянського Союзу К. С. Москаленко. Про це пише у книзі «Земля в огні» і Маршал Радянського Союзу І. Г. Якубовський²³.

Піднесенню наступального пориву воїнів, пише в своїх мемуарах П. В. Севаст'янов, сприяла й наочна агітація. Політпрацівники 40-ої армії виготовили і встановили на шляху наступу наших військ плакати і транспаранти «Україна була і буде Радянською!», «Визволимо всю Правобережну Україну!», «Вперед за Дніпро!» і т. д.²⁴

Патріотичному вихованню воїнів служила також пропаганда славних історичних традицій минулого. У своїх спогадах генерал М. Х. Калашник наводить такий факт. Влітку 1943 р. війська 47-ої армії громили гітлерівців на території Полтавщини. На одній з нарад, де йшлося про чергові завдання політичної роботи у військах, командуючий армією генерал П. П. Корзун звернув увагу політпрацівників на необ-

¹⁸ Жадов А. С. Четыре года войны. М., 1978, с. 223.

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 229.

²⁰ Севаст'янов П. В. Указ. соч., с. 184.

²¹ Гречко А. А. Указ. соч., с. 106.

²² Москаленко К. С. Указ. соч., кн. 2, с. 164.

²³ Якубовський І. І. Указ. соч., с. 216.

²⁴ Севаст'янов П. В. Указ. соч., с. 194.

хідність ефективного використання матеріалу про славу історію краю. «Потрібно якомога частіше нагадувати людям,— говорив він,— що Полтавська область, по території якої ми наступаємо, знаменита своєю історією. Тут, під Полтавою, як відомо, в 1709 році під час Північної війни відбулася вирішальна битва із шведами. Саме тут російські війська під командуванням Петра Першого вщент розгромили чужоземців. Полтавщина широко відома нашому народу за творами Гоголя і Короленка. В найближчий час війська армії мають визволити від фашистських загарбників місто Канів, поблизу якого поховано великого українського кобзаря — Тараса Григоровича Шевченка, можливо і село Моринці, де він народився. Про все це дуже корисно нагадати бійцям нашої армії, щоб вони пройнялися гордістю за свою велику місію, почуттям відповідальності за справу, яку їм доручив народ»²⁵. Політпрацівники підготували матеріал для доповідачів, агітаторів, читців і розгортали відповідну роботу. Вона сприяла піднесенню бойового духу воїнів, які виявили в наступних боях масовий героїзм. Лише за період літньо-осіннього наступу 1943 р. 3796 солдатів, сержантів і офіцерів армії нагородили орденами, 5888 — бойовими медалями, а 120 присвоїли високе звання Героя Радянського Союзу²⁶.

Політпрацівники, партійно-комсомольський актив пропагували ленінську національну політику Комуністичної партії, спільність мети і завдань всіх народів СРСР у захисті єдиної багатонаціональної соціалістичної Вітчизни, значення дружби народів нашої країни як невичерпного джерела сили і могутності Країни Рад. Про досвід роботи по інтернаціональному вихованню бійців 1-ої гвардійської армії розповідав генерал П. А. Горчаков. Лише серед воїнів 276-ої стрілецької дивізії у вересні 1943 р. були представники понад 30 націй і народностей, серед них росіяни, українці, узбеки, татари, казахи, туркмени, азербайджанці та інші. Політвідділ виділив для роботи серед них агітаторів з числа воїнів тієї чи іншої національності, які проводили бесіди, читали армійські газети, що видавалися мовами народів СРСР, розповідали про трудові звершення земляків тощо²⁷. В наступних боях воїни-гвардійці продемонстрували глибоке усвідомлення свого високого патріотичного та інтернаціонального обов'язку. Про це писав Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко, який командував 1-ою гвардійською армією. В одній батареї капітана Г. Г. Орлова в боях за Станіслав (нині — Івано-Франківськ) відзначилися командир батареї — росіянин, старший офіцер батареї Касумов — азербайджанець, командир взводу Назаров — узбек, командири гармат Загафаров — татарин і Кабак — молдаванин, навідник гармати українець Солончак, розвідник — білорус Санько²⁸⁻³³.

Політпрацівники, партійний і комсомольський актив частин і з'єднань 1-го і 4-го Українських фронтів під час підготовки Східно-Карпатської операції провели збори бійців, сержантів і офіцерів, на яких обговорювалося питання: «Червона Армія — армія дружби і братерства народів СРСР». Широко використовувалися в цій роботі листи-накази трудящих радянських республік і відповіді воїнів своїм землякам. Це сприяло зміцненню бойової співдружності воїнів різних національностей, надихало їх на самовіддану боротьбу проти ворога.

Особливе значення мало проведення політико-виховної роботи серед бійців нового пополнення, значну частину якого становило населення раніше окупованих районів. Ці люди деякий час перебували в умовах розгнущаної фашистської пропаганди і були позбавлені можливості

²⁵ Калашник М. Х. Указ. соч., с. 210—211.

²⁶ Там же, с. 267—268.

²⁷ Горчаков П. А. Указ. соч., с. 180—181.

²⁸⁻³³ Гречко А. А. Указ. соч., с. 28—29.

одержувати правдиву інформацію про хід війни, становище радянського тилу.

Військові ради, політоргани націлювали комуністів і комсомольців на посилення виховної роботи з новобранцями. Ось одна з директив, направлених влітку 1944 р. у війська політвідділом 18-ої армії, який очолював товариш Л. І. Брежнев: «Ряд дивізій нашої армії одержує нове поповнення. В зв'язку з цим політичний відділ армії звертає увагу на необхідність негайної організації належної роботи з поповненням. При цьому слід мати на увазі, що поповнення надходить головним чином за рахунок мобілізації з районів, раніше окупованих ворогом. Організуйте ретельне вивчення бійцями нового поповнення військової присяги, першотравневого наказу Верховного Головнокомандуючого... та інших найважливіших наказів і документів. Вся робота серед поповнення армії повинна бути підпорядкована вихованню у прибулих бійців залізної військової дисципліни, високого наступального пориву, відваги, мужності і готовності до самопожертви в ім'я Батьківщини».

Воєнні мемуари розкривають зміст і особливості, форми і методи ідейно-виховної роботи з бійцями і командирами нового поповнення. Для них було організовано читання лекцій, проведення бесід, політінформацій на теми «Великі перемоги Червоної Армії і наші завдання», «Радянський тил — найміцніший тил», «Міжнародне становище» та ін.

Славними бойовими справами відповідали солдати, сержанти і офіцери нового поповнення на наказ партії, народу. Про їх численні подвиги на полях битв з фашистськими загарбниками розповідають на сторінках мемуарів Маршали Радянського Союзу С. С. Бірюзов, І. С. Конев, А. А. Гречко та інші.

У справі патріотичного та інтернаціонального виховання особового складу значну роль відігравало листування воїнів з трудівниками радянського тилу, проведення мітингів у визволених містах і селах України. Про це яскраво розповідають Маршали Радянського Союзу С. А. Красовський, І. С. Конев, С. С. Бірюзов, згадуючи про мітинги у визволених Києві, Харкові, Сталіно та ін. Ось свідчення учасника мітингу у визволеному м. Рахові восени 1944 р.: «Люди тіснилися біля негасіх зробленої, обтягнутої червоною кумачем трибуни. Виступав начальник політвідділу 18-ої армії Леонід Іллєч Брежнев. Він розповідав про становище на фронтах, про те, як під могутніми ударами Радянської Армії безладно відкочуються на захід гітлерівські війська. Потім на трибуну один за одним піднімалися ті, хто, можливо, за все своє минуле життя жодного разу не відкривав рота, щоб висловити те, що рвалося з душі. Це був незвичайний мітинг. Люди виступали коротко, але все сказане йшло від широго серця».

Примноженню морального духу воїнів сприяли і листи від трудівників тилу про їх самовіддану працю в ім'я перемоги, наказ наблизити час повного розгрому фашистських варварів. Ось лист, який надійшов у лютому 1944 р. бійцям 4-го гвардійського кавалерійського корпусу під командуванням генерала І. О. Плієва: «Зараз на Кубані починається гаряча пора весняної сівби. Всі, від малого до великого, дружно приступили до цих жнив. Вся колгоспна Кубань сьогодні, в день 26-ї річниці Червоної Армії, запевняє вас, бойові земляки, що виконає свій обов'язок перед Батьківщиною і фронтом. Так само, як і ви, дорогі друзі, виконаєте свій священний бойовий обов'язок. Хай же сміливо мчать вперед на захід хвацькі коні, хай влучно разять ваші кулі залякотого ворога, хай козацькі шаблі зносять з фашистів їх злочинні голови!». Вказуючи на виховне значення таких листів, генерал Плієв зазначає: «Читаючи ці листи, які зігрівали серця своїм гарячим диханням і патріотичним вогнем, спокійно не можна було дивитися на схвильовані і сяючі обличчя бійців»³⁴.

³⁴ Плієв І. А. Под гвардейским знаменем. Орджоникидзе, 1976, с. 159—160.

Невід'ємною складовою частиною агітаційно-пропагандистської роботи було також виховання у воїнів ненависті до ворога. Політпрацівники формували у бійців і офіцерів почуття законної класової ненависті до ворога, виховували у них прагнення віддати всі сили справи звільнення рідної землі і врятування всього людства від фашистської нечисті. У мемуарах наводиться багато документів, матеріалів про зміст, форми та методи цієї роботи. Першорядного значення надавалося доведенню до особового складу фактів про злочини і насильства окупантів на радянській землі. Так, політпрацівники частин 6-ої гвардійської армії в ході боїв на Харківщині використовували в масово-політичній роботі матеріали про звірства гітлерівців на території тимчасово окупованих районів. Аналогічну роботу проводили агітатори частин 3-ої гвардійської армії під час визволення Донбасу³⁵.

Значну увагу цим питанням приділяла червоноармійська преса. На сторінках фронтових, армійських і дивізійних газет друкувалися Акти Надзвичайної Державної Комісії по розслідуванню злочинів гітлерівських окупантів, листи, фотодокументи, статті про злодіяння німецько-фашистського окупаційного режиму. У спогадах Маршала Радянського Союзу С. С. Бірюзова, генерала Д. Д. Лелюшенка та інших наводяться про це відповідні газетні матеріали. Так, генерал Д. Д. Лелюшенко наводить матеріали з газети 3-ої гвардійської армії «За Родину» за лютий 1943 р.: «Боець, ти вступив на землю багатостраждальної України. Ти бачиш, що зробили гітлерівські недолюдки. Вони замучили тисячі ні в чому невинних радянських людей, дітей, жінок, стариків. Пограбували все добро і знищили заводи і фабрики, підірвали шахти. Вперед, бійці Червоної Армії! Визволяйте від загарбників нові села і міста України! З вами весь Радянський народ!»³⁶.

У роки Великої Вітчизняної війни в примноженні духовного потенціалу радянського народу значну роль відіграли діячі літератури і мистецтва. Представники радянської творчої інтелігенції несли в маси ідеї великої визвольної війни радянського народу проти фашистських загарбників, зміцнювали у кожної людини віру в торжество нашої справедливої справи. «Слово письменника в роки Великої Вітчизняної війни, — відзначав Маршал Радянського Союзу К. С. Москаленко, — відіграло важливу роль у формуванні і зміцненні в кожній радянській людини, в кожного воїна Червоної Армії любові до соціалістичної Батьківщини і ненависті до загарбників»³⁷. Сторінки воєнних мемуарів розповідають про хвилюючі зустрічі з бійцями — визволителями України — О. Толстого, К. Симонова, Л. Леонова, М. Шолохова, І. Еренбурга, О. Довженка, Л. Первомайського та інших відомих письменників, про мобілізуюче і надихаюче значення їх усних виступів і статей, що публікувалися як в центральній, так і армійській пресі³⁸.

Значний виховний вплив, згадується в спогадах учасників війни, справляли перегляди воїнами кінофільмів на героїко-патріотичні теми, виступи на фронті артистичних колективів, фронтових самодіяльних ансамблів тощо. Так, у червні 1943 р. перед особовим складом 40-ої армії виступила фронтова бригада Московського театру ім. Вахтангова. По кілька спектаклів і концертів артисти давали щодня, їх аудиторію становили 3—4 тис. воїнів³⁹. Великою популярністю користувалися ви-

³⁵ Чистяков І. М. Служим Отчизне. М., 1975, с. 174; Лелюшенко Д. Д. Указ. соч., с. 186.

³⁶ Лелюшенко Д. Д. Указ. соч., с. 161.

³⁷ Москаленко К. С. Указ. соч., кн. 2, с. 164.

³⁸ Див.: Катуків М. Е. На острів головного удара. М., 1974, с. 270; Полторацький В. В. действующей армии. М., 1973, с. 192 та ін.

³⁹ Москаленко К. С. Указ. соч., кн. 2, с. 31.

ступі ансамблю пісні і танцю 1-го Українського фронту, створеного в 1943 р.⁴⁰⁻⁴¹. Культурне обслуговування бійців, підкреслюють автори мемуарів, з одного боку свідчило про турботу Батьківщини про своїх захисників, зміцнювало єднання армії і народу, а з іншого — всім своїм змістом, настроєм зміцнювало у воїнів велику любов до соціалістичної Вітчизни, готовність боротися і перемагати в ім'я її свободи і незалежності.

Одним з найважливіших напрямів партійно-політичної роботи було підвищення боєздатності військ, зміцнення воїнської дисципліни, вдосконалення бойової виучки особового складу, виховання у воїнів стійкості і бойової активності в обороні, високого наступального пориву. Автори мемуарів ґрунтовно висвітлюють досвід цієї роботи, аналізують її особливості в різноманітних умовах бойової діяльності військ. У бесідах, на зборах особового складу політпрацівники, партійні і комсомольські активісти, досвідчені воїни розповідали про методи боротьби з танками ворога, про способи подолання дротяних перешкод, про досвід обладнання вогневих позицій тощо. Так, в 1-ій танковій армії в період боїв влітку 1943 р., агітатори проводили серед воїнів бесіди «Маскування окопів, траншей і вогневих позицій», «Стійкість в обороні — запорука перемоги над ворогом», «Відбиття атак танків противника і боротьба з танками «Тигр» протитанковими гранатами» та ін.⁴²

Значну роботу по пропаганді бойової ініціативи солдатів і офіцерів, досвіду ветеранів боїв проводила червоноармійська преса. Її роль показано в мемуарах генералів М. Х. Калашника на прикладі армійської газети «Фронтвик», О. Г. Журавльова — «На разгром врага», П. Г. Кузнецова — дивізійної газети «На врага»⁴³. Пропаганда цих матеріалів мала особливе значення в роботі з бійцями нового поповнення, адже лише в 1944 р. в діючу армію влилося 4,2 млн. чоловік⁴⁴.

Сторінки мемуарів яскраво відтворюють активну, цілеспрямовану роботу політпрацівників по вдосконаленню бойової майстерності солдатів, сержантів й офіцерів, забезпеченню високого наступального пориву воїнів в ході крупних бойових операцій. У книгах Маршалів Радянського Союзу І. С. Конєва, К. С. Москаленка, К. К. Рокосовського та інших воєначальників наголошується на значенні партійно-політичного забезпечення форсування Дніпра, показано форми і методи підготовки воїнів до подолання водних перешкод, захоплення і закріплення плацдармів тощо⁴⁵.

В дні підготовки Корсунь-Шевченківської операції в частинах і з'єднаннях 13-ої і 60-ої армій проходило навчання особового складу бойовим діям в лісній заболоченій місцевості, пропагувалися прийоми форсування водних перешкод з ходу⁴⁶. Змістовну роботу провели політпрацівники 4-го Українського фронту під час підготовки Східно-Карпатської операції. Партійні і комсомольські активісти, пропагандисти і агітатори частин 18-ої армії виступали перед солдатами з доповідями, проводили бесіди, видали великим тиражем і направили у частини «Інструкцію», пам'ятки про особливості бойових дій і поведінку бійців у горнолісній місцевості. В 1-ій гвардійській армії відбулися збори партійного активу і збори первинних партійних організацій з питання «Про завдання комуністів у політичному забезпеченні бойових дій в гірських умовах». Аналогічне питання обговорювалося і на комсомольських зборах⁴⁷.

⁴⁰⁻⁴¹ Конєв І. С. Сорок п'ятий. М., 1966, с. 224.

⁴² Журавлев А. Г. Указ. соч., с. 107.

⁴³ Калашник М. Х. Указ. соч., с. 74 - 75; с. 283; Кузнецов П. Г. Дни боевые. М., 1964, с. 206.

⁴⁴ Василевский А. М. Указ. соч., с. 351.

⁴⁵ Конєв І. С. Указ. соч., с. 66; Москаленко К. С. Указ. соч., с. 128; Рокосовский К. К. Указ. соч., с. 221—222.

⁴⁶ Крайнюков К. В. Указ. соч., т. 148—149.

⁴⁷ Гречко А. А. Указ. соч., с. 107.

Підвищенню бойової активності воїнів сприяла систематична пропаганда героїчних подвигів бійців і офіцерів. Про них повідомляли листівки, червоноармійські газети, їм присвячувалися бесіди, збори в підрозділах. Великою поширення набуло надсилання листів на батьківщину героїв. Попередньо такі листи обговорювалися на зборах і мітингах особового складу. Про організацію такої роботи пишуть генерали О. С. Жадов, Д. Д. Лелюшенко, І. М. Чистяков, М. Х. Калашник та інші⁴⁸.

Таким чином, багатогранна робота командирів, Військових рад, політorganів, партійних і комсомольських організацій була спрямована на підвищення боєздатності військ, мобілізацію особового складу на самовіддану боротьбу за визволення України і всієї радянської землі від фашистських загарбників. Результатом цієї роботи був масовий героїзм радянських воїнів. Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський у своїх мемуарах наводить, зокрема, такі дані: за форсування Дніпра і виявлені при цьому мужність і самовідданість 2438 представників усіх родів військ були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, серед них 47 генералів, 1123 офіцери, 1268 сержантів і солдатів. За п'ять місяців майже безперервного наступу було розгромлено 118 ворожих дивізій⁴⁹.

Воєнні мемуари містять цікавий матеріал і про такий недостатньо висвітлений в літературі напрям партійно-політичної роботи, як пропаганда, спрямована на війська противника. Особливий інтерес щодо цього має книга генерала І. І. Бурцева «Прозренне». У роки війни він очолював відділ, а з 1944 р. — управління спецпропаганди Головного політичного управління Червоної Армії. Про зміст роботи, методи ідеологічного впливу на противника розповідають Маршал Радянського Союзу К. С. Москаленко, генерали М. Х. Калашник, П. А. Горчаков та інші.

Про розмах і ефективність роботи серед противника говорять дані, наведені генералом І. І. Бурцевим. Так, в листопаді 1943 р. почалася агітоперація проти 123-ої піхотної дивізії гітлерівців, які утримували острів Хортицю. В оперативну групу по її здійсненню входили три пропагандисти з політуправління 3-го Українського фронту, чотири з політвідділу армії і вісім — німців-антифашистів. У їх розпорядженні була похідна друкарня, 2 потужні і кілька окопних гучномовних установок, агітмашина. В ході операції над островом було розкидано 321 тис. примірників листівок. В результаті проведеної роботи спочатку добровільно здавалися в полон окремі солдати, а згодом і цілі групи противника. Організовано склали зброю 308 солдатів і 9 офіцерів 418-го піхотного полку, при цьому 19 полонених виявили бажання виступити в агітпередачах, 12 запропонували повернутися до однополчан, щоб переконати їх у доцільності скласти зброю.

Під час проведення Корсунь-Шевченківської операції було розпо-всюджено понад 2 млн. листівок, проведено більше тисячі агітпередач, розрахованих на ворожі війська⁵⁰. Для координації зусиль відділів спецпропаганди 1-го і 2-го Українських фронтів Головне політичне управління направило в район Корсунь-Шевченківського пропагандистську бригаду на чолі з підполковником В. Й. Немчиновим. Президія національного комітету «Вільна Німеччина» з дозволу Верховного Головнокомандування Червоної Армії відрядила на 1-й Український фронт групу німецьких генералів і вищих офіцерів, які дали згоду взяти участь у пропагандистських виступах для гітлерівських військ⁵¹. Про проведе-

⁴⁸ Жадов А. С. Указ. соч., с. 158; Лелюшенко Д. Д. Указ. соч., с. 237; Чистяков И. М. Указ. соч., с. 198; Калашник М. Х. Указ. соч., с. 176.

⁴⁹ Василевский А. М. Указ. соч., с. 347.

⁵⁰ Бурцев М. И. Указ. соч., т. 207, 209, 215.

⁵¹ Там же, с. 216, 217.

ну ними роботу розповідає генерал К. В. Крайнюков⁵². Першого успіху досягли пропагандисти політвідділу 27-ої армії 1-го Українського фронту, де мали місце два групові переходи німецьких солдатів і офіцерів на бік Червоної Армії.

Партійно-політична робота на фронті, висвітлена на сторінках військових мемуарів, свідчить про те, що велася вона постійно і цілеспрямовано, в різноманітних умовах бойової діяльності військ, відіграла важливу роль у визволенні території Радянської України від фашистських загарбників, у повному розгромі ворога. «В успішній діяльності командування фронтів і армій, у вирішенні завдань збройної боротьби надзвичайно важливу роль відіграла партійно-політична робота,— відзначав начальник Генерального штабу, представник Ставки Верховного Головнокомандування на ряді фронтів, що визволяли Донбас, форсували Дніпро і визволяли Правобережжя Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський.— Партійно-політична робота забезпечувала високі бойові і морально-психологічні якості як у кожного окремого воїна, так і частин, з'єднань, військ армій, фронтів. Наші полководці знали це і завжди спиралися на політоргани, партійні і комсомольські організації і самі вміли ідейно впливати на маси воїнів. Вони й не допускали думки проведення операцій без партійно-політичного забезпечення»⁵³.

Партійно-політична робота була і залишається найважливішим фактором зміцнення бойового потенціалу Радянських Збройних Сил, які, як наголосив XXVI з'їзд КПРС, «...надійно охороняють мирну працю радянських людей, завоювання соціалізму»⁵⁴.

⁵² Крайнюков К. В. Указ. соч., с. 136—137.

⁵³ Василевский А. М. Указ. соч., с. 547.

⁵⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. М., 1981, с. 113.

ВИРОБНИЧЕ І ВНУТРІШНЄ ЖИТТЯ В РЕМІСНИЧИХ ЦЕХАХ ЗАКАРПАТТЯ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

П. С. ПЕНЯК (Ужгород)

Питання про цехове ремесло на Закарпатті вивчалось у дожовтневий і радянський часи. Одні дослідники торкалися його в зв'язку із загальним історичним процесом у регіоні в XVIII—XIX ст.¹, інші — розглядали виникнення цехів та їх роль у розвитку ремесла². Однак питання про організацію виробничого та внутрішнього життя в них висвітлено недостатньо.

Джерельна база для вивчення цієї проблеми в останні роки значно поповнилася. Зібрано значну кількість нових документів. У фондах Закарпатського краєзнавчого музею зберігаються статuti, масові та протокольні книги мукачівських чинбарного, дубильного й гончарного та Ужгородського шевського цехів. Значний інтерес становлять, зокрема, різноманітні скарги, книги обліку майстрів, підмайстрів і учнів. Мета

¹ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Том I. Ужгород, 1936; Том II. Прага 1938; Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962; Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Львів, 1965; Коломиец І. Г. Очерки по истории Закарпаття. Часть 2. Томск, 1959; Соціально-економічне становище і громадське життя в Закарпатті во второй половине XIX ст. Том. I—II. Томск, 1961—1962.

² Габріель Ф. Життя в борбильському ужгородському цеху.— Підкарпатська Русь. Ужгород, 1934. Річник XI; Сабов Д. П. Цехи на Закарпатті в XVIII—XIX ст.: Питання генезису капіталізму на Україні.— Наук. записки УЖДУ, т. 43. Ужгород, 1960.

даного повідомлення — висвітлити виробниче й внутрішнє життя у цехах Закарпаття XVIII — першої половини XIX ст.

Цехове ремесло в Угорщині, до складу якої входило Закарпаття, з'явилося у 70-х роках XIV ст.³ Це був період, коли в більшості країн Західної Європи вже розпочався занепад цехів і з'явилися перші мануфактури. Натуральний характер господарства, низький рівень розвитку ремесла й внутрішнього ринку — основні причини того, що в Угорщині, в тому числі й на Закарпатті, цехи проіснували до третьої чверті XIX ст., коли поряд з дрібним цеховим ремеслом уже існували мануфактури і фабрики. Незважаючи на рутину у виробництві, цехи намагалися пристосуватися до нових економічних умов, про що яскраво свідчать їх статuti та інші документи.

Говорячи про внутрішнє життя цехів, необхідно згадати й речові джерела. Кожний цех мав свої атрибути: прапор, цехову скриньку, емблему (вивіску), цехівку й печатку. Прапори їх зберігалися в церквах. На них зображувався релігійний покровитель цеху, цеховий знак чи герб. Так, столяри і теслярі вважали своїм покровителем святого Йосипа, ковалі — святого Флоріана, шкіряники й шевці — святого Георгія. Прапори виносилися під час урочистих подій і релігійних свят.

У цеховій скриньці зберігалися цехові документи майстрів, підмайстрів і учнів. Вона, як правило, закривалася на два або три ключі. Один з них мав комісар (представник міської влади), другий — цеховий майстер, третій — його заступник (молодший цехмайстер), у якого зберігалася і сама скринька. Крім практичного значення, вона символічно уособлювала єдність членів цеху. Скринька була невеликого розміру й мала форму прямокутника з випуклою кришкою. На ній містився атрибут (знак цеху), вказувалися дата її виготовлення та прізвище цехмайстра. Вона відкривалася тільки під час урочистих і важливих подій.

Емблема (вивіска) цеху зображувала характерне знаряддя праці чи виріб його ремісників. У 1753 р. цехи міста Мукачєвого звернулися до властей з проханням надати їм дозвіл користуватися такими емблемами: два схрещені ключі й молот — для слюсарів; два пістолети — зброярів; молот, кліщі та підкова — ковалів; струг і циркуль — столярів; сідло — сідлярів; шкірку й два хвости — для кушнірів⁴.

З допомогою цехівки, яка являла собою невеличку чотирикутну таблицку розміром 15 × 21 см із зображенням емблеми чи герба цеху, його члени скликалися на збори. Вона передавалася головним майстром (цехмайстром) всім іншим членам цеху від одного до другого. Той, хто не передав цехівки далі або без поважної причини не з'явився на збори, платив штраф⁵.

Печаткою затверджували впускні атестати (свідоцтва) учнів, відмічали подорожні листи мандруючих підмайстрів та інші важливі документи. На ній були напис з назвою цеху, знак чи герб, а також дата її виготовлення. Так, на печатці Мукачєвського цеху чоботарів зображувався чобіток⁶, гончарів — дерев'яний ніж і глечик⁷.

Основним документом, який юридично регламентував усе життя цеху, був його статут. Він регулював виробничу діяльність ремісників, визначав відношення їх до властей і громадськості. Прагнучи за всяких умов зберегти свої привілеї, одержані під час заснування, цехи дуже рідко міняли статuti.

Структура й кількість статей у статутах були різними. Так, статут Мукачєвського гончарського цеху, прийнятий у 1801 р., починався детальним викладом прав та обов'язків кожної посадової особи, а потім

³ Історія Венгрії. М., 1971. Т. I, с. 169.

⁴ Tárgy K. A séhrendszer Munkácson. — Századok, 1905, 22 old.

⁵ Правила внутрішнього розпорядку Мукачєвського гончарського цеху. Фонди Закарпатського краєзнавчого музею (Далі — ЗКМ). А-1122, арк. 1—2.

⁶ Печатка Мукачєвського цеху чоботарів. Фонди ЗКМ, И-120.

⁷ Печатка Мукачєвського цеху гончарів. Фонди ЗКМ, И-217.

переходив до правових норм для підмайстрів і учнів. На противагу йому в статуті мукачівських шкіряників 1816 р. спочатку вказувалися умови прийому учнів, далі — права підмайстрів, і зовсім не вміщувалися статті щодо посадових осіб цеху⁸. Отже, при складанні статутів єдиного стандарту це було. Зміст його повинен був знати кожний член цеху. Цей документ щорічно зачитувався на звітно-виборних зборах, під час прийому в цех нового члена, а також при наданні звання підмайстра й майстра.

Звітно-виборні збори в цехах відбувалися раз на рік, у більшості випадків на його початку. Інколи вони приурочувалися до релігійних свят: різдва, водосвяття. Головний цехмайстер звітував про свою роботу за рік та фінансовий стан цеху. Після цього відбувалися вибори. Цехові посадові особи обиралися на один рік. Виборними були головний цехмайстер, молодший цехмайстер, майстер-слуга, майстер-батько, а в деяких цехах ще й майстри-контролери, старші та молодші «прихожі майстри»⁹. Головний цехмайстер обирався з трьох кандидатів. На тих, хто не з'явився на вибори головного цехмайстра, накладали штраф у 2 форінти¹⁰. Відмова від посади головного цехмайстра після обрання каралася заборону займатися своїм ремеслом.

Новообрані посадові особи складали присягу. Серед документів Мукачівського гончарського цеху зберігся текст присяги головного цехмайстра. В ньому зазначалося: «...Буду старатися з віддачею діяти на користь всього благородного цеху, не буду порушувати статей статуту, а навпаки, домагатися від всіх членів їх безперечного виконання. Порушників статуту цього благородного цеху буду судити по правді і совісті, згідно з законами цеху, незважаючи на родинні зв'язки, дружбу, сусідство або релігійні переконання. Буду гідний правдиво багатих і бідних, високопоставлених і рядових, щасливих і нещасливих...»¹¹.

Звітно-виборні збори закінчувалися читанням статуту. Після виборів цехова скринька переносилася до нового цехмайстра. Ця церемонія супроводжувалася піснями й танцями. Процесію очолювали члени цеху в масках клоунів, ведмедів тощо. У будинку нового цехмайстра ввечері влаштовувався бал-маскарад.

Головний цехмайстер керував роботою всього цеху і проводив у життя рішення загальних зборів. Крім цього, йому належала дисциплінарна й судова влада. До компетенції головного цехмайстра, як зазначається у протокольній книзі Мукачівського гончарського цеху, входило, наприклад, вирішення спірних питань між членами цеху, підмайстрами та учнями¹². Він повинен був детально з'ясувати всі обставини, вислухати обидві сторони і тільки після цього винести вирок. Якщо він сам був неспроможний вирішити спірне питання, воно виносилося на загальні збори. В разі зловживання своїм службовим становищем, неправильного витрачання коштів тощо голову цеху звільняли з посади й позбавляли права бути обраним на неї в майбутньому¹³.

Першим заступником головного цехмайстра був молодший цеховий майстер. В його обов'язки входило стежити за порядком на зборах, організовувати похорон членів цеху та їх родичів. Він був також, як і цехмайстер, матеріально відповідальною особою за стан фінансів.

Серед наймолодших за віком майстрів майстер-слуга обирався по черзі. Про його обов'язки дізнаємося із статуту Мукачівського гончар-

⁸ Книга протоколів Мукачівського чибарного цеху за 1842—1899 рр. Фонд ЗКМ. А-857.

⁹ Там же.

¹⁰ Книга протоколів Мукачівського чибарного цеху за 1794—1821 рр.; за 1821—1841 рр.; за 1860—1870 рр. Фонд ЗКМ. А-855; А-856; А-859.

¹¹ Статут Мукачівського цеху гончарів від 1806 р. Фонд ЗКМ. А-1163, арк. 3.

¹² Протокольна книга Мукачівського гончарського цеху. Фонд ЗКМ. А-1183, арк. 1—2.

¹³ Там же, арк. 3.

ського цеху: «Майстер-слуга в недільні торги повинен три рази з'являтися на ринок, старанно перевіряти у всіх продавців якість продукції, тобто посуд, і в разі виявлення недоброякісних керамічних виробів, вилучати і конфіскувати їх...»¹⁴. Майстер-слуга повинен був призначати чергових до тяжко хворих членів цеху, скликати збори тощо. Це була важка й обтяжлива посада. Тому статутом дозволялося відкупитися від неї, заплативши в цехову касу 4 форінти¹⁵. Якщо майстер-слуга не виконував покладених на нього обов'язків, з нього стягувався штраф у 2 форінти. Ці гроші виплачувалися як одноразова допомога двом найбіднішим учням, насамперед сиротам¹⁶.

Посада нотаря-писаря не була передбачена жодним з цехових статутів, однак щорічно він обирався і складав присягу. Писар одержував щороку 12 форінтів¹⁷. Це була єдина оплачувана посада в цехах Закарпаття. Їх члени розуміли, що для правильного ведення діловодства потрібен досить високий рівень освіти.

Майстер-батько очолював товариство підмайстрів. Його обов'язком було стежити за тим, щоб майстри надмірно не утискували їх, а підмайстри із свого боку сумлінно виконували свої обов'язки.

Названі посадові особи фактично становили свого роду цехове управління. До речі, в жодному статуті не згадується про його існування. У статуті Мукачівських гончарів, наприклад, зазначалося, що для перевірки звітності або на випадок прийняття чи звільнення учня запрошувалися «знатні й розумні» майстри цеху в кількості дев'яти чоловік¹⁸. Насправді ж це були всі посадові особи та два-три інші майстри.

Для вирішення менш важливих питань, таких, як атестація учня, розгляд скарг у період між загальними зборами, скликалися так звані «малі збори», до складу яких входили посадові особи та 12—14 інших членів цеху. Фактично «малі збори» здійснювали функції, непередбачені статутом.

Займатися ремеслом, тобто мати свою майстерню, могли тільки ті особи, які одержали звання майстра й були членами одного з цехів. Щоб ним стати, треба було пройти шлях тріступеневого навчання (учень — підмайстер — майстер) і на всіх цих етапах скласти публічний іспит — виготовити «сразковий предмет» та «виріб-шедевр».

Підготовка ремісничих кадрів була однією з найважливіших функцій цеху. В навчання до майстрів приймалися підлітки віком від 12 років незалежно від віросповідання, як зазначається у статутах. Проте аналіз цехових документів свідчить про те, що на Закарпатті до XIX ст. ремеслом фактично займалися лише німці й угорці римсько-католицької та реформатської віри*. Тільки з XIX ст. вперше зустрічаються в реєстраційних книгах українські прізвища¹⁹.

Умови найму учня найбільш детально висвітлені у статуті Мукачівського цеху шкіряників²⁰⁻²¹. Згідно з ним учень спочатку проходив шеститижневий іспитовий строк і тільки після цього разом з майстром звертався до цехових старшин з проханням зареєструвати його. Прийом в учні проходив в урочистій обстановці при розгорнутому прапорі й відкритій цеховій скриньці. В неї вкладалися особисті документи учня: свідоцтво про народження, про віросповідання, відпускний лист (якщо

¹⁴ Статут Мукачівського цеху гончарів від 1806 р. Фонди ЗКМ. А-1163, арк. 2—3.

¹⁵ Там же, арк. 4.

¹⁶ Книга протоколів Мукачівського цеху чинбарів за 1794—1821 рр. Фонди ЗКМ. А-855.

¹⁷ Lehoszky T. Beregvármegye monográfiája. Ungvár. 1881. 24 old.

¹⁸ Статут Мукачівського цеху гончарів. Фонди ЗКМ. А-1163, арк. 4.

* В документах, як правило, зазначається не національність, а віросповідання.

¹⁹ Книга реєстрації підмайстрів та учнів Ужгородського цеху шевців за 1734—1857 рр. Фонди ЗКМ. А-183.

²⁰⁻²¹ Цеховий статут Мукачівського цеху шкіряників 1815 р. Фонди ЗКМ. А-874.

він належав до кріпацького стану). Зарахований учень сплачував вступний внесок у розмірі 1 форінта²².

Учні розподілялися на дві категорії: найманих і платних. Перші навчалися безплатно три, інколи чотири роки. Другі платили за навчання 20 форінтів і перебували у майстра два роки²³. Учень зобов'язувався бути слухняним й вести моральний спосіб життя. Завданням майстра було сумлінно навчати його ремеслу і поводитися з ним «по-людському». Весь період навчання учні знаходилися на повному утриманні майстрів, у них жили й харчувалися. Їх становище, як свідчать документи, було дуже тяжким. Робочий день підлітків тривав 16—18 годин. В «Щоденних обов'язках учнів» Мукачівського цеху шкіряників (пункт 5) записано, що, крім своїх прямих обов'язків, вони повинні допомагати в домашньому господарстві: носити дрова, воду, забавляти дітей, прибирати майстерню, а також працювати на винограднику і в полі²⁴.

Якщо майстер помирав, а його учень ще не закінчив курсу навчання, цех вирішував питання про його дальшу долю. Він або переводився до іншого майстра, або залишався у вдови, якщо в майстерні був вмілий підмайстер, під керівництвом якого учень міг продовжувати навчання. Після закінчення курсу такий учень з метою вдосконалення повинен був відпрацювати 14 днів у іншого майстра. При цьому плата за його навчання за весь строк залишалася вдові²⁵.

Найбільш вимогливо до успішного навчання учнів ставилися гончари. Так, відповідно до статей 18 і 19 статуту Мукачівського гончарського цеху учень після півторарічного навчання повинен був представити пробну роботу для проходження атестації²⁶. Таким чином вирішувалося питання про його дальше перебування в цеху. Вдруге робота учня оцінювалася, коли йому присвоювали звання підмайстра.

Церемонія переведення його у підмайстри проходила в урочистій обстановці. При цьому обов'язково відкривалася цехова скринька і читався статут. У «Книзі обліку майстрів, підмайстрів й учнів» робився відповідний запис, і новому підмайстру видавалося випускне свідоцтво. Колишній учень платив внесок у цехову касу (в цеху шкіряників він спочатку становив 1 форінт 30 крейцерів, згодом — 2 форінти і, нарешті, — 5 форінтів)²⁷.

Після випуску молодий підмайстер повинен був попрацювати у свого майстра один квартал, але вже за плату, і після цього за бажанням міг перейти до іншого. При переході підмайстер представляв документ про те, що майстер, в якого він навчався, не має до нього ніяких претензій — ні матеріальних, ні моральних.

Наймання підмайстра на роботу обов'язково реєструвалося у книзі записів. Залишити роботу він міг, тільки попередивши про це майстра за три місяці заздалегідь, а в деяких цехах, наприклад, шкіряників — за півроку²⁸.

Зарплата підмайстрів у різних цехах була неоднаковою. В статуті Мукачівського гончарського цеху за 1801 р. визначався тариф на 11 керамічних виробів. За виготовлення 100 малих глечиків, наприклад,

²² Особисті документи Мукачівського чинбарного цеху. Книга I. Книга II. Фонди ЗКМ. А-897; А-898.

²³ Книга обліку, прийому й звільнення учнів чинбарного цеху за 1821—1851 рр. і за 1843—1858 рр. Фонди ЗКМ. А-862.

²⁴ Щоденні обов'язки учнів цеху Мукачівських шкіряників. Фонди ЗКМ. А-186, арк. 1—7.

²⁵ Сабов Д. П. Назв. праця, с. 45.

²⁶ Статут Мукачівського цеху гончарів від 1806 р. Фонди ЗКМ. А-1163, арк. 4—5.

²⁷ Книга обліку прийому і звільнення підмайстрів Мукачівського чинбарного цеху за 1821—1851 рр.; Книга обліку прийому і звільнення учнів Мукачівського чинбарного цеху за 1843—1858 рр. Фонди ЗКМ. А-861; А-862; А-863.

²⁸ Книга протоколів Мукачівського чинбарного цеху за 1860—1870 рр.; Книга протоколів Мукачівського чинбарного цеху за 1870—1908 рр. Фонди ЗКМ. А-859; А-860.

підмайстер одержував 8 крейцерів, за 100 середніх — 16 крейцерів, за стільки ж великих — 24 крейцери²⁹.

Для підмайстрів цеху шкіряників у 1813 р. було встановлено таку зарплату: початківцю — 6 форінтів на рік, підмайстру середньої кваліфікації — 8, а вищої кваліфікації — 10 форінтів. Крім того, кожному з них дозволялося виготовити для себе дві шкури з молодих бичків³⁰.

Підмайстер, як і учень, був на утриманні майстра. Його робочий день починався о 5 годині ранку і тривав до 8 години вечора. В спеціальній інструкції було записано: «Якщо підмайстру накажуть йти на виноградник чи в поле, то вихід на ці роботи вважається його безпосереднім обов'язком»³¹.

Підмайстер повинен був вести моральний спосіб життя, поводитися стримано, поважати цехових старшин і всіх майстрів цеху. Йому заборонялося відлучатися з дому після шостої години вечора взимку й після восьмої — влітку. За порушення правил поведінки на нього накладався штраф, а іноді він піддавався і тілесному покаранню. Статутом дозволялося штрафувати підмайстрів у сумі тижневого заробітку, якщо він у понеділок не виходив на роботу, не відвідував церкву, критикував майстра тощо³². Кожен з них щороку вносив до цехової каси 15 крейцерів, які призначалися для допомоги мандрівним підмайстрам і майстрам³³.

В цеху, як правило, існувало товариство підмайстрів, яким керував обраний на зборах майстер-батько. Підмайстри вибирали із свого середовища також двох деканів — молодшого й старшого, а також писаря. Їх обов'язком було відвідувати кожного другого тижня майстерні та розв'язувати суперечки між майстрами і підмайстрами³⁴. Скарги на майстра доводилися до відома головного цехмайстра. Підмайстрів, які провинилися, карав або сам майстер-батько, або справа передавалася на розгляд їх зборів. Останні проводилися щоквартально, старший декан звітував на них про роботу підмайстрів у цеху.

Після 5—7 років праці на майстра підмайстер повинен був не менше трьох років мандрувати по інших містах з метою підвищення своєї кваліфікації. Це правило було обов'язковим для всіх, у тому числі й для синів майстрів. Підмайстер одержував мандрівну книжку, без якої ніхто не мав права прийняти його на роботу. Прибувши в нове місто, він звертався до головного цехмайстра, який направляв його для проходження іспитового строку до того майстра, якому потрібний був псмічник. Якщо підмайстер не витримував іспитового строку у трьох майстрів, його, як непридатного, випроводжали з міста.

Праця учнів і підмайстрів експлуатувалася майстрами, яким належала вся влада в цеху. «Підмайстри та учні, — писали К. Марк і Ф. Енгельс у «Німеській ідеології», — були організовані в кожному ремеслі так, як це найкраще відповідало інтересам майстрів; патріархальні відносини між ними і майстрами надавали останнім подвійної сили: по-перше, майстри справляли безпосередній вплив на все життя підмайстрів, і, по-друге, робота підмайстрів у одного і того самого майстра була дійсним зв'язком, що об'єднував їх проти підмайстрів інших майстрів і відособлював їх від останніх; нарешті, підмайстри були зв'язані з існуючим устроєм уже своєю заінтересованістю в тому, щоб самим стати майстрами»³⁵.

²⁹ Статут Мукачівського цеху гончарів від 1806 р. Фонди ЗКМ. А-1163, арк. 5.

³⁰ Книга протоколів Мукачівського чинбарного цеху за 1794—1821 рр. Фонди ЗКМ. А-855, арк. 7.

³¹ Книга протоколів Мукачівського чинбарного цеху за 1821—1841 рр., а також за 1842—1899 рр. Фонди ЗКМ. А-856, А-857.

³² Статут Ужгородського цеху шевців від 1822 р. Статут Мукачівського цеху чинбарів від 1821 р. Фонди ЗКМ. А-185, А-869.

³³ Статут Мукачівського цеху шкіряників від 1815 р. Фонди ЗКМ. А-874.

³⁴ Статут Мукачівського цеху гончарів від 1806 р. Фонди ЗКМ. А-1163, арк. 5.

³⁵ Марк К., Енгельс Ф. Німеська ідеологія. Твори, т. 3, с. 48.

Після закінчення строку маандрівки підмайстер з відповідними документами, що підтверджували його моральну поведінку і професійну кваліфікацію, повертався до свого міста і складав іспит на звання майстра. Для цього він мав виготовити пробну роботу — так званий шедевр. Згідно з рішенням Мукачівського шкіряного цеху від 17 лютого 1822 р., наприклад, пробна робота на звання майстра шкіряного цеху включала виготовлення таких виробів: пару волових шкір для підошви, кінських «на біло», а також шкір овечих, телячих та молодих трирічних бичків³⁶. У цьому ж документі говорилося, що новий член цеху з нагоди подачі заяви повинен пригостити всіх його членів кубулом (близько 20 літрів) вина й внести в цехову касу готівкою 2 рейнські флорени. Коли ж майстри збиралися для оцінки його пробної роботи, він влаштував для них обід і вечерю, а також вніс в касу 18 рейнських флоренів³⁷. Тільки після цього підмайстру присвоювалося звання майстра.

Прийняття нового члена в цех і посвячення у майстри відбувалося на загальних зборах. Ця подія реєструвалася в протоколі. Кандидат розповідав зміст статуту й присягався відстоювати інтереси цеху, зберігати всі його таємниці, сумлінно виконувати громадські доручення. Колишній учень ставав повноправним членом цеху. Весь курс його навчання був побудований так, щоб принести максимальні вигоди майстрам, а створення всіляких перешкод на шляху до звання майстра стримувало зростання чисельності членів цеху, а отже, і конкуренцію.

Основним завданням цехового ремесла було забезпечення своєю продукцією внутрішнього ринку. Статуту суворо регламентували її виробництво. В них знайшли відображення всі його етапи, технологія, визначалися критерії якості продукції. Статутами встановлювався й розмір виробництва. «Цехові закони,— писав К. Маркс,— суворо обмежуючи число підмайстрів, яким мав право давати роботу один майстер, тим самим планомірно перешкоджали перетворенню його в капіталіста»³⁸. Саме це зумовлювало й інші закони, що диктувалися статутом. Так, цех рівномірно розподіляв сировину між майстрами і стежив, щоб кожний з них не виготовив більше продукції, ніж інший. Ніхто не мав права продавати свої вироби дешевше встановленої цехом ціни. За порушення цих правил стягувалися штрафи або конфісковувалася продукція³⁹. Заборонялося зазивати покупців, носити вироби їм додому, з'являтися на ринок раніше встановленого часу, критикувати продукцію інших майстрів тощо. За такі провини, як вказується, наприклад, у статуті ужгородських шкіряників, майстри каралися штрафом у розмірі 2 форинти, підмайстри — 1 форінт. Іноді порушники правил повинні були компенсувати всі збитки, завдані потерпілому⁴⁰.

Цехи намагалися не допускати внутрішньої й зовнішньої конкуренції. Вони вели боротьбу з позацеховими ремісниками — так званими партачами, які проникали на міські ярмарки з дешевими товарами. «В тому місті, де існує цех, не можна терпіти майстрів, що не входять в цех», — вказує стаття 32 статуту ужгородських шкіряників. Ужгородський чинбарний цех у 1820 р. також виніс рішення про заборону продажу чинбарних виробів особами, які не входили до його складу.

Статуту не тільки регламентували виробничу діяльність цехів, а й передбачали ряд соціальних заходів, спрямованих на зміцнення солідарності та взаємодопомоги серед цехового братства. Цехова каса по-

³⁶ Книга протоколів Мукачівського чинбарного цеху за 1821—1841 рр. Фонди ЗКМ, А-856, арк. 1—2.

³⁷ Там же.

³⁸ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 344.

³⁹ Книга протоколів Мукачівського цеху чинбарів за 1821—1841 рр.; Книга протоколів Мукачівського цеху чинбарів за 1842—1899 рр.; Книга протоколів Мукачівського цеху гончарів за 1830—1854 рр. Фонди ЗКМ, А-856; А-857, А-1183.

⁴⁰ Статут Ужгородського цеху шкіряників від 1823 р. Фонди ЗКМ, А-1393, арк. 5—6.

повнювалася за рахунок вступних і квартальних внесків майстрів, підмайстрів та учнів, а також доходів від громадського майна і штрафів. Усі ці гроші після загальноцехових розрахунків розподілялися між майстрами, підмайстрами, вдовами, які потребували допомоги. Частина їх виділялася на церкву, похорон, школу тощо.

Цехи суворо охороняли права своїх членів. Вдова майстра могла, за статутом, володіти майстернею тільки в тому разі, якщо виходила заміж за підмайстра цеху, який достроково приймався у майстри ⁴¹.

Статутні визначали також норми поведінки ремісників у громадському, особистому житті й побуті. За їх порушення передбачалося покарання. Його виносив цеховий суд, який збирався в складі загальних чи «малих» зборів або зборів підмайстрів. Найбільш часто вживаними заходами були штраф, тілесне покарання, виключення з цеху. За значні порушення ремісника виселяли з міста. Грошові штрафи стягувалися за неявку на збори, похорон, чергування до хворого, самовільне підвищення цін, неякісну продукцію, розголошення цехової таємниці, порушення порядку в громадських місцях, лихослів'я тощо. Тілесні покарання застосовувалися головним чином за крадіжку і перелюбство (10—15 ударів палицею) ⁴². Отже, статутні регламентували не тільки виробництво, а й усе життя членів цеху.

Таким чином, в умовах слабкого попиту на ремісничі товари та існування конкуренції з боку партачів у містах Закарпаття, як і в інших середньовічних містах Західної Європи, ремісники об'єднуються в своїрідні корпорації — цехи. Правова й організаційна структура закарпатських цехів складалася на зразок німецьких і австрійських. Проте згодом їх статутні видозмінювалися, відбиваючи місцеві особливості й нові соціально-економічні та виробничі відносини. Цехове ремесло на Закарпатті ґрунтувалося на дрібній приватній власності на засоби виробництва. Сувора регламентація і традиційність були характерними особливостями організації всіх цехів.

В результаті змін у соціально-економічному розвитку краю в другій половині XVIII — першій половині XIX ст. роль цехів у суспільному виробництві змінилася. Намагання їх зберегти і увічнити дрібне виробництво, традиційні прийоми й знаряддя праці перетворили цехи у гальмо дальшого технічного прогресу.

В результаті соціального розшарування всередині цехів, проникнення в них капіталістичних відносин вони почали розпадатися. Законодавчі державні акти про вільне ремесло і вільну конкуренцію завдали цехам смертельного удару. В першій половині XIX ст. вони поступово втратили своє значення як форма промислового виробництва і згодом були ліквідовані.

⁴¹ Статут Ужгородського цеху шевців від 1822 р.; Статут Мукачівського цеху шкіряників від 1821 р. Фонди ЗКМ. А-185; А-869.

⁴² Книга протоколів Мукачівського чинбарного цеху за 1821—1841 рр.; Книга протоколів Мукачівського чинбарного цеху за 1860—1870 рр. Фонди ЗКМ. А-856; А-859.

Трибуна Молодого Автора

І. О. НАВКА (Донецьк)

РОЛЬ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ В РОЗГОРТАННІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВOSTІ (1926—1932 рр.)

У боротьбі за створення економічного фундаменту соціалізму Комуністична партія спиралася на трудову активність і творчу ініціативу мас, яскравим виявом яких було всенародне соціалістичне змагання. Партія, виконуючи заповіді В. І. Леніна про те, що «наше завдання тепер, коли соціалістичний уряд при владі,— організувати змагання»¹, постійно виявляла і виявляє турботу про його розвиток. Надійним помічником партії в цій справі завжди виступав ленінський комсомол.

В. І. Ленін значною мірою пов'язував успіхи в побудові нового суспільства з активною участю у змаганні молоді. У своїй промові на III з'їзді РКСМ він говорив, що «...в міру того, як розвиватиметься комуністичне змагання, в міру того, як молодь доводитиме, що вона вміє об'єднати свою працю,— в міру цього успіх комуністичного будівництва буде забезпечений»². Володимир Ілліч закликав комсомольців і молодь оволодівати умінням трудитися, впроваджуючи передові форми організації праці, розвивати соціалістичне змагання, показувати усій молоді зразки роботи.

Виконання програми індустріалізації, затвердженої XIV з'їздом ВКП(б), вимагало насамперед прискорення розвитку вугільної промисловості — однієї з провідних галузей важкої індустрії. Необхідно було в найбільш стислі строки збільшити видобуток вугілля й докорінно поліпшити технічну базу цієї галузі промисловості, механізувати трудомісткі процеси, широким фронтом розгорнути масове соціалістичне змагання за підвищення продуктивності праці, боротьбу за зміцнення виробничої дисципліни і виховання комуністичної свідомості гірників, впроваджувати передові форми організації праці на шахтах. Розвиткові вугільної промисловості В. І. Ленін надавав дуже важливого значення. Без неї, писав він, «...ніяка сучасна промисловість, ніякі фабрики й заводи неможливі»³.

У досліджуваний період перед вугільною промисловістю Донбасу — основною в той час вугільною базою країни — стояли величезні завдання. В 1927—1928 рр. вуглевидобуток у басейні перевищив рівень довоєнного 1913 р. на 8%. А в 1932 р., після ліквідації «вугільного прориву», Донбас дав уже понад 45 млн. т цінної сировини, майже на 15 млн. т більше, ніж у першому році п'ятирічки⁴. Комсомол Донбасу — бойовий загін ВЛКСМ — був активним помічником партійних організацій у справі розвитку вугільної промисловості. Одним з вагомих факторів, що сприяли ліквідації «прориву» в цій галузі народного господарства та її дальшому успішному розвитку в роки наступних п'ятирічок, стало соцзмагання. Важлива роль в його організації серед молодих гірників належала комсомолу, який свято виконував ленінський заповіт: «...Бути ударною

¹ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

² Ленін В. І. Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.). — Повне збір. творів, т. 41, с. 303.

³ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському установчому з'їзді гірників. — Повне збір. творів, т. 40, с. 276.

⁴ Бакулєв Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М., 1955, с. 305—306; Славный путь Лесинского комсомола: В 2-х т. М., 1974. Т. 1, с. 418.

групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин»⁵.

На заклик партії збільшити видобуток вугілля комсомол України оголосив масовий похід у шахти. Наприкінці листопада 1929 р. ЦК ЛКСМУ звернувся до молоді УСРР із закликом: «10 тисяч — на вугільний фронт!». Бажання виїхати на шахти Донбасу виявили тисячі юнаків і дівчат республіки. В багатьох осередках ЛКСМУ всі комсомольці в повному складі виїжджали туди. Про величезний ентузіазм молоді свідчить, наприклад, той факт, що ЦК ЛКСМУ довелося прийняти спеціальну постанову, в якій указувалося про заборону комсомольським організаціям направляти на донецькі шахти молоді більше, ніж планувалося. Вже у 1929 р. туди виїхали 10 тис. комсомольців⁶.

26 серпня 1930 р., обговоривши питання про посилення ролі комсомолу в ліквідації «вугільного прориву», бюро ЦК ВЛКСМ прийняло рішення провести Всесоюзну мобілізацію 30 тис. комсомольців на роботу в Донбас. Протягом 1930—1932 рр. ленінський комсомол направив у шахтарський край 45,8 тис. чол., понад 70% яких становили члени ЛКСМУ. З 700 лав, що працювали на початку 1932 р., 300 обслуговували комсомольсько-молодіжні колективи⁷. «Вугільний похід» відіграв велику роль у поліпшенні кількісного та якісного складу комсомольських організацій шахт. Виїжджаючи на шахти Донбасу, молоді патріоти були сповнені благородного почуття сприяти успішному виконанню планів будівництва соціалізму, зокрема планів збільшення видобутку вугілля.

Важливою формою розвитку трудової активності робітничого класу були виробничі наради, які почали діяти ще у відбудовний період. За визначенням XIV з'їзду ВКП(б), вони стали «найкращою формою залучення широких робітничих мас до справи... будівництва радянського господарства, виховання в них розуміння тісної залежності інтересів трудящих від ступеня господарських успіхів соціалістичної держави...»⁸. Активність виробничих нарад величезною мірою визначалася наявністю в їх складі партійного й комсомольського прошарку. Тому партійні і комсомольські організації цьому питанню приділяли значну увагу. В резолюції ЦК КП(б)У на доповідь ЦК ЛКСМУ від 9 травня 1927 р. вказувалося, зокрема, що «комсомолу необхідно встановити постійну участь у виробничих нарадах, водночас розвивати серед молодих робітників винахідництво...»⁹.

З метою залучення до участі в них ширших мас трудящої молоді комсомольські організації перенесли центр своєї роботи безпосередньо у зміни, бригади, групи. Можна навести чимало прикладів, коли пропозиції комсомольців-гірників, висловлені на цих нарадах, проводилися в життя, поліпшуючи організацію праці шахтарів, сприяли заощадженню сотень карбованців. Так, на підприємствах Рутченківського району в 1928 р. за пропозиціями членів ЛКСМУ було впроваджено ряд цінних вдосконалень, зокрема по ізолюванню моторів від бруду на вентиляторі котлів шахти, зроблено перекидач на шурфі для змазування вагонів, кузню, що прискорювало їх ремонт і дало певну економію¹⁰.

Винахідницька діяльність відіграла значну роль також у підвищенні продуктивності праці. Наприклад, робітник-комсомолец шахти «Марія» Макіївського рудоуправління В. Бахтін вніс кілька раціоналізаторських пропозицій, впровадження яких дало можливість замінити в ряді операцій тяжку працю шахтарів механізмами¹¹.

⁵ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 301.

⁶ Михайловський І. Н. Комсомол України в боротьбі за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.). Львов, 1966, с. 97.

⁷ Славный путь Ленинского комсомола: В 2-х т. М., 1974. Т. 1, с. 418.

⁸ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 3, с. 258.

⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 325, арк. 15.

¹⁰ Там же, спр. 383, арк. 9.

¹¹ Горнорабочий (орган ЦК Союза горнорабочих СССР), 1927, № 17, с. 23.

У 1926 р. за почином газети «Тверская правда» стали проводитися громадсько-виробничі огляди підприємств. А ще в жовтні 1925 р. Луганський окружком партії звернувся до шахтарів із закликом провести огляд-перевірку раціональності використання врубових машин. З ініціативи «Рабочей газеты» 10 жовтня 1930 р. було оголошено «Днем врубівки». В цей день групи робітників-ударників перевіряли роботу кожної механізованої дільниці, кожного устаткування, збирали пропозиції, спрямовані на забезпечення безперебійної роботи врубмашин¹² ¹³. Комсомольці шахт гаряче відгукнулися на цей заклик. В ході огляду вони аналізували причини поганої організації роботи, вносили рацпропозиції щодо їх усунення. На передових шахтах було створено спеціальні групи ударників-комсомольців, які з'ясовували ступінь завантаженості й використання механізмів. У 1930 р. такі групи діяли на всіх шахтах Смоленського рудоуправління¹⁴.

В 1927—1928 рр. поряд з оглядами на більшості шахт Донбасу здійснювалися й переклики. Ініціатором одного з таких перекликів трудівників вугільної промисловості виступила у грудні 1927 р. газета «Луганская правда». Він тривав 100 днів, у ньому взяли участь 15 тис. шахтарів, які внесли 7 тис. раціоналізаторських пропозицій — більше, ніж за весь 1927 р. А в жовтні 1929 р. лише в Артемівському округу діяло 63 молодіжні раціоналізаторські групи¹⁵.

Однією з важливих форм соцзмагання на початковому етапі індустріалізації країни були ударні бригади, які в Донбасі ще називалися «ударними групами» і «юнацькими артілями». Уже в 1926 р. Сталінський окружком комсомолу повідомляв, що ударні комсомольсько-молодіжні бригади функціонували на ряді шахт округу. В 1927 р. у Луганському округу, наприклад, юнацькі артілі об'єднували 343 молодих шахтарів, а в 1928 — уже понад 600, з чого видно, що їх чисельність постійно зростала¹⁶. Юнартільці виступали зачинателями в боротьбі за збільшення видобутку вугілля, раціоналізацію у виробництві.

Виробничі наради, огляди, переклики, перші ударні групи й юнартілі підготували гірників до масової участі у соцзмаганні. Його ініціаторами у відповідь на постанову ЦК ВКП(б) від 17 січня 1929 р. «Про завдання вугільної промисловості Донбасу» виступили гірники шахти «Центральна» і рудника «Північний»¹⁷.

25 січня 1929 р. вседонецька комсомольська газета «Молодой рабочий» закликала всіх трудівників Донбасу організувати на шахтах і рудниках соціалістичне змагання¹⁸. Комсомольці Артемівського округу першими відгукнулися на цей заклик. Уже 26 січня газета «Кочегарка» писала, що місцевий окружком комсомолу організує трудове суперництво між молоддю шахт «за краще виконання програми видобутку вугілля і зниження собівартості»¹⁹.

Комуністична партія, ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ вжили ряд організаційно-політичних заходів щодо підвищення ролі комсомолу в розвитку соцзмагання. 27 лютого 1929 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про проведення соціалістичного змагання по зниженню собівартості й поліпшенню якості продукції». В ній підкреслювалося, що змагання має проводитися за такими вузловими питаннями: за кращу організацію мас у боротьбі з марнотратством, раціоналізацію та режим економії, за поширення

¹²⁻¹³ Макеевський робочий (орган Макеевського горкома КП(б)У), 1930, 18 окт.

¹⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—10, спр. 818, арк. 2—3.

¹⁵ Правда, 1928, 29 лютого; Кочегарка (орган Артемівського окружкома КП(б)У, окрпозкома н окрпрофсовета), 1930, 9 янв.

¹⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 97, арк. 4—5; Первые шаги индустриализации СССР (1926—1927 гг.): Сб. документов. М., 1959, с. 460.

¹⁷ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 4, с. 150—153.

¹⁸ Молодой рабочий (орган Сталинського, Артемівського, Луганського н Мариупольського окружкомів ЛКСМУ), 1929, 25 янв.

¹⁹ Кочегарка, 1929, 25 янв.

ударних бригад і юнартілей; за розвиток робітничого винахідництва²⁰. Виконуючи цю постанову, Луганська організація ЛКСМУ зобов'язалася створити ударні групи молодих шахтарів у кожному осередку, добитися зниження собівартості вугілля в молодіжних колективах на 10%²¹.

У грудні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про участь ВЛКСМ у господарському будівництві», в якій закликав комсомол «...підпорядкувати всю свою роботу, кожний крок свого руху завданням якнайшвидшого виконання п'ятирічного плану...»²². Виконуючи постанову, ленінський комсомол узяв практичну участь у всіх галузях народногосподарського будівництва. Ще в лютому 1929 р. Артемівський окружком комсомолу звернувся до комсомольців Луганського округу з пропозицією організувати соцзмагання. Луганський окружком ЛКСМУ підтримав почин артемівців і в свою чергу викликав на трудове суперництво комсомольців Сталінського округу. Так, комсомол Донбасу почав Вседонецький вугільний похід. На шахтах з ініціативи членів ЛКСМУ розгорнулася велика робота по створенню ударних груп і бригад. Так, на 1 березня 1929 р. по Артемівському округу вже працювало близько 50 ударних молодіжних бригад й артілей²³. У Луганському округу в тому ж місяці було вже 100 ударних комсомольсько-молодіжних бригад.

Влітку 1929 р. в Горлівці відбулася Вседонецька конференція гірників. Від імені 250 тис. вугільників вона затвердила Договір про соцзмагання, згідно з яким шахтарі зобов'язалися перевиконати план вуглевиdobутку, підвищити продуктивність праці й знизити собівартість донецького вугілля. Підписання цього договору викликало нову хвилю виробничої активності. 24 липня 1929 р. робітники Луганського заводу ім. Жовтневої революції звернулися до всіх трудящих округу із закликом виконати перший п'ятирічний план за 4 роки. Цей заклик дістав гарячий відгук серед комсомольців вугільного краю. Вони взяли активну участь в підготовці так званого «червоного вугільного ешелону». До жовтня 1929 р. гірники направили в Москву 733 т понадпланового вугілля. Ідею підготовки «червоних ешелонів» підтримали робітники багатьох шахт Донбасу. 4 листопада в столицю Радянської країни був доставлений, наприклад, ешелон з понадплановою продукцією, виробленою горлівцями²⁵.

Заклик колективу Луганського заводу до виконання п'ятирічки достроково та організація «червоних ешелонів» сприяли дальшому піднесенню політичної й трудової активності комсомолу. Міцніло і ширшого розмаху набирало соціалістичне змагання.

Здійснюючи лозунг партії «Обличчям до виробництва!», комсомольці виступили ініціаторами ряду нових цінних починань у розвитку цього патріотичного руху. Одним з таких починань було складання зустрічних планів, сутність яких сформулював В. І. Ленін. «Стежачи за досвідом науки і практики,— говорив Володимир Ілліч на VIII Всеросійському з'їзді Рад,— на місцях треба прагнути неухильно до того, щоб план виконувався швидше, ніж його призначено... Це залежить від нас»²⁶.

Партійні організації вугільного краю надавали великого значення участі комсомольців у розвитку зустрічного планування. Так, пленум Макіївського міськкому КП(б)У в листопаді 1931 р. особливо підкреслив необхідність їх активної участі в цій справі²⁷.

²⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 325, арк. 33.

²¹ Молодой рабочий, 1929, 19 фєвр.

²² Наследникам революции: Документы партии о комсомоле и молодежи. М., 1969, с. 297.

²³ Там же.

²⁴ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 121, оп. 1, спр. 312, арк. 12—13.

²⁵ Правда, 1929, 12 окт.; ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 10, спр. 127, арк. 5.

²⁶ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 42, с. 146—147.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 319, арк. 7.

В основі зустрічних планів молодих виробничників лежали пропозиції щодо поліпшення організації праці на шахтах і повнішого використання механізмів. Так, комсомольська бригада Муравйова (рудник 8 Ветка), працюючи за змінно-зустрічним планом, стала виконувати виробничі завдання на 130—140%²⁸.

Творча ініціатива робітничого класу викликала до життя таку важливу форму боротьби за підвищення ефективності виробництва, як рух госпрозрахункових бригад. У вугільній промисловості першу госпрозрахункову бригаду молоді було створено у травні 1931 р. в комсомольській лаві шахти № 9 «Капітальна» (Сталінський район)²⁹.

9 січня 1932 р., розглянувши питання «Про бригадний госпрозрахунок у вугільній промисловості», бюро Сталінського міськкому комсомолу схвалило досвід роботи першої комсомольсько-молодіжної госпрозрахункової бригади й рекомендувало його всім ударним бригадам району³⁰. Діяльність комсомольських організацій значно активізувала рух госпрозрахункових бригад. Якщо на початку жовтня 1931 р. у вугільній промисловості Донбасу було 954 такі бригади, то у грудні їх кількість зросла до 2124³¹. У квітні 1932 р. вже налічувалося 2500 госпрозрахункових бригад, з яких 1225 були комсомольсько-молодіжними³².

Ще в січні 1932 р. стало широко відомим у країні ім'я забійника горлівської шахти № 1 «Кочегарка» Микити Ізотова, який виконав місячне завдання на 562%. Через газету «Правда» він звернувся до передовиків виробництва з ініціативою розгорнути рух за передачу досвіду ударників молодим робітникам. На шахті, де працював знатний забійник, цей почин одразу ж підтримали багато кадрових робітників, а також комсомольців. Там було створено комсомольсько-молодіжну дільницю № 7, на якій М. Ізотов почав навчати новачків шахтарській справі. Комсоргом цієї дільниці був його прославлений учень — О. Степаненко. За короткий час досвід передовиків праці було передано 400 робітникам³³. Так на Донбасі зародилася нова форма соцзмагання — ізотовський рух. Це була якісно вища його форма: з'єднання боротьби за оволодіння новою технікою з обміном передовим досвідом.

Ізотовський рух одразу набрав широкого розмаху. Одними з перших у нього включилися гірники Кадіївки (нині — м. Стаханов). Попереду всіх була шахта ім. Ілліча. Там сформувався колектив забійників, більшість з яких становили комсомольці. Цей колектив було названо бригадою-школою, яка передавала відстаючим свій досвід. Турбота й увага, допомога кадрових шахтарів, особливо комуїстів, сприяли підготовці в ізотовських школах гідного поповнення робітничого класу. Тисячі комсомольців, які навчилися шахтарської майстерності в цих школах, об'єднувалися в ударні бригади і шахти. У 1932 р. в Донбасі налічувалося понад 140 таких шахт, 11 дільниць й 310 бригад³⁴. Як одна з форм соціалістичного змагання і поширення передових методів організації праці ізотовський рух завдяки підтримці й постійній увазі до нього з боку партійних та комсомольських організацій справив величезний вплив на підвищення виробничої майстерності робітничої молоді Донецького басейну.

Досвід перших ізотовських шкіл зберіг своє значення і в наші дні. Індивідуально-бригадне учнівство, розвиваючись на якісно новій основі, й тепер відіграє важливу роль у підготовці кваліфікованих кадрів провідних шахтарських професій. Шефство кадрових робітників над молоддю,

²⁸ Михайловский И. Н. Указ. соч., с. 119.

²⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 12, оп. 1, спр. 85, арк. 145.

³⁰ Там же, ф. 176, оп. 1, спр. 19, арк. 7—8.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1326, арк. 55.

³² Социалистическое соревнование в СССР (1918—1964 гг.): Док. и материалы профсоюзов. М., 1965, с. 105.

³³ Изотов Н. Моя жизнь, моя работа. Харьков, 1934, с. 68, 84.

³⁴ Михайловский И. Н. Указ. соч., с. 121.

набуваючи форми наставництва, є сьогодні важливою складовою частиною життя гірничих колективів республіки.

Таким чином, комсомол Донбасу — основного вугільного району країни в 1926—1932 рр.— виступив з цінними починаннями, які були значним внеском у дальший розвиток соцзмагання і впровадження передових форм організації праці у виробництві. Комсомольці шахтарського краю висунули із своїх рядів тисячі ударників, трудові подвиги яких сприяли успішному виконанню завдань першої п'ятирічки.

Життя підтвердило правильність ленінського положення про те, що соціалізм вперше створює можливість застосувати змагання дійсно широко, в масовому масштабі³⁵. Участь в соціалістичному змаганні була й лишається доброю школою комуністичного виховання трудящих, і особливо молоді. Й сьогодні в масовому виробничому ентузіазмі комсомольців і молоді 80-х років ми бачимо продовження естафети ударників першої п'ятирічки. В наші дні молодь повсякденно звертається до досвіду тих, хто створював фундамент соціалістичної економіки, героїчну історію нашої Батьківщини. У такому нерозривному зв'язку — життєдайне джерело усіх трудових звершень радянської молоді. Ця думка червоною ниткою проходила в численних привітаннях і трудових рапортах, адресованих XXVI з'їзду КПРС.

³⁵ Див.: Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів, т. 35, с. 189.

П. М. САС (Київ)

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА УКРАЇНІ В XV—XVI ст.

В українській радянській медієвістиці неодноразово порушувалось питання про устрій українських міст, що перебували в державній системі Великого князівства Литовського (друга половина XIV — 60-і рр. XVI ст.). Проте розглядалися в основному лише загальні риси міського самоврядування¹. Перша спроба синтетичного підходу до проблеми була зроблена відомим дослідником середньовічних міст України В. Д. Отомановським². Однак не можна погодитись з його категоричним висновком про виключно негативний вплив магдебурзького права на «самобутній устрій» українських міст.

Дослідження соціально-економічної природи міського самоврядування дає можливість простежити динаміку і взаємодію економічних й соціально-політичних факторів життя українського міста доби зрілого феодалізму і таким чином визначити, якою мірою мешканці міст України «стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних і політичних установ»³.

Актуальність питання про міське самоврядування на Україні зумовлюється також необхідністю спростувати твердження буржуазно-дворянської історіографії, яка надавала великого значення магдебурзькому

¹ Гуслистий К. Україна під Литовським пануванням і захоплення її Польсю (з XIV ст. по 1569 р.). — Нариси з історії України. К., 1939, вип. 2; Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. М., 1959; Мишко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. К., 1959; Історія Києва. К., 1959. Т. I; Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах. К., 1967—1974 рр.; Історія Української РСР.— К., 1979. Т. I, кн. друга; Історія Української РСР (короткий нарис). К., 1981; Історія Києва. К., 1982. Т. I.

² Отомановский В. Д. Развитие городского строя на Украине в XIV—XVIII вв. и магдебургское право. — Вопросы истории, 1958, № 3.

³ Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і вишкнення національних держав.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 389.

праву й правовому аспекту в цілому для підтвердження своєї тези про прогресуючий занепад міст Великого князівства Литовського протягом XVI—XVIII ст.

Мета даного повідомлення — показати принципи міського самоврядування на Україні протягом другої половини XV — 60-х рр. XVI ст. і довести, що його сутність визначалася факторами внутрішнього соціально-економічного розвитку міст.

У той час на Україні у порівнянні з попереднім періодом поглибився суспільний поділ праці. Із зростанням продуктивних сил розвивалися товарно-грошові відносини, що справило помітний вплив на міське життя в цілому — поступово зживалися риси, історично пов'язані з нижчим рівнем суспільного виробництва. Одночасно відбувалося розгортання соціально-економічних функцій міста відповідно до нових явищ в економіці феодалізму.

Економічною підосновою цих змін було посилення процесу відокремлення міста від села — «початок незалежного від земельної власності існування і розвитку капіталу, тобто власності, основаної тільки на праці та обміні»⁴. Проте цей процес на Україні був ще досить слабо вираженим.

У другій половині XV — 60-х рр. XVI ст. відбувалося коригування надбудовних інституцій в українських містах, що перебували в державній системі Великого князівства Литовського, відповідно до рівня їх соціально-економічного розвитку і ступеня зрілості феодальних відносин в цілому в суспільстві. Найбільш характерною особливістю міського самоврядування на Україні у той період був його вихід з рамок вічової організації, яка відзначалася відсутністю більш-менш розвинутого апарату самоврядування, зосередженням судово-виконавчої влади в руках переважно однієї особи, ключовими позиціями великих феодалів-землевласників у вічових зібраннях.

Відхід від згаданих архаїчних рис у міському самоврядуванні, що було виявом глибинних процесів, які визріли на той час в устрої українських міст, особливо рельєфно простежується у Києві. Вже у XV ст. органи самоврядування контролювали основні сторони життя міщан. Характерно, що у Києві вони перебували цілком у руках заможної патриціанської верхівки і використовувалися останньою для власного збагачення. Так, представники міського уряду («войтове») користувалися правом безмитного володіння промисловими заводами і торговими коморами. Функції самоврядування охоплювали широкий спектр адміністративно-господарських питань. Вони полягали, зокрема, в організації прийому й утриманні литовських і кримських послів, контролі за виконанням загально-міських повинностей й за тим, щоб кожний міщанин виконував «службу.., которая и первой с того дому йшла»⁵⁻⁶.

У своїй діяльності самоврядування спиралося на досить розвинутий апарат виконавчої влади, до складу якого входили, зокрема, «слуги мѣстские». Місто мало також власну в'язницю, що вказує на певну судову автономію самоврядування щодо воєводської адміністрації.

Юридичний статус міської общини (як і діяльність самоврядування) визначався офіційно визнаними великокнязівською владою нормами, основу яких становили давньоруські правові традиції й звичаєве право. При порівнянні текстів правових норм Києва у XV ст. і «Руської Правди» чітко простежується їх генетичний зв'язок. Так, положення про неправомочність підневільних людей — «А холопу и робе не верити, а ни на светочество их не пушати; а ни суда с невольным не надобе»⁷ перекликалося з відповідними статтями «Руської правди»: «А послоушество на

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 47.

⁵⁻⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссіею. СПб., 1846, т. I (далі — Акты ЗР), с. 144, 145, 146.

⁷ Там же, с. 145.

холопа не вскладают; ...тяжи вси соудять с послухы с свободными; будет ли послух холоп, то на правду холопоу не вылазити... Оже боудет холопи тати, либо княжи, либо боярьскыи, либо черньцевы, их же князь продажеу не казнить, занеже соутъ несводни, то двоичи платити к исцу за обиду; ...А в холопе и в робе виры нету»⁸. Штрафи за різні протиправні проступки визначалися також традиціями «Руської Правди» («А вина и гривны по старому»).

У XV ст. порядок спадкування майна міщан також тісно пов'язаний з давньоруськими правовими нормами. У великокнязівській уставній грамоті київським міщанам від 1494 р. він формулюється так: «А которого мещанина зберет бог з сего света, а останется жона, а любо дети, а любо братья, а любо ближнии: ино тое именье на ближнего спадет, а по души им вольно дати и записати к церкви свое властное»⁹. Спільність цього положення з відповідними статтями «Руської Правди» полягає не лише в текстологічному збігу, але й в їх логічній взаємообумовленості¹⁰.

Чимало питань міського життя регулювалося звичаєвим правом. Відповідно до нього визначався, зокрема, порядок виконання міських повинностей, користування сільськогосподарськими й лісовими угіддями («А вольно бывало из старины мещанам на болоньи сено косити...; А в бор вольно им едзити по дрова, на вси стороны, где первой того здавна ездживали») тощо¹¹.

Таким чином, Київ, як інші українські й білоруські міста, що перебували під владою Великого князівства Литовського, мав у домагдебурзький період своєрідний міський устрій. Цей факт доводить повну неспроможність західних фальсифікаторів історії, які намагаються довести, що міста Східної Європи, в тому числі й України, нібито не мали власного міського устрою до поширення магдебурзького права.

Певні зміни у міському устрої, що мали місце в XV ст., були зумовлені об'єктивними факторами, зокрема зростанням на Україні товарно-грошових відносин. Це було основною причиною коригування надбудовних інституцій відповідно до потреб торгово-ремісничої діяльності міщанства.

В умовах дальшого зростання товарно-грошових відносин прогрес міського життя залежав передусім від підтримки з боку державної влади. Ф. Енгельс підкреслював, що королівська влада у феодальному суспільстві «була прогресивним елементом,— це цілком очевидно. Вона була представницею ладу в безладді... Всі революційні елементи, які утворювались під поверхнею феодалізму, тяжили до королівської влади, так само, як королівська влада тяжіла до них»¹². Великокнязівська влада, об'єктивно зацікавлена в розвитку міст, постійно надавала міщанам нові і підтверджувала старі привілеї. Адже «бюргерська власність... складалася... головним чином з привілеїв»¹³.

Разом з тим великі князі литовські займали непослідовну позицію у цьому питанні. Вони не наважувалися надати міським громадам українських і білоруських міст достатньо широкий економічний і юридичний імунітет і таким чином гарантувати станові привілеї міщанства. Це з часом призвело до певних кризових явищ у міському житті. По-перше, міста були позбавлені необхідних умов для торгово-ремісничої діяльності їх мешканців. По-друге, міська община не могла чинити достатній опір дедалі зростаючому наступу феодалів на політичні права міщанства і протистояти їх поступовому проникненню в економіку міста.

⁸ Русская Правда по спискам академическому, карамзинскому и трошскому. М.—Л., 1934 (Далі — Русская Правда), с. 18, 13, 21.

⁹ Акты ЗР, т. I, с. 145.

¹⁰ См.: Русская Правда, с. 21—23.

¹¹ Акты ЗР, т. I, с. 145, 146.

¹² Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 393.

¹³ Там же, с. 393—394.

Про гостроту цих проблем свідчить той факт, що навіть у такому великому місті, як Київ, наприкінці XV ст. спостерігається уповільнення економічного розвитку. Це підтверджують також дані про збирання київського мита до державної казни, з яких випливає, що з середини 80-х і до середини 90-х рр. воно зменшилося у 2 рази¹⁴. У Великому князівстві Литовському — державі з відносно слабкою центральною владою — ці проблеми було частково вирішено шляхом надання містам магдебурзького права. Незважаючи на загальну обмеженість магдебургії, головним результатом її поширення стало створення відносно сприятливих умов для подальшого соціально-економічного розвитку міст України.

Отже, не можна погодитися з думкою деяких вчених про те, що «магдебурзьке право з'явилося у Великому князівстві Литовському не в результаті вимог міщан, які прагнули отримати особливий статус у процесі їх виділення як стану, а в результаті верховної діяльності влади»¹⁵. Зрозуміло, що надаючи містам грамоти на магдебургію, великокнязівський уряд переслідував свої цілі (фіскально-господарські, оборонні, політичні). Водночас введення магдебурзького права відповідало певному рівню розвитку міського устрою і станової консолідації міщанства. В іншому разі воно перетворилося б у просту фікцію. Саме цим, очевидно, і слід пояснити той факт, що деякі міста Галицько-Волинської Русі, в яких магдебурзьке право існувало вже в кінці XIII — на початку XIV ст., незабаром його втрачають¹⁶.

На Україні було запроваджено принципову схему організації міського самоврядування за магдебурзьким правом, яким передбачалося існування карного суду і адміністративно-судового органу в цивільних справах. Збірник феодального міського права — саксонський «Вейхбільд» затверджував карний суд у складі одинадцяти шефенів (присяжних) і фогта (війта). Причому шефени обиралися на все життя, а фогт — на один рік. Другою структурною ланкою самоврядування за магдебурзьким правом була колегія ратманів (радців) на чолі з бурмістром. Вона розглядала справи про неправильну вагу, продаж недоброякісних продуктів, здійснювала контроль за дотриманням правил торгівлі у місті. Ратмани мали судову компетенцію у тих же межах, що й шефени. Ратмани і бурмістр обиралися строком на один рік¹⁷.

Однак магдебурзьке право на Україні мало свої особливості, викликані впливом місцевих умов. Насамперед це стосувалося посади війта, яка розглядалася як ленне держання. Тому за розмірами і характером прибутків, широкими імунітетними правами, а також основними засадами управління, війти були у більшості випадків феодальним вкрапленням у міщанську общину. Магдебурзьке ж право відводило цій посаді відносно скромну роль. У містах України війти, крім судових штрафів, які за «Вейхбільдом» були основним джерелом прибутків, стягували грошові й натуральні побори з ремісників і торговців. Війтам належали корчми, торгові ятки, млини, обширні міські «пляци», сільськогосподарські угіддя, ставки тощо. Деякі їх привілеї мали характер баналітетних

¹⁴ Підраховано автором за джерелами: Русская историческая библиотека. СПб., 1910. Т. 27 (далі — РИБ), с. 215—216, 285—286; Акты литовско-русского государства, издаваемые М. Довнар-Запольским (1390—1529 гг.). М., 1899. Вып. I (далі — Акты литовско-русского государства), с. 59; Акты литовской метрики, собранные Ф. Н. Леоптовичем (1413—1498 гг.). Варшава, 1896. Т. I, вып. I (далі — Акты литовской метрики), с. 143.

¹⁵ Bardach J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia.— Kwartalnik historyczny. Warszawa, 1980, N 1, s. 24.

¹⁶ Маркевич О. В. Печатки міст Галичини як історичне джерело.— Історичні джерела та їх використання. К., 1966. Вып. другий, с. 229; його ж. Невідома грамота князя Льва Даниловича.— Архіви України, 1968, № 5, с. 25—27.

¹⁷ Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы. М., 1961, с. 384—389.

прав. Так, володимирські міщани змушені були користуватися лазнею виключно у в'їта. Під його присудом знаходилися також мешканці передмістя Володимира, які платили чинш й виконували різні повинності на його користь¹⁸.

У більшості міст України міщани були позбавлені можливості обирати в'їтів. Загальною нормою стало їх призначення центральною владою. В'їтівства мали надаватися великим феодалам як винагорода за їх заслуги перед державою. Проте в дійсності феодалні можновладці самі добивалися цієї прибуткової посади. Вже у XVI ст. в'їтівство набуває характеру безумовного володіння, його можна було навіть «заставити, дати, продати, дарувати и спустити»¹⁹.

З перетворенням посади в'їта на феодалне держання, нерідко спадкове, його безпосередні обов'язки, як правило, виконували лентвійти, які ним призначалися²⁰. Траплялися випадки, коли одна особа займала посаду в'їта у кількох містах. Так, наприкінці XV ст. Федір Лудович добився від короля підтвердження своїх прав на в'їтівства, які купив ще його батько. В грамоті зазначалося, що продано «войтовство Володимирское и Литовижское вечно, ему и детем его, и потом будучим нащадком их, з землями пашными и с сеножатями, з озери и з млыны, и со всеми платы, и вжитки, которые здавна к тым войтовствам... слушают»²¹.

У тих містах, жителі яких користувалися правом обрання в'їта, цю посаду займали представники міського патриціату. В'їт там мав більш широкі судово-адміністративні повноваження.

Процедура обрання в'їта у Києві свідчила про олігархічний характер міського самоврядування. Загальна схема її була такою. Мешканці міста обирали чотирьох кандидатів на цю посаду. Список надсилався на розгляд центральної влади. Із свого боку, король обіцяв затвердити «одного чоловіка того, которого они нам через лист свой годности залецать и за ним просити будут»²². Подібна система обрання в'їта мала на меті нейтралізувати міські низи. Патриціату ж було неважко «залецать годности» кандидата, який найбільше його влаштовував.

У 1514 р., коли Київ одержав так зване «велике» магдебурзьке право (тобто в обсязі, яким користувалася столиця Великого князівства Литовського — Вільно), було підтверджено компетенцію в'їта як головного судді у карних справах, перед яким магістратські міщани відповідали «о делех великих и о малых и о злодейства и о разлития крови и о мужабойство и о пожоги и втятье члонков и иных всех проступках...»²³. Проте у Києві мав місце відхід від постулата магдебурзького права про роздільне функціонування двох судів — карного і цивільного. Спільний розгляд справ настільки широко ввійшов у практику, що згодом, у 1625 р., магістрат звернувся до короля з проханням призначити для бурмистра і старшого райці винагороду з міської «скриньки», оскільки вони, беручи участь у розгляді «публічних і приватних справ», не одержували юргельта (судовий юргельт за магдебурзьким правом належав в'їту як голові карного суду)²⁴. Характерним було також те, що засідання міського самоврядування, як правило, відбувалися під головуванням в'їта (за участю бурмистра, райців і лавників)²⁵. Це було ознакою все більшої концентрації верховної судово-адміністративної влади в руках в'їта.

¹⁸ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 2, спр. 22 193, арк. 1-а зв.

¹⁹ Там же, арк. 2 зв.

²⁰ Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. Добавления. Томск, 1912, с. 76—80.

²¹ РИБ, т. 27, с. 145.

²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. СПб., 1861. Т. I (далі — Акты ЮЗР), с. 172.

²³ Там же, т. 2, с. 127.

²⁴ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 2, спр. 22 107, арк. 1 зв.— 2.

²⁵ Там же, спр. 20 755.

В містах, які були позбавлені права обрання вїта, спостерігалася досить велика незалежність вїтів-феодалів від самоврядування, що призводило до великих зловживань з їх боку і занедбання загальноміських справ. Люстратори Луцька в 1545 р. дійшли висновку, що таке становище викликане «за... невставичными войти и лантвойти котории не смотрят рядности меское але толко своих пожитков и ухватов»²⁶. Тому в таких містах чітко виявилася тенденція до активізації діяльності ради, яка представляла станові інтереси міщанства, а також до розширення кола питань, що нею вирішувалися. Мали місце випадки, коли рада брала владу в місті до своїх рук і самостійно вирішувала всі питання, які входили до компетенції вїта. Так, луцькі міщани у 1566 р. відмовилися виконувати розпорядження вїта. «Ми теперичи,— заявили міщани,— и самого господаря короля е. м., кроме бурмистров своих, слухати и жадного послушанства чинити не хотим»²⁷.

Великокнязівська влада при розгляді подібних конфліктів у ряді випадків змушена була йти на компроміси. Так, володимирським міщанам вдалося добитися від короля зміщення вїта, від якого вони зазнавали «великие кривды и долеглости». За міщанами визнавалося право в разі нездатності наступних вїтів до управління або при «неслушном справовании» вимагати усунення останніх з посади і призначення лентвїта, який присягав би місту²⁸.

В деяких містах, що мали магдебурзьке право, посади вїта взагалі не існувало. Так, у Ковелі головою самоврядування був бурмистр. Причому суд у карних справах підпорядковувався міській раді. Про це свідчить той факт, що лавники, обрані міщанами, і лентвїт, призначений місцевим старостою з числа заможної цехової верхівки, зобов'язані були складати присягу бурмистерсько-радецькому уряду. До того ж, рада була першою апеляційною інстанцією на рішення лавничого суду²⁹. Такий порядок свідчив про розширення компетенції ради, непередбачене нормами магдебурзького права.

Приклад Ковеля ще раз виявив непослідовність центральної влади в її політиці щодо міст. За ковельським старостою визнавалося право затверджувати чотирьох кандидатів, яких обирали міщани у бурмистерсько-радецький уряд, і призначити з їх числа першого бурмистра (бурмистри мінялися щомісяця, передаючи свою посаду по черзі всім райцям)³⁰. Однак факт обрання міщанами членів міського самоврядування і карного суду, а також порядок посідання бурмистерської посади значною мірою нейтралізували вплив старостинської адміністрації на міські справи.

Магдебурзьке право відіграло позитивну роль в економічному розвитку міст, оскільки створювало відносно сприятливі умови для торговельно-ремісної діяльності міщан. Так, у Києві найбільш важливим і далекосяжним результатом введення магдебургії був протекціонізм по відношенню до міського ремесла й торгівлі, який полягав у тому, що приїжджим купцям дозволялася тільки оптова торгівля. Це захищало місцевих ремісників і купців від конкуренції привізних товарів, а також відповідало інтересам цехової верхівки та заможного купецтва, які в першу чергу забезпечували себе сировиною і необхідними товарами³¹. Не менш важливе значення для міста мало і право безмитної торгівлі для київських купців на всій території Великого князівства Литовського³². Вже в перше десятиріччя після запровадження магдебурзького права у

²⁶ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 561, арк. 81 зв.

²⁷ М а л и н о в с к и й І. Указ. соч., с. 77.

²⁸ ЦНБ АІІ УРСР. Відділ рукописів, ф. 2, спр. 22193, арк. 1 зв. 2 зв.

²⁹ ЦДА УРСР, ф. 220, оп. 1, спр. 98, арк. 2, 2 зв., 3.

³⁰ Т а м ж е, арк. 2 зв.

³¹ Акты ЗР, т. 3, с. 111.

³² Акты ЮЗР, т. 1, с. 173.

Києві спостерігається пожвавлення економічного життя, про що свідчить збільшення київського мита за цей час в середньому на 44%³³.

Магдебурзьке право захищало насамперед інтереси міського патриціату і використовувалося останнім для посилення гніту міських низів. Це вело до концентрації великих грошових капіталів у руках заможної верхівки міста. Нерідко навіть феодала змушені були ставати боржниками міських лихварів³⁴.

Магдебурзьке право набуло поширення і в приватновласницьких містах, оскільки феодала намагалися використати його економічні переваги. Тому вже з XVI ст. вони добиваються надання магдебургії для своїх міст та містечок³⁵. Проте у приватновласницьких містах магдебурзьке право мало дуже обмежений характер і зводилося в основному до запровадження торгів і ярмарків.

Магдебурзьке право в цілому не створило для населення міст України достатньо широкого економічного і юридичного імунітету. Воно посилювало розмежування жителів міста за національною і релігійною ознаками. Його дія не поширювалася на міщан, що перебували під присудом воєводсько-старостинської адміністрації, а також мешканців численних юридик. До того ж, владі магістрату не підлягали особи, яким центральна влада надавала відповідні привілеї. Так, згідно з грамотою Сигізмунда-Августа, дворянин Василь Коляда з Луцька звільнявся від «присуду местского также от всяких платов... которые бы... на ярд местский приходили»³⁶.

Та особливо перешкождала економічній і правовій єдності міста наявність численних юридик, які інтенсивно зростали у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин. В Луцьку, наприклад, на середину 40-х рр. XVI ст. близько 40 феодалів володіли юридиками, у Володимирі — 21³⁷. Лише протягом одного року володимирський і луцький старости збільшили число своїх підданих на магістратських землях у Володимирі з 24 до 40³⁸. Міщани скаржилися у зв'язку з цим на феодальних власників: «Ижо оних тих местец вживають а людям своим котории в оних домех мешкают подвод и платов и иных повинностей местких полнити: и в том им помогати не кажут»³⁹. До того ж, у приватних юридиках нерідко знаходили притулок магістратські міщани, що вчинили у місті який-небудь злочин⁴⁰.

В ряді випадків міській громаді вдавалося залучати замкових міщан і підданих юридик до виконання загальноміських повинностей і сплати різних поборів, однак це не могло усунути роздвоєності господарського організму міста. Особливо яскраво це ілюструє скарга луцьких міщан на князя Матвія Четвертенського, піддані якого «на предместьи... мешкают и всякии живности там перекупают и до места не допущают и перекупивши котории кольвек речи за двою цену в месте продают и воском и кожами торгуют и склади там держат... ку великой школе и переказе месту...»⁴¹. Князь Четвертенський також влаштовував власні торги за день до відкриття міських, чим завдавав міщанам значних збитків⁴².

Однак, незважаючи на загальну обмеженість магдебурзького права воно сприяло посиленню урбанізаційного процесу в українських містах — розширювалася їх територія, збільшувалася притік населення. Так, вже у 40-х рр. XVI ст. в Луцьку міські будівлі підійшли впритул до фор-

³³ Підраховано автором за джерелами: Акты литовской метрики. Варшава. 1897 Т. 1, вып. 2, с. 24, 25, 79; Акты ЮЗР, т. 2, с. 115, 120.

³⁴ Акты ЗР, т. 2, с. 57.

³⁵ Гуслистий К. Назв. праця, с. 54.

³⁶ ЦДА УРСР, ф. 220, оп. 1, спр. 49, арк. 3.

³⁷ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 561, арк. 63, 63 зв.

³⁸ Там же, арк. 65.

³⁹ Там же, арк. 64.

⁴⁰ Там же, арк. 67.

⁴¹ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 561, арк. 66.

⁴² Там же, арк. 66—66 зв.

течного муру і навіть зайняли частину рову. Міщани скаржилися, що «иж немає где селитися»⁴³. В той час у Володимирі налічувалося не менше 300 будинків⁴⁴, а в 1629 р. їх стало вже 544⁴⁵.

Переселенці до міста, серед яких, слід гадати, було чимало збіглих кріпаків, намагалися осісти на проживання під присудом магістрату. Наприклад, у 60-х рр. XVI ст. в Кременці новоприбулі жителі становили на окремих вулицях до 10% усіх мешканців⁴⁶. Така тенденція не зникла навіть у першій половині XVII ст. Про це свідчить королівська грамота Києву від 1619 р., з якої випливає, що «...не мало люду там до Києва на мешкане з розних мест приходят а не маючи на то пляцу где бы под правом их местским мешкати мели і знову з места... преч отходят»⁴⁷.

Таким чином, у другій половині XV — 60-х рр. XVI ст. характер самоврядування на Україні визначався рівнем соціально-економічного розвитку міст і ступенем зрілості феодальних відносин у цілому в суспільстві. В цей період остаточно втратили колишнє значення загальні сходки міщан, які набули епізодичного характеру. До того ж, їх вплив на міські справи дедалі більшою мірою нейтралізувався діяльністю самоврядування, яке перебувало в руках патриціанської верхівки. Структура міського самоврядування стала складнішою і більш диференційованою. Одночасно відбувалося коригування правових норм відповідно до нових явищ в економічній та соціальній структурі міста.

Зміни надбудовного характеру, які відповідали вимогам торгово-ремісничої верхівки міст, відбувалися у генетичному зв'язку з правовими нормами і традиціями міської організації давньоруського часу. Характерно, що під впливом місцевих умов норми магдебурзького права зазнали помітної трансформації. Однак конституюванню станових прав міщанства у феодальному суспільстві перешкоджала відсутність достатньо міцного союзу великокнязівської влади з містами, що було наслідком відносної слабкості центрального уряду у Великому князівстві Литовському. Надання окремим містам магдебурзького права також не могло кардинально вирішити цю проблему внаслідок його загальної обмеженості.

⁴³ Там же, арк. 44 зв.

⁴⁴ Підраховано автором за джерелом: ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 561, арк. 73, 73 зв., 74.

⁴⁵ Баранович А. И. Указ. соч., с. 135.

⁴⁶ ЦДА УРСР, ф. 20, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁴⁷ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 2, спр. 22 114, арк. 1.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ЗАСТОСУВАННЯ ДІАПОСІБНИКІВ ПРИ ВИВЧЕННІ МАТЕРІАЛІВ ХХVІ З'ЇЗДУ КПРС У ВУЗАХ ПРИ ПРОБЛЕМНОМУ МЕТОДІ НАВЧАННЯ

У центрі діяльності радянської вищої школи — підготовка висококваліфікованих кадрів для всіх галузей народного господарства, формування ідейного і морального обличчя майбутніх поколінь інтелігенції нашої країни. ХХVІ з'їзд КПРС, відзначивши успіхи системи вищої і середньої спеціальної освіти, вказав на необхідність її дальшого вдосконалення, насамперед, на поліпшення якості викладання, зміцнення зв'язку з виробництвом, повніше використання наукового потенціалу вузів¹.

В реалізації цієї принципової установки партії важлива роль належить вузівським колективам, зокрема кафедрам суспільних наук. Для вдосконалення форм і методів викладання необхідно враховувати сучасний рівень розвитку науки, освіченості й поінформованості студентів, а також профіль вузу. Значна роль відводиться активному впровадженню в навчальний процес технічних засобів навчання (ТЗН), вивченню, добору й нагромадженню ілюстративного матеріалу.

ТЗН — один з шляхів підвищення ефективності праці викладачів і студентів, засіб активізації навчального процесу. Розвиток ТЗН потребує розробки теоретично обгрунтованих методів їх оптимального застосування. Останнім часом видано ряд методичних посібників, присвячених застосуванню ТЗН у викладанні суспільних наук².

У зв'язку з ускладненням програм з суспільних наук особливого значення набув проблемний метод навчання, який зумовив ще більшу орієнтацію на самостійну роботу студентів і широке застосування ТЗН.

В даній статті робиться спроба показати шляхи розробки і застосування діапосібників, дати в стислому вигляді уявлення про використання наочності по матеріалах ХХVІ з'їзду КПРС при проблемному методі навчання студентів.

Найзручнішою формою статичної наочності, як показує досвід, є діапозитиви і діафільми (діапосібники). Централізоване виготовлення їх для вузів, на жаль, не налагоджено. Тому ця робота проводиться на кафедрах суспільних наук багатьох вузів республіки.

Ключовим моментом проблемного методу навчання є створення на лекціях і семінарських заняттях проблемної ситуації, для чого необхідно так сформулювати питання, щоб студент мав можливість знайти відповідь на нього тільки шляхом роздумів. А для цього необхідно, поперше, уміння виділити в учбовому матеріалі головні проблеми і, подруге, конкретні засоби їх розкриття.

Висвітлюючи матеріали ХХVІ з'їзду КПРС, рекомендуємо чітко виділити основні проблеми, які розглядалися на ньому. Вони, як правило, повністю відповідають назвам основних розділів Звіту ЦК КПРС ХХVІ з'їздові партії. Так, розповідаючи про міжнародну політику КПРС (тема перша), слід наголосити, що в доповіді Л. І. Брежнєва розроблена конкретна програма зміцнення миру, поглиблення розрядки, обмеження

¹ Див.: Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС. К., 1981, с. 72.

² Див.: Использование технических средств в преподавании истории КПСС 1883--1917 гг.: Сб сценариев. М., 1977; Комплексное использование ТСО по курсу истории КПСС. Метод. пособие. М., 1979; Использование технических средств обучения при изучении материалов XXV съезда КПСС. Метод. пособие. К., 1978.

гонки озброєнь. Доцільно особливості зовнішньополітичних ініціатив XXVI з'їзду партії представити наочно, тобто таким текстом на діапозитиві:

— по-перше, їх своєчасність, повна відповідність вимогам моменту;

— по-друге, послідовна рішучість КПРС зробити все можливе, щоб вивести народи з-під загрози ядерної війни, зберегти мир на землі;

— по-третє, Радянський Союз виявляє максимальну гнучкість в пошуках шляхів і засобів вирішення завдань відвернення ядерної війни³.

Бажано на окремому діапозитиві виділити також п'ять питань відповідно до назв параграфів першого розділу Звітної доповіді ЦК. Розробляючи діапозитивники з кожного питання, слід акцентувати увагу на основних їх аспектах. Наприклад, в матеріалах XXVI з'їзду КПРС дається визначення соціалістичної співдружності. На діапозитивах його можна представити так:

Соціалістична співдружність в економічному відношенні — це група країн, що розвиваються найбільш динамічно;

— **в політичному відношенні** — це союз, заснований на небаченому в історії типі відносин між державами — відносинах повного рівноправ'я і всебічного братерського співробітництва;

— **в соціальному відношенні** — тут вирішуються справді епохальні завдання по подоланню класових відмінностей і всіх видів соціальної нерівності, по вирішенню національного питання, підвищенню рівня життя людей, створенню умов для гармонійного розвитку особи;

— **в міжнародному плані** — це основна миролюбива сила і оплот усіх захисників миру і безпеки народів⁴.

Характеризуючи діяльність КПРС по зміцненню дружби і співробітництва з країнами соціалізму, важливо підкреслити, що відносини країн соціалістичної співдружності охоплюють економічну, політичну, ідеологічну, наукову й культурну сфери. Кожну з них необхідно проілюструвати. Так, розкриваючи співробітництво в економічній сфері, слід відзначити, що вже зроблено і що планується зробити для більш тісного зближення структур господарських механізмів, розвитку прямих зв'язків між міністерствами, об'єднаннями і підприємствами, які беруть участь у соціалістичній кооперації, тощо. Все це можна зобразити наочно. Так народжується проект майбутніх схем.

Якщо говорити про засоби розкриття вузлових проблем теми, активізації пізнавальної діяльності студентів, то тут викладач має широке поле для творчого пошуку. Так, при проблемному методі навчання все ширше використовуються діапозитиви із структурно-логічними й структурними схемами. Перевага цього виду наочності полягає в тому, що викладач має можливість стисло, дохідливо роз'яснити студентам закономірності історичних процесів і взаємозв'язок суспільних явищ.

Розглянемо конкретні приклади розробки таких схем. Так, створюючи структурно-логічну схему про взаємозв'язок економіки і політики (тема друга), слід виходити з положення XXVI з'їзду КПРС про те, що в умовах зрілого соціалізму він стає все тіснішим⁵, що економічні проблеми розглядаються партією в найтіснішому зв'язку з соціальними.

Економіка є визначальною, але не єдиною сферою суспільного життя. Аналізуємо проблемну ситуацію — взаємозв'язок економіки і політики, використовуючи структурно-логічну схему, яка складається з таких елементів: 1) економічна політика; 2) соціальна політика; 3) органічний їх взаємозв'язок: економіка — основа соціальної політики, соціальна політика — умова розвитку економіки; 4) їх загальна мета — неухильне підвищення матеріального і культурного рівня трудящих.

³ Див.: Коммунист, № 5, 1981, с. 11—12.

⁴ Див.: Там же, с. 15.

⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 62.

Роз'яснюючи студентам схему, необхідно підкреслити, що В. І. Ленін вимагав підходити до розв'язання економічних проблем політично. Політика концентровано відображає економіку, зумовлюється нею, але одночасно й активно впливає на її розвиток. В цьому полягає суть первинності політики. В соціалістичному суспільстві економічна і соціальна політика становлять єдине ціле, органічно взаємозв'язані. Саме в галузі економіки закладається фундамент розв'язання соціальних завдань⁶, а соціальна політика, в свою чергу, створює умови для успішного вирішення економічних проблем. Економічна стратегія партії передбачає як підвищення рівня споживання матеріальних і духовних благ, так і формування нової людини, всебічний розвиток особи.

Застосування структурно-логічної схеми активізує процес логічного мислення, допомагає засвоєнню і збереженню в пам'яті наукової інформації. Графічне зображення, тобто схема, є формою вираження змісту.

Одна з найхарактерніших рис радянського способу життя — дедалі зростаючі блага, які люди одержують із суспільних фондів споживання⁷. Останнім належить важлива роль у підвищенні рівня добробуту радянського народу. Висвітлюючи питання зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя (тема третя), викладач може використати структурну схему «Суспільні фонди споживання».

Із суспільних фондів споживання трудящим забезпечуються:

- освіта і підвищення кваліфікації;
- медична допомога;
- пенсії, допомоги, стипендії;
- виплата чергових відпусток;
- безплатні й пільгові путівки в санаторії та будинки відпочинку;
- утримання дітей в дошкільних закладах і ряд інших виплат і пільг.

На основі цих пунктів складається графічна структура основних фондів споживання. Схема подається в загальному вигляді, а також розбивається на кілька складових частин (кадрів) відповідно до послідовності розкриття теми в ході лекції (так званий метод нарощування інформації). Використовуючи поліекранну систему (одночасна демонстрація різних зображень за допомогою кількох діапроекторів), зліва можна показати загальне зображення структурної схеми, а справа — конкретний фактичний матеріал, який розкриває той чи інший компонент схеми. Такий метод дає змогу також порівнювати показники плану соціального розвитку країни з результатами, досягнутими за десяту п'ятирічку. Завдяки цьому студенти мають можливість глибше осягнути масштаби і темпи соціального прогресу в нашій країні. Важливо також порівняти стан соціального розвитку в СРСР і в розвинутих капіталістичних країнах, що допомагає яскравіше продемонструвати переваги соціалізму над капіталізмом. Таким чином, спосіб «додавання» дає можливість викладачу показати окремі компоненти схеми в динаміці і розвитку.

Методом поступового заповнення кадру інформацією користуються тоді, коли необхідно продемонструвати схеми, які складаються з двох чи більше структурних елементів. При виготовленні таких діапозитивів композиційні елементи виконуються на окремих листках, а при перефотографуванні вони в певній послідовності прикріплюються до планшета. Таким способом рекомендуємо подавати відомості про склад делегатів з'їзду, порядок денний, участь делегацій в роботі з'їзду і т. д.

При розробці діапосібників з теми: «Партія — авангард радянського народу» викладач виходить з того, що у відповідному розділі Звітної доповіді знайшли своє висвітлення питання внутріпартійного життя, організаторської та ідеологічної роботи партії. Тому діапосібники повинні розкрити такі найсуттєвіші питання, як дальше поліпшення якісного складу партії; підвищення рівня роботи усіх ланок партії, особливо її осно-

⁶ Там же, с. 37.

⁷ Там же, с. 71.

ви — первинних парторганізацій; поліпшення добору, розстановки і виховання кадрів, підвищення їх кваліфікації, посилення контролю за виконанням прийнятих рішень; неухильне дотримання внутріпартійної демократії, ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва; зміцнення зв'язку партії з масами; теоретична діяльність КПРС, система партійного навчання; зростання якісного складу ідеологічних кадрів.

Виникає, природно, запитання про кількість діапозитивів до кожної теми. Наприклад, тема «Партія — авангард радянського народу» орієнтує на необхідність визначення характеру КПРС в умовах розвинутого соціалізму як партії всього радянського народу. Тому, розробляючи наочні посібники, слід спинитися на таких основних аспектах теми:

- зростання ролі КПРС у період розвинутого соціалізму;
- КПРС — ядро політичної системи радянського суспільства;
- організаційна будова КПРС;
- суть демократичного централізму;
- форми зв'язку партії з масами;
- складові елементи, принципи, види, функції, джерела, внутріпартійної інформації;
- зростання рядів КПРС за звітний період;
- вдосконалення політико-виховної роботи.

При цьому треба враховувати профіль вузу, його місцезнаходження (це дає можливість використовувати виступи на з'їзді делегатів місцевої партійної організації, матеріали з'їздів Компартій союзних республік, партійних конференцій), наявність іноземних студентів, інтернаціональні зв'язки вузу тощо.

За час, що минув після XXVI з'їзду, партія здійснила велику політичну, організаційну, господарську роботу. Отже, діапозитивники повинні відобразити післяз'їздовські рішення партії та уряду, виконання радянським народом накреслень партії.

Листопадовий (1981 р.), травневий (1982 р.) Пленуми ЦК КПРС розвинули і конкретизували рішення XXVI з'їзду КПРС. При висвітленні цих партійних документів слід зосередити увагу на таких актуальних проблемах і шляхах їх розв'язання:

а) **Продовольча проблема** як центральна проблема одинадцятої п'ятирічки. Партією намічено суттєве збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Для цього необхідні певна спеціалізація по регіонах; поліпшення агротехнічної культури; випуск і краще використання відповідної техніки; більш ефективне використання добрив тощо.

б) **Розвиток паливно-енергетичного комплексу** — проблема, що торкається розвитку всього народного господарства. П'ятирічний план націлює на використання таких підойм економії палива і енергії, як освоєння нових родовищ; будівництво і введення в дію великих магістральних газопроводів; ефективне використання гідроресурсів; розвиток атомної енергетики; розробка нових джерел енергії; впровадження енергозаощаджувальних техніки і технології.

в) **Капітальне будівництво** — одна з вирішальних ділянок п'ятирічки. Особливість нинішньої п'ятирічки полягає в тому, що планом передбачається значне збільшення введення в дію основних фондів при найменшому зростанні капітальних вкладень. Забезпечення максимальної концентрації трудових, матеріальних і фінансових ресурсів для найшвидшого введення в дію пускових будов, здійснення своєчасної передислокації техніки і кадрів, своєчасне освоєння продуктивних потужностей — такі основні шляхи реалізації наміченого.

Розробляючи сценарій серії діапозитивів, слід керуватися принципом порівняльності відомостей, а також добиватися простоти графічного виконання. До найскладніших структурно-логічних схем готуються й методичні рекомендації щодо їх застосування. В них вказуються місце і роль серії кадрів діапозитивів на занятті, наводяться додаткові фактичні дані,

які стосуються кожного кадру, визначається послідовність демонстрування кадрів та інші відомості.

Структурно-логічні схеми, виготовлені методом послідовного заповнення кадру інформацією, застосовуються шляхом поступового її нарощування відповідно до логіки викладання матеріалу. Як свідчить досвід, використання таких діапозитивів ефективніше, ніж готових, заздалегідь виконаних лекційних плакатів. Поступове відтворення окремих елементів таких схем на екрані дає викладачу можливість варіювати демонстрацію наочного матеріалу. Він може поєднувати і розчленовувати окремі елементи структурно-логічної схеми, виділяти певні деталі, спрощувати чи ускладнювати схему в залежності від підготовленості аудиторії. Застосування структурно-логічних схем методом поступового нарощування інформації сприяє зосередженню уваги студентів на основному.

Діапозитивники успішно використовуються, коли необхідно визначити ті чи інші категорії, поняття, терміни, які вводяться до наукового обігу. Наочні посібники бажано збагатити місцевим матеріалом (дані по республіці, області, місту), який має велике пізнавальне і виховне значення.

Узагальнення роботи кафедр суспільних наук багатьох вузів дає можливість визначити послідовність розробки і виготовлення діапозитивів. Викладач аналізує, насамперед, зміст матеріалу, який необхідно вивчити на занятті в рамках теми. Потім в процесі розробки методики проведення заняття він добирає матеріал для сценарію діапозитивника, визначає його дидактичне призначення (навчально-виховні завдання). При цьому враховуються психофізіологічні особливості сприйняття діапозитивника студентами, можливості фотографування і проекційної апаратури. Важливо продумати не лише зміст майбутнього посібника, а й методику його застосування на занятті.

Сценарій діапозитивника обговорюється на засіданні кафедри. В результаті уточнюється зміст понять, які розглядаються у діапозитивнику. Разом з тим виконується одна з найважливіших ленінських вимог: появи будь-якого засобу наочності повинне передувати теоретичне вияснення окремих елементів того суспільно-історичного явища або події, яке вони покликані ілюструвати⁸.

Застосування технічних засобів можливе при систематичній роботі колективу кафедри по збиранню, нагромадженню і обробці матеріалів. Щоб досягнути успіхів в освоєнні технічних засобів у навчальному процесі, доцільно створити на кафедрах суспільних наук постійно діючі методичні семінари з цього питання.

Успішне виконання накреслених XXVI з'їздом КПРС завдань по вдосконаленню підготовки спеціалістів для народного господарства пов'язане з підвищенням рівня всієї навчально-виховної і науково-дослідної роботи колективів вузів. Проблемне викладання історії КПРС, застосування ТЗН, активізація самостійної роботи студентів — ось ті передові методи, які допомагають викладачам найбільш повно розкривати зміст партійних форумів, документів ЦК КПРС.

О. П. КУТУЗОВ (Київ)

⁸ Див.: Ленін В. І. Замітка до питання про теорію ринків. Повне збір. творів, т. 4, с. 51.

НАШ КАЛЕНДАР

М. С. ГРЕЧУХА

(До 80-річчя з дня народження)

Почесне місце серед державних і партійних діячів Української Радянської Соціалістичної Республіки належить Михайлові Сергійовичу Гречусі.

М. С. Гречуха народився 5 (18) вересня 1902 р. в с. Мошни Київської губернії (нині Черкаського району Черкаської області) в сім'ї селянина-бідняка. В 12 років він розпочав працювати в поміщицьких економіях, а через два роки — підсобним робітником на цукровому заводі в Черкасах. Під впливом революційних виступів робітників відбувалося формування світогляду, політичне загартування, пролетарське змушнення М. С. Гречухи. Це визначило його місце в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні.

З перших років соціалістичного будівництва Михайло Сергійович працював на Маловиськівському цукровому заводі (нині Кіровоградської області), а в 1922 р. повернувся до рідного села і став активним учасником та ініціатором соціалістичних перетворень. Очолюючи райкомнезам і комсомольський осередок, виконуючи функції райполітінспектора райвно в Мошнах, він доклав чимало зусиль для поліпшення становища незаможних селян і голодуючих, для ліквідації неписьменності та налагодження народної освіти, згуртував молодь на втілення в життя політичної лінії партії, боровся з ворогами Радянської влади.

У 1926 р. Михайло Сергійович став членом ВКП(б). В ті роки партія взяла курс на соціалістичну індустріалізацію, здійснення соціалістичних перетворень сільського господарства, ліквідацію останнього експлуататорського класу — куркульства. Працюючи головою райпрофради, а згодом секретарем Мошенського райвиконкому, молодий комуніст приділяв увагу налагодженню роботи місцевих органів Радянської влади, профспілок, втіленню в життя планів партії, боротьбі з куркульським бандитизмом.

В 1929 р. партія направила М. С. Гречуху на роботу в Шевченківський окрвиконком на Черкащині, а з 1930 р. по 1931 р. він працював головою Стеблівського райвиконкому. Михайло Сергійович спрямовував свої зусилля на мобілізацію трудящих за успішне виконання планів першої п'ятирічки, він брав участь в організації колгоспів, в їх політичному і організаційному зміцненні.

У 1932 р. Михайло Сергійович працював начальником планового відділу Укршляхбудтресту. Того ж року він поступив у Харківський автомобільно-дорожний інститут, після закінчення якого в 1936 р. працював в Управлінні Південної залізниці в Харкові. В 1938 р. М. С. Гречуха працював секретарем облвиконкому в Харкові. В травні того ж року на першій обласній партійній конференції Житомирщини комуністи області виявили високе довір'я Михайлу Сергійовичу — обрали його другим секретарем обкому КП(б)У, а в 1939 р. на другій обласній партконференції — першим секретарем Житомирського обкому та міськкому КП(б)У.

Організаторські здібності, політична зрілість і авторитет партійного керівника приносять Михайлу Сергійовичу високе довір'я партії, уряду і народу — в липні 1939 р. його обрали Головою Президії Верховної Ради УРСР, а в 1940 р. одночасно — заступником Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР. Близько 15 років він віддавав сили, життєвий досвід служінню соціалістичній Вітчизні на цій посаді.

22 червня 1941 р. мирна творча праця радянських людей була перервана віроломним нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз. З перших днів війни, як і в роки мирного соціалістичного будівництва, Комуністична партія на чолі з Центральним Комітетом виступила бойовим організатором всенародної боротьби проти фашистських загарбників.

Величезну роботу проводила Комуністична партія України по перетворенню в життя програми воєнного часу. У військові ради фронтів і армій та на інші відповідальні пости в армію були направлені керівники партійних і радянських організацій.

цій республіки. Частина членів ЦК КП(б)У, керівних партійних і радянських працівників продовжувала працювати в Центральному Комітеті, урядових органах республіки, на важливих ділянках партійної і господарської роботи у східних районах республіки.

З перших днів війни Михайло Сергійович брав активну участь в перебудові роботи партійних, радянських, господарських і громадських організацій республіки на воєнний лад. Він безпосередньо займався питаннями організації всенародної боротьби проти ворога на окупованій території України, створенням партійного підпілля, формуванням партизанських загонів, добором і розстановкою командно-політичних кадрів. 25 червня 1941 р. у Новограді-Волинському М. С. Гречуха провів нараду з секретарями обкомів партії західних областей України, на якій обговорювалось питання про перебудову роботи на воєнний лад, організацію всенародної боротьби у ворожому тилу¹. Він входив до складу нелегального ЦК КП(б)У, створеного для поліпшення керівництва партизанським рухом на Україні і посилення зв'язку з підпільними партійними організаціями.

Михайло Сергійович проявляв турботу про зміцнення регулярної Червоної Армії, незмінно вірив в її перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. 30 серпня 1942 р. в Саратові на другому антифашистському мітингу представників українського народу, організованому ЦК КП(б)У, М. С. Гречуха виступив з промовою. Полум'яним словом, зверненим до українського народу, воїнів Червоної Армії він закликав до боротьби проти німецько-фашистських загарбників, висловив тверду впевненість у перемогі радянського народу над ворогом².

Після війни перед Радянським Союзом встали грандіозні по складності і масштабах завдання. Необхідно було відбудувати зруйноване німецько-фашистськими загарбниками народне господарство, відновити процес завершення побудови соціалістичного суспільства, створити умови для переходу до вищого ступеня економічного, соціально-політичного і культурного розвитку країни. М. С. Гречуха вирішенню цих питань віддавав свій досвід і знання.

Важлива роль у розв'язанні проблем післявоєнного періоду, дальшого всебічного розвитку республіки відводилась Радам депутатів трудящих. У 1947 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР, до місцевих Рад депутатів трудящих, що сприяло дальшому згуртуванню трудящих України навколо Комуністичної партії, підвищенню їх політичної і трудової активності³.

Питання посилення органів Радянської влади, поліпшення змісту і якості роботи Рад депутатів трудящих, всемірного розвитку їх ініціативи та активності в проведенні політики партії і уряду постійно знаходилося в центрі уваги Голови Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречухи. У своїх виступах на XVI (січень 1949 р.) та XVII (вересень 1952 р.) з'їздах Компартії України він наголошував на необхідності піднесення ролі Рад як органів влади в господарському і культурному будівництві. Особлива увага приділялась роботі низових органів державної влади — місцевих Рад, які стоять найближче до широких мас трудящих. «Це,— говорив М. С. Гречуха на XVII з'їзді Компартії України,— армія партійних і непартійних більшовиків, які безпосередньо здійснюють зв'язки Рад з народом і є надійними помічниками партії, провідниками політики партії і уряду на місцях»⁴. Важливий напрям діяльності партійних і радянських органів, підкреслював М. С. Гречуха, це робота серед депутатів, залучення їх до повсякденної практичної роботи Рад, піднесення комуністичної свідомості працівників радянського апарату, виховання їх в дусі високої принциповості, критичного ставлення до своєї роботи, в дусі чесного служіння своєму народові⁵. Він приділяв велику увагу поліпшенню матеріально-побутових умов життя трудящих, роботі культурно-освітніх установ, благоустрою міст і сіл.

У 1954—1966 рр. Михайло Сергійович працював першим заступником, заступником Голови Ради Міністрів УРСР, радником при Раді Міністрів УРСР. Працюючи

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. К., 1976. Т. I, с. 302.

² Там же, с. 497.

³ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 573.

⁴ XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 23—27 вересня 1952 р. Матеріали з'їзду. К., 1953, с. 142.

⁵ Див.: Там же, с. 144.

на цих ділянках роботи, він спрямовував свої зусилля на здійснення масштабних і складних завдань будівництва соціалізму і комунізму, на розгортання творчої активності мас. «Ми можемо гордитися,—говорив Михайло Сергійович на XXI з'їзді Комуністичної партії України,—своїм героїчним робітничим класом, своїм славним колгоспним селянством, своєю радянською інтелігенцією, ученими, інженерами, лікарями, агрономами, учителями, працівниками культури і мистецтва, які своїми повсякденними героїчними подвигами прославляють соціалістичну Батьківщину, прискорюють наш переможний рух до завітної мети—до комунізму»⁶.

М. С. Гречуха обирався делегатом XVII з'їзду та XVIII конференції ВКП(б), XIX—XXI з'їздів КПРС, XVI—XXII з'їздів Компартії України. На XX з'їзді партії він був обраний кандидатом в члени ЦК КПРС, з 1938 р. по 1961 р.—членом Політбюро (з 1953—Президії) ЦК Компартії України. М. С. Гречуха був депутатом Верховної Ради СРСР 1—5-го і Верховної Ради УРСР 1—5-го скликань. З 1966 по 1976 роки—персональний пенсіонер союзного значення.

Батьківщина високо оцінила заслуги М. С. Гречухи перед партією і державою, нагородивши його трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої революції, Трудового Червоного прапора, Богдана Хмельницького I ступеня та багатьма медалями.

Життєвий шлях М. С. Гречухи уособлює в собі приклад беззавітного служіння ідеалам комунізму, радянському народові.

15 травня 1976 р. М. С. Гречуха помер.

В. С. ДОРОШЕНКО (Київ)

⁶ XXI з'їзд Комуністичної партії України. 16—19 лютого 1960 р. Матеріали з'їзду. К., 1960, с. 166.

ДОКУМЕНТИ ЦДАЖР УРСР ПРО СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ТРУДЯЩИХ РРФСР І УРСР У РОКИ ПЕРШИХ П'ЯТИРІЧОК

Спільна боротьба трудящих Країни Рад за дострокове виконання планів індустріалізації відіграла велику роль у зміцненні дружби й співробітництва радянських народів. Соціалістичне змагання, що розгорнулося в роки перших п'ятирічок, яскраво свідчило про зародження нових виробничих відносин, соціалістичного ставлення до праці, зростання політичної свідомості й трудової активності мас.

Радянські люди постійно вчаться на славних традиціях минулих поколінь. Всебічне висвітлення етапів розвитку соціалістичного змагання, яке сприяє зближенню радянських народів, постійно цементує їх дружбу й співробітництво, зміцнює інтернаціоналістські почуття, кличе на нові трудові подвиги в ім'я розвитку єдиної багатонаціональної соціалістичної Вітчизни, сьогодні набуває особливого значення. Комуністична партія, відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «добивається ясного розуміння кожною радянською людиною, що виконання інтернаціонального обов'язку на ділі означає сьогодні насамперед сумлінну, ініціативну, творчу працю на загальне благо, всемірне підвищення ефективності і якості роботи, активну участь у розв'язанні загальнонародних завдань, у дальшому зміцненні економічної та оборонної могутності Союзу РСР, світової соціалістичної співдружності»¹.

У фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР (ЦДАЖР УРСР) зберігається значна кількість документів, що відображають творчий запал і трудовий героїзм радянського народу в початковий період будівництва соціалістичного суспільства в нашій країні, розгортання різних форм соціалістичного змагання на промислових підприємствах РРФСР і УРСР у роки перших п'ятирічок.

Багато документів цієї тематики знаходиться у фондах Ради професійних спілок України, Уповноваженого Народного комісаріату важкої промисловості СРСР при Раднаркомі УРСР, Південного машинобудівного тресту, Всеукраїнського комітету Всесоюзної професійної спілки робітників-металістів, Всесоюзного державного об'єднання металургійної, залізорудної і марганцевої промисловості «Сталь» та інших.

Соціалістичне змагання, що зародилося з ініціативи робітників Ленінграда й Донбасу в січні—березні 1929 р., набуло масового поширення по всій країні. Між спорідненими трестами, підприємствами, цехами й окремими робітниками РРФСР та УРСР укладалися колективні договори на змагання, проводилися переклики підприємств. Про це яскраво свідчать документи Південного машинобудівного тресту (ф. 138, оп. 1), Всеукраїнського комітету Всесоюзної професійної спілки робітників-металістів (ф. 2595, оп. 1), Ради професійних спілок України (ф. 2605) тощо.

Важливим джерелом для дослідження початкового етапу розгортання соціалістичного змагання між трудовими колективами РРФСР та УРСР є листи і звернення про укладання договорів на змагання. Так, циркулярний лист комітету керівництва соціалістичним змаганням у промисловості свідчить, що вже в березні 1929 р. споріднені промислові трести двох республік почали змагатися між собою². У колективних зверненнях робітників Миколаївського й Балтійського суднобудівних заводів про укладання договорів на змагання йдеться про взяття підвищених зобов'язань по випуску продукції, зниженню її собівартості й піднесенню продуктивності праці. Так, миколаївські суднобудівники дали слово збільшити випуск продукції порівняно з попереднім роком на 27,3%, знизити її собівартість на 8,3%, піднести рівень

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 15.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3295, арк. 1—4.

продуктивності праці на 18,3%, робітники Балтійського судноремонтного заводу, відповідно, — на 22,5, 9,2 й 17%³.

Постійний взаємообмін передовим досвідом, спільний пошук і впровадження у виробництво нових, ефективніших методів праці сприяли успішному розв'язанню складних проблем соціалістичного будівництва. Так, якщо в першому півріччі 1928/29 господарського року, коли змагання ще не мало масового характеру, собівартість промислової продукції в цілому по країні знизилася лише на 1,9%, то в другому півріччі (квітень — вересень 1929 р.) — вже на 6,1%⁴. «Через соціалістичне змагання, ударні бригади, виробничі наради, — зазначалося в резолюції XI з'їзду КП(б)У (5—15 червня 1930 р.) на звіт ЦК КП(б)У, — робітничий клас не тільки здійснює великий план соціалістичного будівництва, але й виявив у виробництві додаткові резерви, що дали змогу значно перевищити темпи, намічені п'ятирічкою»⁵.

Цікаві дані про розгортання соціалістичного змагання в досліджуваній період знаходимо в таких видах архівних документів, як зведення. Вони свідчать про охоплення змаганням усіх ділянок промислового виробництва, розвиток творчої думки робітників різних професій на підприємствах Російської Федерації, України та всіх інших союзних республік. У зведеннях, що зберігаються у фонді Всеукраїнського комітету Всесоюзної професійної спілки робітників-металістів, містяться відомості про трудові переклики між заводами, цехами, бригадами й окремими робітниками⁶. Так, зведення тресту «Південмашбуд» відображає процес розгортання змагання між робітниками Харківського й Луганського паровозобудівних заводів, з одного боку, та сталеплавильниками Сормовського паровозобудівного й чавуноливарного луганського заводу «Красный путиловец» — з другого⁷.

У матеріалах цього фонду значне відображення дістали й такі форми соціалістичного змагання, як зустрічний промфінплан та змінно-зустрічний план, які зародилися й набули значного поширення в роки першої п'ятирічки. Зустрічний промфінплан, що виник за ініціативою робітників Ленінградського заводу імені К. Маркса в 1930 р., означав добровільне взяття і виконання підвищених порівняно з встановленими виробничих завдань. Його активно підтримали робітники промислових підприємств України. Запровадження зустрічного промфінплану тільки на 12 великих металургійних заводах УРСР дало змогу в IV кварталі 1930 р. збільшити планові завдання на 22,9 млн. крб.⁸ Змінно-зустрічне планування, яке вперше виникло на Маріупольському металургійному заводі імені Ілліча*, широко використовувалося робітниками багатьох підприємств РРФСР. Так, зварювальники Московського електротресту завдяки його впровадженню першими в СРСР достроково виконали планові завдання⁹.

Серед матеріалів Уповноваженого Народного комісаріату важкої промисловості СРСР при Раднаркомі УРСР (ф. 806), Всеукраїнського комітету Всесоюзної професійної спілки робітників-металістів (ф. 2595) та інших фондів зберігається багато документів про всебічне розгортання масового раціоналізаторського руху. Особливий інтерес становлять документи, в яких відбито підсумки плідної раціоналізаторської роботи, яку постійно проводили передові виробничники та інженерно-технічні працівники Російської Федерації і України. Впровадження винаходів та раціоналізаторських пропозицій на промислових підприємствах УРСР тільки в 1929/30 р. дало економічний ефект на суму 12,5 млн. крб. проти 5,2 млн. крб. у 1928/29 р.¹⁰ Лише 306 раціоналізаторських пропозицій принесли Макіївському металургійному заводу, наприклад, 186 тис. крб. економії¹¹. 83 086 крб. економії було

³ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 287, арк. 220.

⁴ Год работы правительства: Материалы к отчету за 1928/29 год — первый год пятилетки. М., 1930, с. 150.

⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1977. Т. 1, с. 655.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3294, арк. 77.

⁷ Там же, арк. 122.

⁸ Там же, спр. 3874, арк. 221.

* Нині Ждаковський завод імені Ілліча.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3874, арк. 233.

¹⁰ Там же, ф. 806, оп. 1, спр. 115, арк. 57—60; ф. 2344, оп. 1, спр. 144, арк. 1—3.

¹¹ Там же, ф. 106, оп. 2, 1929/30 р., спр. 420, арк. 158.

одержано в результаті реалізації 37 раціоналізаторських пропозицій на заводі імені Артема в Києві¹².

Раціоналізаторство й винахідництво сприяли значному зростанню виробництва й зниженню собівартості продукції. Так, використання передових методів дало можливість робітникам першої шахти «Північна» Щербинівського рудоуправління Артемівського округу збільшити вуглевидобуток у 1929 р. на 10,7% і знизити собівартість палива на 5%. Робітники другої шахти № 15 Боківського рудоуправління Луганського округу збільшили видобуток вугілля на 15,3%, знизивши його собівартість на 5,5%¹³. Важливе значення в справі дальшого розгортання руху винахідників і раціоналізаторів двох республік мало соціалістичне змагання¹⁴. Впровадження у виробництво раціоналізаторських пропозицій, які надійшли від робітників у 1932 р., забезпечило по УРСР економію на суму 80 млн. крб.¹⁵

Важливою формою соціалістичного змагання на третьому році п'ятирічки став рух госпрозрахункових бригад. Його ініціаторами виступили в 1931 р. члени ударної бригади заводу імені Леніна в Ленінграді. Цікаві матеріали про створення госпрозрахункових бригад на промислових підприємствах України зберігаються у фондах Ради професійних спілок України (ф. 2605), Українського тресту сільськогосподарського машинобудування (ф. 40) та ін. Як зазначається у відомостях про організацію і роботу госпрозрахункових бригад на заводах сільськогосподарського машинобудування республіки, лише за листопад 1931 р. кількість таких бригад на більшості підприємств зростає більш як удвічі. На заводах «Червона Зірка», зокрема, вона збільшилася з 46 до 90, «Серп і молот» — з 88 до 181, «Комунар» — з 43 до 94 і т. д.¹⁶ Як зазначалося в резолюції V Всеукраїнського з'їзду профспілок України, на весну 1932 р. в республіці було близько 26 тис. госпрозрахункових бригад, в яких налічувалося 300 тис. ударників¹⁷.

Про таку форму соціалістичного змагання, як конкурси розповідають документи Всесоюзного державного об'єднання металургійної, залізорудної і марганцевої промисловості «Сталь» (ф. 1281). Проводилися конкурси на кращу якість продукції, краще використання механізмів, на краще підприємство тощо. Серед матеріалів фонду зберігається постанова конференції колективу доменщиків Маріупольського заводу імені Ілліча, в якій ідеться про прийняття виклику на соціалістичне змагання від колективу Керченського металургійного заводу імені Войкова і про рішення маріупольців взяти участь у Всесоюзному конкурсі 100 доменних печей, оголошеного Наркоматом важкої промисловості СРСР та ЦК Всесоюзної ради робітників металургійної промисловості¹⁸. У доповідній записці заступника директора Маріупольського заводу про хід конкурсу відзначається, що звернення ленінградців було одностайно підтримане доменщиками й викликало нову хвилю трудового піднесення.

У роки другої п'ятирічки соціалістичне змагання набрало ще ширшого розмаху. Його основою став рух робітників за високу продуктивність праці на основі кращого використання нової техніки, поліпшення організації виробничих процесів. Архівні документи за той період повно висвітлюють розгортання таких форм змагання, як проведення конкурсів і походів за оволодіння технікою, підвищення продуктивності праці, складання техніспитів.

В результаті великої організаторської роботи, яку проводили ЦК ВКП(б), Радянський уряд, партійні, комсомольські й профспілкові організації на місцях, на початку другої п'ятирічки соціалістичне змагання охопило всі галузі народного господарства, зростає кількість його учасників. Багато цікавих документів зберігається, зокрема, серед матеріалів Українського енергетичного комітету (ф. 797), Інспекції Головного управління учбових закладів Уповнаркомважпрому СРСР на Україні (ф. 1252) та ін. Це — рапорти, звіти, договори, де містяться відомості про дострокове виконання планових завдань. Так, у рапорті ливарників домни № 6 Дніпропетровського заводу імені Г. І. Петровського повідомляється, що в ході Всесоюзного

¹² Там же, ф. 2595, оп. 1, спр. 3277, арк. 14, 15.

¹³ Там же, ф. 2602, оп. 1, спр. 2857, арк. 267.

¹⁴ Там же, ф. 2344, оп. 1, спр. 119, арк. 10.

¹⁵ Там же, ф. 2605, оп. 4, спр. 87, арк. 89.

¹⁶ Там же, ф. 40, оп. 3, спр. 1211, арк. 38.

¹⁷ Там же, ф. 2605, оп. 3, спр. 1184, арк. 108.

¹⁸ Там же, ф. 1281, оп. 4, спр. 56, арк. 2, 3.

конкурсу на кращу домну було значно підвищено виробничі показники й перевершено планові завдання¹⁹. У річному звіті Українського енергокомітету розповідається про соціалістичне змагання між енергетиками трьох міст — Москви, Ленінграда й Харкова²⁰. У договорі про соціалістичне змагання між ленінградцями і харків'янами підкреслювалося, що трудящі обох міст докладуть максимум зусиль для перетворення його в організований похід за дальше оволодіння технікою, підвищення культури праці та її продуктивності, за пове виробничо-технічне піднесення робітничих мас, які будують соціалістичне суспільство²¹.

За ініціативою ВЦРПС у 1933—1934 рр. проводився Всесоюзний конкурс на кращу підготовку до XVII з'їзду ВКП(б). Важливі документи про участь трудящих України в конкурсі знаходяться серед матеріалів Всеукраїнського комітету Всесоюзної професійної спілки робітників електропромисловості і електростанцій (ф. 2675) і Ради професійних спілок України (ф. 2605). Так, ударники Харківського електромеханічного заводу зобов'язалися на честь з'їзду перевершити планові завдання, організувати масовий похід за складання соцтехіспитів, реалізувати раціоналізаторських пропозицій на суму 500 тис. крб.²² 51 тис. т вугілля понад план зобов'язалися видобути шахтарі Краснодонського рудоуправління тресту Луганвугілля, 7 тис. т — гірники шахти № 30 Рутченкова, один паровоз і три трактори додатково до плану дав слово виготовити колектив Харківського паровозобудівного заводу. Робітники цеху по прокату жерсті Дніпропетровського заводу імені К. Лібкнехта готували в подарунок з'їздові 100 т жерсті понад план для Московського метрополітену, а ударники дротового цеху вирішили випустити додатково до плану 880 т телеграфного дроту для залізничної магістралі Москва—Донбас²³.

За період підготовки до XVII з'їзду ВКП(б) й XII з'їзду КП(б)У тільки від робітників Харківського електромеханічного заводу надійшло 590 раціоналізаторських пропозицій. Реалізація лише 80 з них щороку давала майже 500 тис. крб. економії. На заводі виникло 25 госпрозрахункових бригад. Змаганням було охоплено 7360 чол., або 75,1% усієї кількості робітників, соцтехіспитами — 1821, всіма видами навчання — 4657 чол.²⁴.

Серед матеріалів Ради профспілок України (ф. 2605) і Уповноваженого Народного комісаріату важкої промисловості СРСР при Раднаркомі УРСР (ф. 806) зберігається велика кількість документів, які свідчать про запровадження передових методів праці на промислових підприємствах республіки. Так, на кількох харківських заводах було запроваджено систему оплати праці, яка практикувалася на Московському машинобудівному заводі²⁵: на заводі «Світло шахтаря» — систему заохочувальних заходів за якісну продукцію²⁶, диференційовану оплату праці — на верстатобудівному заводі²⁷. Досвід москвичів використовували й на підприємствах Донецької області²⁸.

Результатом дедалі зростаючого творчого піднесення трудящих мас був стахановський рух, який розгорнувся на промислових підприємствах країни наприкінці 1935 р. Як відзначалося в наказі Дніпропетровського обласного відділення Південсантехбуду від 11 вересня 1936 р., удар відбійного молотка О. Стаханова став іскрою всенародного руху, що охопив усі галузі промисловості й сільського господарства²⁹. Всесоюзна нарада стахановців (14—17 листопада 1935 р.) і Пленум ЦК ВКП(б) (21—25 грудня 1935 р.), підкресливши величезне значення стахановського руху в справі індустріалізації країни, наголосили на необхідності добиватися на його основі

¹⁹ Там же, ф. 539, оп. 11, спр. 277, арк. 42.

²⁰ Там же, ф. 797, оп. 1, спр. 339, арк. 32—39.

²¹ Там же, ф. 1252, оп. 1, спр. 94, арк. 44—47.

²² Там же, ф. 2675, оп. 1, спр. 712, арк. 122.

²³ Там же, ф. 2605, оп. 4, спр. 468, арк. 38—40.

²⁴ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1933—1941 гг.): Сб. док. и материалов, ч. I, док. 84. К., 1977, с. 179—181.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 3440, арк. 12.

²⁶ Там же, спр. 3441, арк. 21.

²⁷ Там же, арк. 1.

²⁸ Там же, ф. 2605, оп. 4, спр. 640, арк. 74—82.

²⁹ Там же, ф. 395, оп. 1, спр. 71, арк. 69.

максимального збільшення виробництва і зниження собівартості продукції, підвищення якості виробів, боротися за краще використання резервів виробництва³⁰.

Розмах стахановського руху в металургійній, автотракторній та інших галузях промисловості й розгортання на його основі соціалістичного змагання між трудящими Російської Федерації та України яскраво розкривають документи Державного союзного тресту залізних і сталевих труб (ф. 1280) та Центральної ради товариства робітників-винахідників України (ф. 2344). Як свідчать матеріали цих фондів, робітники промислових підприємств обох республік, використовуючи різноманітні форми соціалістичного змагання, на основі стахановських методів добивалися вагомих показників у роботі й закликали трудящих країни наслідувати їх приклад. Так, у відповідь на заклик винахідників Московського заводу імені Г. К. Орджонікідзе включитися в змагання за економію металу винахідники-стахановці харківського заводу «Серп і молот» взяли зобов'язання до VIII Всесоюзного з'їзду Рад внести не менше 200 раціоналізаторських пропозицій по економії металу й звернулися до всіх винахідників-стахановців Харківщини підтримати їх почин³¹. Для дослідників будуть цінними документи про розгортання соціалістичного змагання за підвищення коефіцієнтів використання мартенівських печей. Ініціатором його виступив український сталевар М. Мазай. Як зазначається в матеріалах зльоту сталеварів Української РСР (грудень 1936 р.), його учасники схвалили ініціативу М. Мазая й закликали всіх сталеварів країни включитися в змагання за виплавку в 1937 р. 60 тис. т сталі щодоби³².

Соціалістичне змагання, яке розгорнулося на промислових підприємствах і новобудовах РРФСР, УРСР та всіх інших союзних республік, стало одним з вирішальних факторів успішного виконання ленінського плану побудови соціалістичного суспільства і перетворення Радянської країни в передову індустріальну державу. Документальні джерела, що зберігаються у фондах ЦДАЖР УРСР, переконливо свідчать про велич трудового подвигу радянського народу в роки перших п'ятирічок. Їх використання дасть змогу вченим-історикам більш повно висвітлити цей важливий фактор розвитку братерських відносин між народами Союзу РСР.

С. Г. БОГАЧУК (Київ)

³⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1954. Т. 3, с. 257.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2344, оп. 3, спр. 55, арк. 168.

³² Там же, ф. 1280, оп. 1, спр. 26, арк. 21.

СТИЛЬ РАБОТЫ ПАРТИЙНОГО КОМИТЕТА. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ НАУЧНОГО ПОДХОДА В ПАРТИЙНОЙ РАБОТЕ

К.: Из-во политической
литературы Украины, 1982.—239 с.

Комуністична партія на всіх етапах своєї діяльності надавала і надає величезного значення оволодінню кадрами ленінським стилем роботи. Питання його дальшого вдосконалення постійно розглядаються на з'їздах партії, пленумах і в Політбюро ЦК КПРС, в працях товариша Л. І. Брежнєва, керівників партії і держави. Вони знаходяться в центрі уваги місцевих партійних комітетів і первинних парторганізацій. КПРС завжди вважала ленінський стиль своєю випробуваною зброєю, найважливішим фактором успіху партійного керівництва, однією з головних умов зростання її керівної і спрямовуючої ролі в комуністичному будівництві. Діловитість, вміння знаходити головне в роботі, єдність слова і діла, організованість, чіткість, оперативність, творчий підхід до виконання дорученої справи — безумовна умова успішного розв'язання завдань, які стоять перед партійними комітетами. «Стиль і методи керівництва — питання, важливе для всієї партії, для всього народу. Пам'ятати про це, повсякденно і в усьому керуватися ленінськими нормами — прямий обов'язок будь-якого партійного керівника!»¹, — вказував товариш Л. І. Брежнєв на XXVI з'їзді КПРС.

За останні роки історико-партійна література поповнилась виданнями, присвяченими ленінському стилю роботи партії. Цій проблемі присвячена і, рецензована монографія, підготовлена авторським колективом ВПШ при ЦК Компартії України спільно з партійними працівниками. В ній головна увага приділяється розкриттю принципів наукової організації праці партійного комітету і його апарату, шляхів і засобів удосконалення стилю роботи обкомів, міськкомів і райкомів партії, партійних організацій республіки в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС (с. 2).

Теоретичною і методологічною основою монографії є теоретична спадщина В. І. Леніна, рішення з'їздів, постанов пленумів Центрального Комітету партії та інші партійні документи, праці товариша Л. І. Брежнєва, членів і кандидатів у члени. Політбюро ЦК КПРС. У книзі використано фактичний матеріал про роботу партійних органів, партійних комітетів, первинних парторганізацій підприємств, наукових установ, праці дослідників з проблем партійного будівництва і т. д.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 87.

Структура монографії науково обгрунтована, цілеспрямована, логічна. Кожний розділ книги написаний у проблемному плані, на базі конкретного історичного досвіду. Ленінський стиль роботи в ній показано в тісній єдності теорії і практики. В рецензованій праці розглядаються такі питання: науковий підхід в партійній роботі; аналіз і узагальнення, як найважливіші методи постійного, глибокого вивчення дійсності; партійна інформація, як інструмент зв'язку партії з масами; колективність партійного керівництва, як найважливіша риса ленінського стилю роботи; критика і самокритика, як необхідна умова вдосконалення стилю роботи партійних організацій; роль партійного контролю і перевірки виконання в утвердженні ленінського стилю роботи; кадрова робота парторганізацій; комплексний характер ленінського стилю роботи.

Червоною ниткою в монографії проводиться думка про те, що зразок ленінського стилю в роботі показують Центральний Комітет партії, його Політбюро на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим. Плідна, творча робота ЦК нашої партії сприяє успішній діяльності всіх партійних і державних організацій, наочно вчить як треба підходити до розв'язання найскладніших завдань комуністичного будівництва. У книзі дано науковий аналіз основних проблем ленінського стилю керівництва, показано, як послідовно працює партія, її Центральний Комітет, місцеві парторганізації, зокрема, партійні комітети України над удосконаленням і впровадженням ленінського стилю роботи.

В монографії на конкретних прикладах повсякденної діяльності партійних організацій України розкрито головні риси ленінського стилю. Одна із найхарактерніших рис цього стилю — науковий, творчий підхід до керівництва всіма суспільними процесами. Науковість керівництва безпосередньо впливає із самої природи КПРС, яка всю свою революційно-перетворюючу діяльність будує на міцному фундаменті теорії марксизму-ленінізму, на науковому пізнанні і свідомому використанні об'єктивних законів суспільного розвитку. Значення наукового підходу в партійній роботі особливо зростає в сучасних умовах. Він визначає всю організаторську роботу партії, форми, методи і прийоми її дій у всіх сферах життя. Науковий підхід створює надійні бар'єри для суб'єктивізму і волюнтаризму, гарантує від помилок.

Заслуговує уваги постановка питання про оволодіння всіма партійними працівниками методами наукового аналізу і узагальнення практики. У своїй сукупності ці два методи дозволяють проникнути в суть явищ, виділити загальне, закономірне, головне в їх змісті. Тому Комуністична пар-

тія надає першочергового значення аналізу і узагальненню явищ і процесів суспільно-політичного життя. «Глибше і сміливіше слід аналізувати явища політичного життя суспільства»², — підкреслювалось на XXVI з'їзді КПРС.

На конкретних прикладах із життя парт-організацій Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Київської та інших областей нашої республіки в книзі показано застосування методів наукового аналізу і узагальнення в трьох головних аспектах практичної роботи: при її плануванні, в організації справи і в контролі (с. 44). При цьому наголошується, що головне, чим визначається дієвість цих методів у партійній роботі, — це їх якість, глибина. Вони виступають як основа вдосконалення самого стилю партійної роботи (с. 59, 63).

Важливим інструментом зміцнення зв'язку партії з масами є внутріпартійна інформація. Вона лежить в основі вироблення і здійснення загальнопартійної і державної політики, підкреслюється в монографії (с. 69). ЦК КПРС постійно тримає в полі свого зору питання внутріпартійної інформації, регулярно орієнтує місцеві партійні організації на її вдосконалення в світлі ленінських вимог до її організації (с. 70). У книзі узагальнено досвід партійних комітетів республіки по здійсненню принципу демократичного централізму в інформаційній роботі.

Значне місце відводиться в рецензованій праці практиці здійснення колективності партійного керівництва — найвищого принципу життя і діяльності партії. В ній показано, як, розширюючи колективність керівництва, неухильно зміцнюючи зв'язки з масами, посилюючи персональну відповідальність кадрів, республіканська партійна організація успішно розв'язує завдання комуністичного будівництва. Привертають увагу сторінки, присвячені досвіду колективної роботи партійних комітетів виробничих об'єднань у розширеному складі (с. 122—132).

Одним із основоположних законів внут-

рішнього життя партії, важливим методом утвердження ленінського стилю в партійній роботі, в діяльності державних, господарських органів і громадських організацій є критика і самокритика. Ці питання знайшли висвітлення в V розділі книги. Ленінський стиль партійної роботи, відзначається в ньому, характеризується критичним підходом до оцінки вже зробленого, постійною турботою про розвиток критики і самокритики у всіх ланках партії (с. 132—133).

Одним із резервів дальшого вдосконалення ленінського стилю роботи, успішного вирішення завдань комуністичного будівництва є діяльність партійних комітетів, партійних організацій по добору кадрів, розстановці і вихованню, організація партійного контролю, перевірка виконання прийнятих рішень. В рецензованій праці (с. 147—209) узагальнено не лише позитивний досвід роботи партійних комітетів у цій справі, а також відзначено недоліки, вказано шляхи їх подолання.

Рецензована праця є вдалою спробою наукового узагальнення досвіду втілення в життя партійними організаціями вимог ленінського стилю роботи. Однак не у всіх розділах дотримано оптимального співвідношення теоретичних основ і практичного здійснення ленінського стилю роботи і керівництва. Необхідно було б дати більше фактичного матеріалу в розділі про розвиток критики і самокритики. На сторінках монографії зустрічаються повторення. У VIII розділі, на нашу думку, надто широко підводяться підсумки дослідження. В книзі бажано було б дати короткий історіографічний огляд літератури з даної проблеми, критику буржуазних та ревізіоністських фальсифікацій керівної діяльності КПРС, ролі і значення в ній місцевих організацій партії та їх керівних органів.

Це однак не може істотно вплинути на позитивну оцінку рецензованої праці, яка стане хорошим посібником партійним працівникам, усім, хто вивчає питання партійного будівництва.

І. А. МІЦКАН (Київ),
В. Т. ПОЗНЯК (Київ)

² Там же, с. 93.

*ПРОМЫШЛЕННОСТЬ И РАБОЧИЙ
КЛАСС УКРАИНСКОЙ ССР.
1946—1950.
СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ
И МАТЕРИАЛОВ.
К.: Наук. думка, 1980.—556 с.*

Документи й матеріали, вміщені в рецензованому збірнику, дали можливість його упорядникам висвітлити один з героїчних періодів в історії нашої країни — боротьбу робітничого класу, очолюваного Комуністичною партією, за відбудову й дальший розвиток промисловості Української РСР у роки першої післявоєнної

п'ятирічки. В той час, підкреслив у своїй книзі «Відродження» Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. «показано було всьому світові невичерпні резерви соціалістичної економіки, можливості нашого планового господарства, велику могутність країни, яка може в разі потреби нерезерувувати сили, сконцентрувати їх на головних напрямках»¹.

Збірник відкривається передмовою, яку написав доктор історичних наук В. Роман-

¹ Брежнев в Л. І. Ленінським курсом: Промови, привітання, статті, спогади. К., 1979. Т. 7, с. 61.

цов. У ній детально проаналізовано керівну роль Комуністичної партії та Радянського уряду, які вжили ряд невідкладних заходів, що стосувалися відродження в роки 4-ї п'ятирічки зруйнованого гітлерівськими загарбниками народного господарства країни.

В рецензованому збірнику вміщено 283 документи, значна кількість яких публікується вперше. Вони виявлені у фондах партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Центрального державного архіву народного господарства СРСР, ЦДАЖР УРСР, ряду обласних державних архівів республіки. Упорядники використали й важливі партійні документи, офіційні видання, стенографічні звіти засідань Верховних Рад СРСР та Української РСР за 1946—1950 рр., а також статті центральних, республіканських та місцевих газет. У книзі вміщено 32 фотографії з фондів Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР.

Збірник складено за тематико-хронологічним принципом. Матеріали розміщено в двох частинах. У першій з них — «Відбудова й розвиток промисловості Української РСР у 1946—1950 рр.» — розглянуто документи, що розповідають про державне фінансування промисловості, капітального будівництва, механізацію виробничих процесів, а також досягнення трудящих у відбудові й розвитку промисловості, про дружні контакти трудівників УРСР та інших радянських республік. У книзі відображено, зокрема, плідотворну діяльність Запорізької та Дніпропетровської обласних партійних організацій, очолюваних Л. І. Брежневим, по мобілізації трудящих на реконструкцію в найкоротший строк найважливіших промислових об'єктів — «Запоріжсталь», Дніпрогесу й ін. (див. док. №№ 48, 50, 51, 101, 111, 157, 162). Документи містять інформацію про відбудову й дострокове введення в дію цехів, заводів, фабрик, шахт Радянської країни. Так, уже до 7 вересня 1946 р. у Сталінській області (Донбас) з 152 зруйнованих фашистськими загарбниками шахт 86 були відбудовані й дали необхідне для промисловості і транспорту вугілля, 20 з них досягли й перевищили довоєнний рівень вуглевидобутку. До третьої річниці визволення Донбасу від гітлерівських окупантів на маріупольському заводі «Азовсталь» було завершено реконструкцію найбільшої на той час у Радянському Союзі доменної печі (док. № 23).

Документи, вміщені в першому розділі, свідчать про багатогалузевий характер економіки республіки. На Україні почали працювати підприємства вугільної, металургійної, хімічної, машинобудівної, легкої та харчової промисловості. Було освоєно виробництво автомобілів, шарикопідшипників, розгорнулося будівництво великого газопроводу Дашава — Київ та ін. (док. № 20).

Про допомогу, яку колективи заводів та фабрик братніх союзних радянських республік подали у відбудові народного господарства Української РСР, розповіда-

ють документи №№ 10, 15, 18, 28, 29—30, 32, 36 та ін.

Реконструкція й розвиток промислових підприємств проводилися на новій технологічній основі. Було піднесено рівень механізації й автоматизації виробничих процесів, впроваджено у виробництво ряд науково-технічних досягнень, що дало можливість значно підвищити продуктивність праці (див. док. №№ 6, 7, 27, 44, 79, 82 та ін.).

Матеріали рецензованого збірника свідчать про те, що поряд з плануванням процесу відбудови підприємств Комуністична партія та Радянський уряд прагнули якомога планомірніше й пропорційніше розмістити нові заводи, які будувалися, по всій території країни з урахуванням потреб економічного й соціально-політичного розвитку республіки в цілому й кожного району окремо.

В книзі опубліковано матеріали, в яких йдеться про реконструкцію промисловості в західних областях УРСР, зокрема, підприємств нафтової, газової промисловості, машинобудування (в тому числі сільськогосподарського), а також про будівництво електростанцій (док. №№ 13, 14, 17, 29, 31, 69, 102 та ін.).

У ряді документів (див. док. №№ 24, 26, 32, 34, 51 та ін.) висвітлюється важливий процес зміцнення виробничих зв'язків між промисловими підприємствами України та братніх союзних республік.

У другій частині рецензованого збірника — «Робітничий клас Української РСР у боротьбі за виконання завдань четвертої п'ятирічки» — вміщено матеріали, які розповідають про творчу діяльність робітничого класу, його самовіддану боротьбу за відбудову й розвиток народного господарства, про зростання трудової і суспільно-політичної активності трудящих, виникнення й поширення нових патріотичних починів, розвиток соціалістичного змагання, про обмін передовим виробничим досвідом тощо.

Серед опублікованих у книзі документів слід відзначити постанови бюро обласних, міських і районних комітетів партії, які дали можливість упорядникам розкрити багатогранну роботу місцевих партійних організацій по керівництву процесом відбудови народного господарства (док. №№ 136, 139, 161—163, 175 та ін.).

У роки четвертої п'ятирічки широко розгорнулося змагання між колективами підприємств УРСР та братніх республік Союзу РСР. Машинобудівники Ленінграда, Свердловська змагалися із своїми колегами з Києва, Харкова і Краматорська, металурги України — з металургами Уралу й Грузинської РСР, шахтарі Донбасу — з гірниками Кузбасу й Караганди. Про це розповідають документи №№ 136, 138, 170, 180, 181, 184, 189, 212, 239 та ін.).

У рапортах виробничих колективів про дострокове введення в дію нових промислових підприємств говорилося про їх трудову діяльність, висвітлювалися досягнення, розповідалося про підготовку кадрів, роботу раціоналізаторів і винахідників (див. док. №№ 4—6, 13, 40, 42, 43, 60, 90 та ін.).

У ряді документів, вміщених у другому розділі рецензованої праці, висвітлюються різноманітні форми шефства робітничого класу над колгоспним селянством (док. №№ 158, 198, 218 та ін.).

У надрукованих у книзі матеріалах розкрито й багатогранну діяльність Комуністичної партії по вирішенню однієї з найгостріших проблем п'ятирічки — забезпеченню промислових підприємств кваліфікованими кадрами робітників (док. №№ 168, 193, 194 та ін.), а також розглянуто основні шляхи їх поповнення через систему організації, ремісничі училища й школи ФЗП.

Численні документи, вміщені в збірнику, розповідають про трудову, творчу активність робітничого класу Української РСР, який у співдружності з трудящими інших радянських республік спрямував усі свої зусилля на дострокове виконання завдань четвертої п'ятирічки.

Збірник непогано оформлений. Документи розміщено у хронологічній послідовності (упорядники врахували дати їх складання,

затвердження або публікації). Матеріали надруковано мовою оригіналу. В книзі є примітки, список скорочень, покажчики — географічний, установ, організацій та промислових підприємств, а також перелік документів.

На наш погляд, праця значно виграла б, якби в ній було вміщено відгуки трудящих, а також державних і політичних діячів, спеціалістів зарубіжних країн про досягнення радянських людей у відбудові й розвитку народного господарства СРСР.

Однак ці зауваження не впливають на позитивну оцінку рецензованого видання. Збірник стане в пригоді історикам, економістам, викладачам і студентам. Сподіваємося, що Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР продовжить роботу по створенню аналогічних праць з історії окремих галузей народного господарства Української РСР.

М. І. КРАВЧУК (Київ),
І. М. САХАРЧУК (Київ)

НАРОДНЫЙ ПОДВИГ В БИТВЕ ЗА КАВКАЗ: СБ. СТАТЕЙ

Редкол.: Басов А. В., Зенин Е. М.,
Иванов Г. П., Киселев Г. И., Колесник А. Д.,
Куманев Г. А. (ответственный редактор),
Маковка Н. М., Солодухин Л. А.
М.: Наука, 1981.—408 с.

В нинішньому році минуло сорок років з початку героїчної оборони Кавказу. Про значення цієї битви та неослабний інтерес радянського читача до подій Великої Вітчизняної війни (історичної Сталінградської битви, оборони Ленінграда й Кавказу та ін.) свідчить такий факт: наприклад, тільки захисникам Кавказу присвячено майже 170 публікацій (не рахуючи видань мемуарного й документального характеру). В них мова йде про стійкість та мужність радянських воїнів, самовідданість трудівників тилу, які забезпечили армію всім необхідним для перемоги, про діяльність партизанів та підпільників Північного Кавказу, що завдавали раптових ударів по фашистських військах. Славну сторінку в історію Великої Вітчизняної війни вписали й захисники героїчної «Малої землі», з якими радянських та зарубіжних читачів познайомили чудові спогади безпосереднього учасника її оборони Леоніда Ілліча Брежнева. Битва за Кавказ, що тривала з 25 липня 1942 р. по 9 жовтня 1943 р., її найбільш відповідальний початковий оборонний період збіглися з Сталінградською спелеєю. Втрата цієї території мала б тяжкі наслідки: на боці фашистської Німеччини виступили б Турція та Японія. Крім того, влітку 1942 р. у зв'язку з окупацією України, Білорусії, Прибалтики, Донбасу та інших областей і районів країни від енергетичних ресурсів Кавказу та Закавказзя, де видобувалося 86,5% загальносоюзного видобутку нафти, 65% — природ-

ного газу, 56,5% марганцевої руди, значною мірою залежало забезпечення потреб армії.

Сукупність факторів, що сприяли успішній обороні Кавказу, вже розглядалася в історичній літературі, в мемуарах його захисників. Рецензований збірник статей, підготовлений до видання Інститутом історії СРСР Академії наук СРСР, безперечно, зацікавить дослідників, оскільки в ньому знайшов своє більш повне висвітлення цілий комплекс таких питань, як роль Комуністичної партії в захисті Кавказу, героїчний подвиг радянських військ на морі й суші, боротьба трудящих Союзу РСР у тилу окупантів, а також нерозривний зв'язок армії і народу.

Серед авторів книги — партійні працівники, радянські воєначальники, історики й керівники партизанського руху. Навіть один перелік назв статей свідчить про широкий діапазон висвітлених у праці питань.

Збірник відкривається коротеньким вступом, який написав Герой Радянського Союзу генерал армії І. В. Тюленев. У першому розділі, що має назву «Загальні проблеми», вміщено дві важливі статті: перша присвячена проблемі узагальнення досвіду ідейно-виховної роботи Комуністичної партії (автор — член ЦК КПРС, колишній перший секретар Краснодарського крайкому КПРС, Герой Соціалістичної Праці С. Ф. Медунов). У другій статті Н. І. Кондакової розглянуто історичний досвід ідейно-виховної роботи партії в роки Великої Вітчизняної війни. Чимало цікавих даних та фактів, які свідчать про те, що в грізних битвах з ворогом ще більш зміцнилася дружба народів нашої країни, читач знайде в статті Г. О. Куманьова.

Питання керівної ролі КПРС, а також дружби народів Союзу РСР висвітлюються в ряді інших статей рецензованого збірника.

ка. М. Г. Шайдаєв та П. С. Подкопаєв проаналізували стан партійно-політичної роботи у військах у серед моряків-чорноморців. Ф. П. Зірянов і В. О. Андрюшенко розглянули діяльність новоросійського партійного підпілля. Про роботу парторганізації Північного Кавказу по зміцненню співдружності трудящих Радянської країни йдеться в статті П. Д. Тепуна. В такому ж історико-партійному плані висвітлюється й допомога, яку трудівники автономних республік Північного Кавказу подали фронту (автор — В. М. Гриднев).

Про героїчні подвиги радянських воїнів розповідається в розділі «Армія та флот у битвах за Кавказ». У ньому узагальнюючу статтю колишнього члена Військової ради Закавказького фронту генерал-полковника П. І. Єфимова немовби доповнюють матеріали інших безпосередніх учасників боїв — колишнього начальника оперативного відділення штабу 394-ї стрілецької дивізії, бійці якої мужньо захищали гірські перевали Кавказу, О. Д. Харитонова, й командира Новоросійської військово-морської бази віце-адмірала у відставці Героя Радянського Союзу Г. М. Холостякова.

Про героїчну боротьбу бійців-ополченців досить детально розповів у своїй статті «Ополченські формування на захисті Північного Кавказу» О. Д. Колесник, про повітряні бої — В. Г. Никифоров, ратні подвиги молоді — С. М. Якаєв, про мужність радянських жінок — О. В. Жинкін.

Розділ «Всенародна боротьба в тилу ворога» відкривається нарисом генерал-лейтенанта у відставці, у роки війни члена ЦК ВКП(б), першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії, начальника Центрального штабу партизанського руху П. К. Пономаренка. Про бойову взаємодію радянських воїнів і партизанів йдеться в статті Г. П. Іванова, про участь молоді в підпільних організаціях та про їх діяльність розповів у своїй статті В. Ф. Трунгов. Про складні умови, за яких змушені були діяти відважні партизани й підпільники, мова йде в нарисі Х. М. Ібрагімбейлі.

В рецензованому збірнику всебічно висвітлено й трудовий подвиг радянських людей, допомогу, яку вони подавали захисникам Кавказу. Ці питання розглянули В. М. Гриднев, К. В. Цкітшвілі, В. І. Чорний, Г. А. Чучелін і Т. І. Кулик та ін. Їх нариси вміщено в розділі «Трудящі Кавказу фронту».

Крім згаданих вище статей П. Д. Тепуна і В. М. Гриднева, досить цікава й поки що недостатньо розроблена в історичній науці проблема розгортання патріотичних рухів населення на допомогу фронту розглядається К. В. Цкітшвілі й В. І. Чорним, а також Г. А. Чучелінім. Т. І. Кулик про-

аналізувала питання культурного обслуговування радянських воїнів і трудящих.

Рецензований збірник завершують дві статті, присвячені історіографії проблеми й аналізу документальних видань про битву за Кавказ. Особливо цінною в огляді літератури, який підготували І. З. Захаров і Ф. Б. Комал, є їх думка про те, що слід «...ще більш глибоко досліджувати вияви братерської дружби народів у вирішенні завдань створення налагодженого воєнного господарства, перетворення республік, країв і областей Кавказу в могутні арсенали перемоги» (див. с. 351). Певною мірою згадану процитованими вище авторами прогалину в радянській історіографії заповнили статті Г. О. Куманьова, М. К. Козибаєва, П. Д. Тепуна. Стаття А. О. Зирної «Документальні видання про битву за Кавказ» немовби доповнюється наведеними в рецензованій праці 27-ма найважливішими документами.

Відзначаючи високий науковий рівень книги, слід згадати й деякі недоліки, які зустрічаються в ній. Автори досить слабо розглянули міжнародний аспект проблеми, недостатньо мірою проаналізували відгук зарубіжної громадськості на події, пов'язані з героїчною обороною Кавказу. Навпевно, потрібно було б поряд з копіями документів вмістити в розділі «Додатки» заключні нариси І. З. Захарова, Ф. Б. Комала й А. О. Зирної, які мають відношення до всіх розділів рецензованого збірника.

Слід згадати й про те, що у виданні вміщено ряд документів, які вперше введено в науковий обіг. Вони допоможуть дослідникам створити нові узагальнюючі праці з питань історії боротьби з фашизмом, в яких знайдуть своє висвітлення керівна й спрямовуюча роль Комуністичної партії, дружба братніх народів Союзу РСР, нерозривний зв'язок фронту та тилу, всі ті фактори, що зумовили всесвітньо-історичну перемогу радянського народу в битві з гітлерівськими загарбниками.

Яскраві сторінки героїчного подвигу радянських воїнів, партизанів і підпільників у битві за Кавказ, самовіддані зусилля трудівників тилу, які забезпечили матеріальні умови перемоги, керівна діяльність Комуністичної партії — все це знайшло своє відображення на сторінках збірника, який сприятиме утвердженню у свідомості радянських людей переконаності в перевазі й силі нашого суспільного ладу. Завдяки цій книзі читач може одержати більш широке уявлення про значення однієї із славних битв Великої Вітчизняної війни, а також про всю сукупність факторів, які забезпечили її переможне завершення.

В. І. КЛОКОВ (Київ)

М. И. Бурцев.
ПРОЗРЕНИЕ.

М.: Воениздат, 1981.—320 с.

Пропагандистська діяльність армійських політорганів по розкладу ворожих військ у роки Великої Вітчизняної війни поки що не знайшла належного висвітлення в історичній літературі, документальних публікаціях та спогадах учасників війни, зокрема тих, хто безпосередньо вів агітаційну роботу серед солдатів і офіцерів противника — працівників сьомого відділу, а з серпня 1944 р. — управління спеціальної пропаганди Головного політичного управління Червоної Армії (ГоловПУРСЧА) *, сьомих відділів політуправління фронтів та відділень політвідділів армій і дивізій. Вони відіграли певну роль в досягненні перемоги над фашистськими загарбниками. Маловідома радянському читачеві діяльність політорганів Червоної Армії серед військовослужбовців вермахту і його союзників знайшла своє висвітлення в рецензованій книзі генерал-майора у відставці М. І. Бурцева, який у роки війни був начальником сьомого відділу, а згодом — управління спецпропаганди ГоловПУРСЧА.

Структура праці, що складається з 6 розділів, визначає проблемно-хронологічний підхід до викладу розглядуваного питання. Автор досить ґрунтовно аналізує агітаційну діяльність Комуністичної партії та її органів у Червоній Армії під час бойових дій у районі Халхин-Гола, на Карельському перешийку. Саме там збагачувався досвід ідеологічної боротьби з ворогом, нагромаджений у роки громадянської війни та іноземної військової інтервенції, який пізніше було використано в битві з німецько-фашистськими загарбниками.

М. І. Бурцев відзначає, що напередодні Великої Вітчизняної війни партія та її органи в Червоній Армії приділяли велику увагу вдосконаленню пропагандистської майстерності політпрацівників. При політорганних прикордонних військових округів до 1940 р. було створено спеціальні (сьомі) відділи по роботі серед військ противника. Однак, як підкреслює автор, організаційні форми їх діяльності в довоєнний час не вдалося докорінно поліпшити. Тому в ході бойових дій довелося подолати чимало труднощів.

Певне місце в рецензованій праці відведено аналізу агітаційно-пропагандистської роботи 7-го відділу Головного управління політпропаганди в перший день війни. В книзі розповідається й про створення Бюро військово-політичної пропаганди при ГУПП РСЧА **. М. І. Бурцев детально висвітлює перші кроки політорганів РСЧА у справі налагодження агітації та про-

паганди серед солдатів і офіцерів противника. Він знайомить читача з її основними формами, засобами й методами.

У спогадах чільне місце відведено показу діяльності армійських органів контрпропаганди по розкладу ворожих військ під час битви під Москвою й загального наступу Червоної Армії, що продовжувався до весни 1942 р. Автор розповів про організаційні заходи ЦК ВКП(б) по зміцненню апарату ГоловПУРСЧА, а також про створення першої антифашистської школи й курсів для німецьких військовополонених — противників війни та фашизму.

М. І. Бурцев приділяє увагу й висвітленню політико-роз'яснювальної діяльності політорганів Червоної Армії в період Сталінградської битви. Він підкреслив, що в «Сталінграді пропаганда стала «особистою зброєю» не тільки працівників сьомих відділів, а й усіх ланок командирів і політорганів... Саме тут вона здобула загальне визнання як невід'ємна частина того невичерпного арсеналу, який, звалюючись на ворога, деморалізує його війська та тили» (с. 120).

М. І. Бурцев підкреслив значення агітопераций — сконцентрованих пропагандистських кампаній, здійснюваних політорганом з метою розкладу певних груп, частин і з'єднань противника. В книзі цікаво розповідається й про створення в СРСР Національного комітету «Вільна Німеччина» (НКВН) — масової антифашистської організації політемігрантів і військовополонених і Союзу німецьких офіцерів — об'єднання офіцерів-військовополонених, спільно з якими радянські армійські політоргани проводили агітаційну роботу серед солдатів і офіцерів вермахту.

Чимало місця в рецензованому виданні відведено розгляду агітопераций політорганів Червоної Армії наприкінці 1943—на початку 1944 рр., здійснених разом з представниками НКВН і спрямованих проти груп армій «Північ», «Південь», «Центр», «Південна Україна». При цьому автор зазначає, що «не завжди агітоперации були успішними, ...але поодинокі невдачі не могли, зрозуміло, перекреслити значення агітопераций як важливого засобу ідеологічного впливу на солдатів і офіцерів противника» (с. 209, 210). У книзі підкреслюється, що до участі в цих операціях підключалися й партизанські формування.

В праці детально охарактеризовано форми й методи політичної роботи серед населення країн фашистського блоку, а також держав, окупованих гітлерівськими загарбниками. Після виходу радянських військ до державних кордонів вона набула масового й цілеспрямованого характеру. Першими країнами, де політоргани Червоної Армії розгорнули свою агітаційну діяльність, підтримуючи безпосередні контакти з місцевими жителями, стали Румунія й Польща. Серед німців активну роз'яснювальну роботу вів НКВН. Восени 1944 р. він опублікував важливий документ — «Всі засоби боротьби — проти Гітлера». В газеті НКВН «Фрайес Дойчланд» виступили президент Національного комітету Еріх Вайнерт і генерал-фельдмаршал Паулюс

* До 16 липня 1941 р. — Головне управління політичної пропаганди (ГУПП РСЧА).

** Бюро військово-політичної пропаганди створене 25 червня 1941 р. Було покликане здійснювати керівництво всією пропагандою і контрпропагандою серед військ і населення противника.

(із зверненням до армії і народу Німеччини).

М. І. Бурцев приділив спеціальну увагу розгляду успішної діяльності органів спецпропаганди серед солдатів і офіцерів великих ворожих військових угруповань, які у 1944—на початку 1945 рр. були оточені Червоною Армією, зокрема в районі Будапешта та ряду інших міст у ході Вісло-Одерської (Познань, Бреслау, Бриг, Шнайдемюль), Східно-Прусської (Ельбінг-Ельблонг, Кенігсберг, Данціг-Гданськ, Грейфсвальд, Францбург), а також під час Берлінської наступальних операцій. В рецензованій праці проаналізовано й агітаційно-пропагандистську роботу армійських політ-органів серед військ мілітаристської Японії та населення Маньчжурії, Кореї, Внутрішньої Монголії.

У своїх висновках М. І. Бурцев, посилаючись на Центральний архів Міністерства оборони СРСР, наводить узагальнюючі дані, які свідчать про розмах спеціальної пропаганди політ-органів Червоної Армії серед військ противника та місцевого населення. Було розповсюджено більш як 20 тис. різних пропагандистських матеріа-

лів загальним тиражем 3 млрд. примірників, проведено понад 2 млн. 700 тис. агітаційних передач.

В рецензованому виданні зустрічаються й окремі недоліки. Розповідаючи в основному про пропаганду серед гітлерівських військ, автор, на жаль, майже не розглянув роботу політ-органів по розкладу особового складу армій країн—сателітів фашистської Німеччини. Мали б значний інтерес і спогади М. І. Бурцева про діяльність радянських радіостанцій, які вели програми для населення й військ противника. Ширше й яскравіше можна було б розповісти про допомогу, яку подали політпрацівникам партизани. Сподіваємося, що ці прогалини будуть заповнені в наступних виданнях спогадів М. І. Бурцева.

В цілому ж рецензована книга, безумовно, зацікавить спеціалістів-істориків, журналістів, пропагандистів, політпрацівників Радянської Армії, ветеранів, усіх тих, хто причетний до справи інтернаціонального виховання трудящих.

Н. М. РУДЕНКО (Київ)

*ОТ КАПИТАЛИЗМА К СОЦИАЛИЗМУ:
ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ
ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА В СССР.
1917—1937 гг.*

М.: Наука, 1981.

Т. 1: *Победа социалистической революции.
Начало переходного периода.
1917—1927 гг.—520 с.;*

Т. 2: *Развернутое строительство социализма
в СССР. 1928—1937 гг.—440 с.*

Под общей редакцией
члена-корреспондента АН СССР
Ю. А. Полякова

На XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев відзначив, що двадцять століття принесло з собою більше змін, ніж будь-яке попереднє століття, і жодна країна не внесла в ці зміни більш вагомого вкладу, ніж Союз РСР—батьківщина Великого Жовтня, перша країна переміщеного соціалізму¹. Історичний досвід переходу від капіталізму до соціалізму, який є одним з найвеличніших досягнень нашої партії, всього радянського народу, постійно привертає увагу прогресивного людства. Дослідження цього досвіду має істотне наукове і практичне значення.

Радянські історики, представники інших галузей суспільної науки, вивчаючи протягом тривалого часу закономірності та специфічні особливості побудови соціалізму в СРСР, узагальнили в результаті величезний фактичний матеріал, що стосується різноманітності соціально-економічних, су-

спільно-політичних, національних, географічних та інших умов здійснення соціалістичних перетворень у нашій країні. Першою спробою синтезу цього матеріалу з урахуванням всіх історичних здобутків по проблемах переходного періоду є рецензована монографія. В цій фундаментальній праці, яку підготували співробітники Інституту історії СРСР АН СРСР, комплексно проаналізовано закономірності перетворення соціалізму з укладу в суспільно-економічну формацію. Авторський колектив образ яскраво виражений проблемно-хронологічний метод дослідження, коли найголовніші проблеми вивчаються в межах двох перших десятиріч Радянської влади.

Заслуговує на схвалення систематизований виклад марксистсько-ленінської теорії переходу від капіталізму до соціалізму, який подано від перших уявлень К. Маркса і Ф. Енгельса про перехідний період до розвитку марксистсько-ленінського вчення про нього нашою партією. Цей вдалий початок визначає характер дальшого викладу, в центрі якого—глибокий, творчий аналіз закономірностей і рис перехідного періоду. Авторський колектив показує, що Комуністична партія, творчо аналізуючи початковий досвід будівництва соціалізму, на основі наукової теорії визначала його генеральні напрями, втілювала в життя конкретні заходи по соціалістичному перетворенню народного господарства.

Радянський історичний досвід, підкреслюється у двотомнику, повністю підтвердив прогноз В. І. Леніна відносно того, що в Росії порівняно з іншими, більш розвинутими в економічному відношенні країнами

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 95.

було легше почати пролетарську революцію, однак важче продовжувати соціалістичні перетворення. Унікальна різноманітність соціальних, економічних, національних, географічних та інших умов у різних регіонах країни покликана до життя величезну кількість форм і методів соціалістичних перетворень, вимагала здійснювати їх з найбільшою гнучкістю. Незважаючи на помилки, які траплялися на нелегкому і тривалому шляху здійснення цих перетворень, кінцевий успіх забезпечувався тим, що партія дотримувалася ленінських принципів творчого підходу до вирішення складних проблем історичного процесу соціалістичного будівництва.

В центрі уваги авторів рецензованого видання—ленінський план побудови соціалізму. Узагальнюючи ретельно відібраний фактичний матеріал, вони підкреслюють, що об'єктивні закономірності будівництва соціалізму в СРСР мають загальну значимість, врахування їх є обов'язковим для усіх країн, які обирають шлях до соціалізму. Разом з тим немало особливостей у методах, формах, темпах здійснення соціалістичних перетворень обумовлювалися конкретно-історичними обставинами, в яких відбувалося будівництво соціалізму в СРСР. Радянський приклад має всевітнє-історичне значення, причому йдеться не тільки про позитивний, а й про негативний досвід. Якщо перший озброєє людство знанням правильних і найкоротших шляхів в боротьбі за побудову соціалізму, то негативний досвід допомагає запобігти багатьох помилок й труднощів у її проведенні.

Значний науковий інтерес становлять розділи книг про початок соціалістичних перетворень після встановлення диктатури пролетаріату, соціально-економічну політику Радянської держави на різних етапах перехідного періоду, про класи і класову

боротьбу в радянському суспільстві. На рівні найновіших досягнень історіографії проаналізовано питання про роль і місце соціалістичної індустріалізації у розв'язанні завдань перехідного періоду, закономірності і здобутки культурної революції, зміцнення оборони країни. На наш погляд, менш вдалими є висвітлення особливих рис національної політики, закономірностей виникнення і розвитку Радянської багатонаціональної держави, проблем міжнародної солідарності трудящих. Виклад цих питань поступається за рівнем кращим зразкам історичної літератури, що з'явилася останнім часом. Зауважимо також, що авторський колектив не виділив у структурі двотомника і, очевидно, тому не дослідив з належною глибиною такі важливі проблеми, як початок формування соціалістичного способу життя в Радянському Союзі, закономірності становлення єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, початок утворення радянського народу як нової історичної спільності людей.

Нова праця радянських істориків схвально зустрінута широкою науковою громадськістю. Про це свідчить, зокрема, висока її оцінка Всесоюзною сесією з проблем методології та історії економічної політики перехідного періоду СРСР, яка була скликана у травні 1981 р. в Москві Науковою радою «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР» при Відділенні історії АН СРСР. Безперечно, книга стане в нагоді не тільки історикам та іншим суспільствознавцям, а й великій армії пропагандистів, учителям, студентам, всім, хто бажає поглиблено вивчати складні проблеми переходу Радянської країни до соціалізму.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО (Київ),
С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

З. І. Хижняк.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ.

К.: Вид-во при Київському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1981.—234 с.

До 1500-літнього ювілею Києва науковці республіки підготували чимало праць, у яких досліджуються найрізноманітніші питання історії міста. Увагу читачів приверне книга З. І. Хижняк «Києво-Могилянська академія». Звернення автора до цієї теми цілком закономірне. Відомо, що Київська колегія (згодом академія) відіграла велику роль у становленні та розвитку вищої освіти і наукових знань на Україні, у зміцненні суспільно-політичних і культурних зв'язків між російським, українським і білоруським народами. Значення колегії вийшло далеко за межі українських земель. З перших же десятиліть свого існування вона перетворилася на один з освітніх центрів усього слов'янського світу. Її професори та вихованці внесли

неоціненний вклад у скарбницю світової науки і культури.

Питання про роль, місце і значення Київської академії у розвитку наукових знань, освіти й культури дістали висвітлення в ряді праць як дореволюційних, так і радянських істориків, філологів, літературознавців, філософів та мистецтвознавців. Однак у другому, доповненому виданні рецензованої монографії автор зібрала, систематизувала й узагальнила практично весь відомий матеріал про багатовікову історію цього відомого навчального закладу. Слід підкреслити, що З. І. Хижняк ввела до наукового обігу велику кількість документальних джерел, насамперед архівних, що дало їй можливість розв'язати ряд важливих проблем.

Автор ґрунтовно дослідила процес становлення вищої освіти на Україні, загальні умови, в яких виникла перша у слов'янському світі вища школа. В праці підкреслюється, що, незважаючи на специфіку, розвиток українських земель XV—XVIII ст. становив собою складову частину єдиного культурного процесу, відомого в

історії під назвою Відродження. На численних фактах показано вклад окремих вихідців з українських земель у загальноєвропейську культуру. З. І. Хижняк наводить основні факти про братства і їх роль у розвитку культури, показала місце книгодрукування і полемічної літератури у справі зміцнення російсько-українських духовних зв'язків напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.

У загальний зміст праці логічно вплітається матеріал про розвиток мережі шкільної освіти на Україні. З. І. Хижняк характеризує типи шкіл, які існували, склад їх вчителів, напрями і зміст навчально-виховного процесу. В центрі уваги автора — Київ, його культурно-освітнє життя. У монографії цілком справедливо підкреслено, що, незважаючи на лихоліття іноземного панування, війни, напади ординців, місто залишалося природним економічним, політичним і культурним центром українських земель. У Києві, всупереч реакційній політиці урядових кіл Речі Посполитої, поступово відроджувалося господарство і культура. У книзі показано значення Києво-Печерської лаври і місцевого братства у заснуванні шкіл, підготовці і виданні Київською друкарнею навчальної, полемічної, історичної та художньої літератури. Ряд сторінок праці присвячено братській і лаврській школам, в результаті об'єднання яких виникла Київська колегія (1632 р.). Автор аналізує організаційні основи цих навчальних закладів, зміст програм з окремих предметів, дає широкі характеристики професорсько-викладацького складу шкіл — Іова Борещького, Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, Петра Могили та ін. Автор приходить до висновку, що Київська колегія за «своєю структурою, обсягом і змістом навчальних програм відповідала вимогам, що ставилися перед європейською вищою школою» (с. 49). Разом з тим, вона вважає, що вищу освіту в СРСР започаткувала Київська братська школа — родоначальниця академії. У монографії наводяться маловідомі факти про художню й музичну освіту учнів, їх театральні студії. Характерно, що всі авторські тези добре обгрунтовані документальним матеріалом.

З особливим інтересом читаються сторінки праці, присвячені діяльності в стінах академії таких її видатних представників, як Л. Баранович, І. Галатовський, І. Гізель, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін. Через призму їх творчості З. І. Хижняк показує успіхи, яких досягли філософська та історична думка на Україні в другій половині XVII та у XVIII ст. Відомо, що ці питання вже були предметом дослідження радянських вчених. Зокрема, ними детально проаналізовані філософські та історичні погляди Ф. Прокоповича, С. Яворського, Г. Кониського, Г. Сковороди. Проте зібрані на сторінках рецензованої книги факти дають єдину цілісну картину розвитку історії та філософії, їх зв'язків з іншими гуманітарними дисциплінами. Автор підкреслює, що діяльність в академії та-

лановитих педагогів і вчених, відомих суспільно-політичних діячів перетворили цей навчальний заклад у великий науковий та культурний центр життя не лише України, а й усієї Російської держави.

Оригінальним фактичним матеріалом, новими узагальненнями і висновками привертають увагу сторінки монографії, де йдеться про адміністративне керівництво й добір викладачів, організацію навчального процесу і засади, на яких будувалося внутрішнє життя академії, матеріальне становище та утримання студентів. Праця містить невеликі нариси про роль цього навчального закладу у справі поширення освіти на українських землях, вклад його вихованців у громадсько-політичне життя Лівобережжя у XVIII ст.

Окремий розділ рецензованої монографії присвячено культурним зв'язкам Київської академії. Автор пасамперед дослідила роль академії у поглибленні російсько-українських взаємовідносин у другій половині XVII та у XVIII ст. На прикладі діяльності Єпіфанія Славинецького, Арсенія Сатановського, Семеона Полоцького, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича вона показала значення цих зв'язків для культурного розвитку обох братніх народів: перекладу книг, заснування шкіл, створення шкільних підручників тощо. Висвітлено взаємозв'язки Київської і Словяногреко-латинської академії. Ряд сторінок розділу присвячено навчанню у Києві вихідців із центральних областей Росії, зокрема, М. В. Ломоносова, П. Зеркальникова, К. Зотова й А. Денисова.

У монографії йдеться також про значення Київської академії у розвитку українсько-білоруських і українсько-молдавських культурних зв'язків, її вклад у зміцнення взаємовідносин з південно-слов'янськими країнами і Грецією. Численні факти свідчать про інтенсивні культурні контакти між Києвом і Сербією, Болгарією, Далмацією, Чорногорією. Вчені академії підтримували творчі зв'язки з навчальними закладами Німеччини, Угорщини, Англії та інших європейських країн.

Заслугою автора є те, що вона одна із перших у радянській історіографії зробила спробу комплексно висвітлити історію Київської академії — першого на українських землях навчального закладу вищого типу. Разом з тим, З. І. Хижняк показала, що ряд питань розвитку культури все ще залишається поза увагою істориків. Окремої розробки потребують, наприклад, питання про ідеологічні передумови визвольної війни 1648—1654 рр. і воз'єднання України з Росією, роль шкільної освіти у справі зміцнення російсько-українсько-білоруських зв'язків. Ще мало досліджені культурні процеси на українських землях у XVIII ст.

В цілому позитивно оцінюючи рецензовану книгу, слід висловити деякі побажання. Викликає сумнів доцільність вживання у монографії терміну «Києво-Могилянська академія». На нашу думку, цей навчальний заклад правильніше було б називати «Київська академія», як це роблять автори «Історії Києва» (Том перший. К., 1982).

На сторінках книги слід було б ширше показати класову, клерикальну спрямованість учбової діяльності в академії, поглибити тезу про роль духовних традицій Київської Русі для культурних процесів на українських землях у XVI—XVIII ст.

У монографії трапляються дрібні неточності. Так, подільські міста Кам'янець, За-

славль, Летичів, Меджибіж автор локалізує у межах білоруських земель (с. 188).

Незважаючи на окремі недоліки, монографія З. І. Хижняк стає у пригоді фахівцям-історикам, викладачам вузів, студентам, учителям, усім, хто цікавиться середньовічною культурою.

В. А. СМОЛІЙ (Київ)

*Geschichte der sozialistischen
Gemeinschaft*

*Deutscher Verlag der Wissenschaften,
Berlin, 1981, 532 S.*

**ІСТОРІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
СПІВДРУЖНОСТІ.**

*Дойтшер ферлаг дер віссenschaftен,
Берлін, 1981, 532 с.*

Створення і зміцнення світової соціалістичної системи стало могутнім прискорювачем історичного прогресу, початок якому поклада Велика Жовтнева соціалістична революція. Соціалістичний суспільний лад в історичному протистові з капіталізмом довів свою велику життєву силу. Реальна дієвість постійно підтверджує висновок Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р. про те, що «світова система соціалізму є вирішальною силою в антимперіалістичній боротьбі»¹. За короткий історичний період соціалізм докорінно змінив життя третини людства. Ось чому КПРС, комуністичні й робітничі партії братніх соціалістичних країн приділяють велику увагу дослідженню питання, пов'язаного з історією виникнення і розвитку соціалістичного суспільства, аналізують досвід світового соціалізму і, зокрема, країн соціалістичної співдружності.

В умовах загострення ідеологічної боротьби двох систем особливо важливою є своєчасна відсіч ворожим ідеологічним диверсіям.

Саме тому вихід у світ фундаментальної праці вчених Німецької Демократичної Республіки «Історія соціалістичної співдружності» є дуже актуальним. Рецензоване видання є комплексним дослідженням соціалізму як суспільно-історичної формації, яка розглядається у діалектичній єдності політичних, економічних, соціальних і культурно-ідеологічних процесів, що відбуваються в ній.

Наводячи великий і різноманітний фактичний матеріал, автори показують, які великі перспективи відкриває реальний соціалізм у розв'язанні найважливіших соціально-економічних, політичних і культурних проблем, у забезпеченні корисних інтересів трудящих мас.

¹ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій: Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969, с. 271.

В центрі уваги дослідників — історія становлення соціалістичної співдружності. Автори простежують процес зародження і вдосконалення соціалістичних суспільних відносин в СРСР, аналізують тенденцію до розширення впливу соціалізму в усьому світі, яка виявилася в той час у виникненні Баварської, Словацької і Угорської Радянських республік, у перемозі соціалістичних революцій в Монголії і прибалтійських країнах. Особливо наголошується на тому, що саме перемога соціалізму в нашій країні стала надійним фундаментом виникнення і розвитку світової системи соціалізму.

Подією величезного історичного значення для розвитку світового соціалізму було об'єднання в грудні 1922 р. братніх соціалістичних республік в єдиний могутній Радянський Союз. З утворенням СРСР утвердився новий тип міжнародних відносин — відносин соціалістичного інтернаціоналізму. Тому цілком закономірна та велика увага, яку автори приділяють цьому питанню, що є особливо актуальним напередодні 60-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Аналізуючи розвиток світової системи соціалізму з середини 40-х — до початку 60-х рр., автори розглядають два етапи цього періоду: з 1945—1949 рр., коли соціалізм остаточно вийшов за межі однієї країни, та з початку 50-х до початку шістдесятих років — етап планоминого будівництва основ соціалізму в народно-демократичних державах, формування нових суспільних відносин, розвитку всебічного співробітництва між країнами РЕВ. У книзі підкреслюється, що саме на цьому етапі світова соціалістична система перетворилась у вирішальний фактор розвитку людства.

Грунтовно автори проаналізували розвиток і зміцнення соціалістичної співдружності в 60-і — 70-і роки.

Слід відзначити, що чітка структура праці не тільки полегшує сприйняття викладеного матеріалу, а й сприяє більш ясному і глибокому його осмисленню.

Запропонована авторами періодизація розвитку світової соціалістичної системи цілком обґрунтована з наукової точки зору і узгоджується з прийнятою в марксистсько-ленінській історіографії.

Особливе місце при викладенні матеріалу автори відводять першій у світі країні реального соціалізму, яка іде в авангарді суспільно-політичного прогресу — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Адже вивчення і використання на практиці

всіма країнами соціалістичної співдружності нагромадженого в СРСР величезного досвіду є одним з фундаментальних принципів марксистсько-ленінської політики комуністичних і робітничих партій братніх країн, реалізацією геніального передбачення В. І. Леніна про те, що «всі основні і багато які другорядні риси нашої революції мають міжнародне значення в розумінні впливу її на всі країни»².

В рецензованій книзі переконливо показано послідовна боротьба Радянського Союзу і братніх країн соціалістичної співдружності за міцний, тривалий мир, за відвернення воєнної катастрофи. Підкреслюється, що ця боротьба нерозривно пов'язана з підтримкою всіх революційних і прогресивних сил сучасності.

Цілком зрозуміло, що, досліджуючи становлення реального соціалізму як суспільно-історичної формації, автори не мали можливості простежити історію кожної соціалістичної держави. Використавши порівняльно-історичний метод у вивченні проблеми, вони розкрили дію загальних закономірностей розвитку соціалізму і специфіку їх проявів у тій чи іншій країні, виявили спільне і особливе при побудові реального соціалістичного суспільства. На багатому фактичному матеріалі показано, що успішний розвиток кожної країни слу-

жить зміцненню єдності і могутності співдружності, а, в свою чергу, успішне просування всіх братніх країн по шляху історичного прогресу сприяє розквіту кожної держави, що входить до її складу.

Книга написана з урахуванням досягнень історичної науки з цього питання в СРСР, НДР та інших соціалістичних країнах. Вона є ще одним яскравим прикладом творчого розвитку вченими-істориками Німецької Демократичної Республіки марксистсько-ленінської теорії соціалізму і комунізму.

Відзначимо також чудове поліграфічне оформлення книги. Вміщені в ній фотоілюстрації і карти значно підвищують її наочність.

Рецензована праця є навчальним посібником для студентів вищих навчальних закладів. Вона може успішно використовуватися всіма, хто вивчає марксистсько-ленінську філософію, політичну економію, науковий комунізм, хто цікавиться питаннями розвитку світової соціалістичної системи та загальної історії. Тому хочеться висловити побажання, щоб ця змістовна праця колективу вчених НДР була перекладена на російську мову і широкі кола радянських читачів мали можливість ознайомитись з цим справжнім літописом світового соціалізму.

І. М. КУЛИНИЧ (Київ),
С. К. АСАТУРОВ (Київ)

² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі, 1920. Повне збір. творів, т. 41, с. 3.

В. П. Мошняга.

**МОЛОДЕЖЬ В БОРЬБЕ ЗА МИР
И СОЦИАЛЬНЫЙ ПРОГРЕСС.**

М.: Мысль, 1981.—231 с.

Останнім часом питання про роль молоді в боротьбі за мир і соціальний прогрес привертає увагу багатьох дослідників. Нині виникла необхідність у створенні узагальнюючої праці, в якій було б проаналізовано закономірності й тенденції розвитку міжнародного молодіжного демократичного руху в цілому. Однією з перших спроб на цьому шляху стала рецензована монографія В. П. Мошняги.

Автор наголошує на тому, що головною рисою масових молодіжних виступів є підвищення їх політичної активності. Молодь вбачає перспективу та можливість реального здійснення власних прагнень і ідеалів у соціалістичному суспільстві, вона неминуче приходить до розуміння свого мінущого місця у світі, відповідальності за майбутнє.

Використавши значний документальний матеріал, він відтворив цілісний процес демократизації міжнародного молодіжного руху, показав його ролі у революційному перетворенні світу.

Книгу відкриває розділ, в якому йдеться про боротьбу молоді за право людини

на життя, за збереження миру. Це — найважливіша з усіх проблем, які стоять перед людством. Усі загони демократичної молоді, незалежно від їх політичних і релігійних переконань, расової приналежності, беруть активну участь у її розв'язанні.

Автор рецензованої праці розповідає про те, як в умовах загострення протиборства між силами прогресу й реакції прогресивні юнацькі спілки організовують масові виступи трудящих проти нейтронної бомби, за ліквідацію вогнищ міжнародної напруженості, марні миру.

Особливою активністю молоді, як указує дослідник, відзначалася середина 70-х років нашого століття. Важливе значення для активізації боротьби за мир, проти гонки озброєнь мала Стокгольмська відозва (2 червня 1975 р.).

В. П. Мошняга підкреслює й роль Загальноєвропейської наради та підписання Заключного акта (серпень 1975 р.) для стабілізації ситуації у світі.

Зростанню політичної активності прогресивної молоді планети сприяла одностайно схвалена XXV з'їздом КПРС програма дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів. Дослідник наголошує на тому, що миролюбна політика Радянського Союзу була схвалена на Європейській зустрічі

молоді і студентів у червні 1976 р., що проходила під девізом «За міцний мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес». В ній взяли участь делегати, які представляли понад 200 національних спілок молоді та 25 міжнародних молодіжних організацій. Перед останніми стоїть особливе завдання — допомогти мільйонам молодих людей зрозуміти небезпеку гонки озброєнь. Автор монографії показує, як кооперація діяльності цих організацій та спеціальних комісій та органів ООН сприяє дальшому піднесенню ролі молоді в боротьбі за мир, соціальне й національне визволення. Виразниками їх прагнень і волі виступають ВФДМ і МСС. У книзі висвітлено їх організаційну роботу.

В різних країнах молоді борються за свої права різними методами, які залежать від об'єктивних умов, від суспільного ладу. Але всіх об'єднує спільність мети. Автор праці порівнює умови життя молоді в соціалістичних та капіталістичних державах, а також у країнах, що розвиваються.

В розвинутому соціалістичному суспільстві молоде покоління приймає естафету від старших товаришів, продовжує славні революційні, бойові та трудові традиції. Соціалізм відкрив перед молоддю необмежені можливості для розвитку своєї суспільно-політичної та трудової активності, їй надано великі соціальні й політичні права. Зовсім іншим є становище юнаків і дівчат у країнах капіталу. Автор докладно спинається на питаннях, які їх хвилюють, особливо на проблемах зайнятості та безробіття, расової дискримінації етнічних меншостей. Як підкреслює В. П. Мошняга, сутність політики монополістичного капі-

талу щодо молоді полягає у спробах проведення окремих соціально-економічних заходів, що спрямовані на придушення масового незадоволення. Тим самим створюється лише видимість турботи про «розвиток» особи.

Молоде покоління, як відзначає дослідник, на власному досвіді переконується в тому, що капіталізм неспроможний задовольнити їх потреби, надати право участі в розв'язанні найважливіших соціально-економічних завдань. Це логічно призводить, як зазначається в рецензованій книзі, до зростання політичної і класової самосвідомості робітничої молоді, активізації її боротьби за свої права.

На жаль, у монографії зустрічаються й деякі недоліки. Широке коло розглянутих у праці проблем, а також досить значні хронологічні рамки дослідження перешкодили автору однаковою мірою висвітлити всі питання теми. Наприклад, проаналізувавши основні напрями політики правлячих кіл капіталістичних країн щодо молоді, В. П. Мошняга не розкрив методи їх ідеологічних диверсій проти молодого покоління. Що ж до регіонів Азії та Африки, то слід було б більш глибоко й детально показати, як же концепції, розроблені експертами ООН, реально втілюються в політичній практиці тієї чи іншої групи держав світу.

В цілому ж рецензовану працю з успіхом можуть використати лектори й пропагандисти, які працюють у системі комсомольської політичної освіти, всі, хто цікавиться проблемами міжнародного молодіжного руху.

Н. Е. БЕЛОВАЛОВА (Київ)

В. А. Зленко.

*ПРОФСОЮЗЫ В АМЕРИКАНСКОМ
ОБЩЕСТВЕ (60—70-е гг.).*

Київ: Наукова думка, 1981, 189 с.

Вивчення сучасного робітничого й профспілкового руху в провідній капіталістичній країні світу — США становить значний науковий і практичний інтерес. Рецензована монографія є однією з книг, що завершують багаторічні дослідження вчених в обраній галузі історичних знань. Написана на широкій джерельній та історіографічній базі (у вступі автор подає докладний огляд джерел та літератури), вона дає читачу чітке уявлення про становище американського робітничого класу протягом останніх 20 років, зокрема про зміни в його соціальній структурі, модифікації, які принесла йому науково-технічна революція, в тому числі в характері й змісті праці, професійних та кваліфікаційних критеріях, у життєвих стандартах. Особливо спинилась дослідниця на становищі жінок та молоді у трудовій сфері.

Основний об'єкт дослідження — американські профспілки, їх еволюція протягом

післявоєнного періоду і особливо протягом останніх 15—20 років. Автор аналізує історичні умови формування профспілкового руху в США, якими пояснюється той факт, що «профспілкова бюрократія в переважній своїй масі не лише демонструє лояльність до капіталістичної системи, а й проявляє заінтересованість у її процвітанні й зміцненні» (с. 41).

Розкриваючи причини слабкості робітничого й профспілкового руху в США, автор звертає увагу на ту парадоксальну, на перший погляд, обставину, що США є найменш юніонізованою з розвинутих капіталістичних країн. Так, питома вага осіб, охоплених профспілками в середині 70-х років, становила лише 20% працюючих за наймом, і спостерігається багаторічна тенденція до її падіння (с. 43). Саме в такому обмеженому обсязі щодо загальної кількості осіб найманої праці, яка становить у США понад 100 млн. робітників і службовців, та при відповідній поведінці керівництва АФП—КВП (Американська федерація праці — Конгрес виробничих профспілок) профспілки, підкреслюється в рецензованій праці, стали «соціально приїнятими» для американського істеблішменту (с. 54).

Водночас дослідниця відзначає об'єктивну суперечність між відносинами власті імущих та вищою профбюрократією, з одного боку, й соціальними інтересами американського робітничого класу, з другого. Саме останні на противагу угодовській лінії профспілкових босів АФП—КВП стимулюють масовий робітничий рух на захист інтересів трудящих проти пожадливості підприємців, за задоволення насущних соціальних потреб, надають робітникам відчуття колективної сили й впевненості в собі.

У книзі викриваються антиробітничі, антипрофспілкова діяльність правлячих кіл США у післявоєнні роки, причини, які гальмують зростання кількості членів профспілок, предметно аналізується назріла необхідність структурних змін в американському профспілковому русі. На новому й цікавому матеріалі простежуються політична діяльність керівництва АФП—КВП, система профспілкового лобізму, характер відносин профлідерів з президентами, конгресом, основними буржуазними партіями, участь профспілок у виборчих кампаніях, їх незмінна орієнтація на демократичну партію, яку автор дотепно називає перебуванням в «ослячій упряжці».

Характеризуючи соціально-економічну програму профспілок, В. А. Зленко справедливо вказує на те, що їх керівництво змушене рахуватися з тиском широких мас робітничого класу й виступати з критикою офіційного курсу уряду, який ущемляє соціальні інтереси трудящих (як, наприклад, останні антиробітничі й антипрофспілкові акції адміністрації Р. Рейгана). Проте переважна частина профлідерів займає позиції апології щодо буржуазного ладу й зберігає вірність його традиційним інститутам.

Окремий розділ книги присвячено міжнародній діяльності керівництва організованого в США профруху. Автор відзначає, що в оцінці зовнішньої політики уряду США верхівний профапарат і президент АФП—КВП фактично монополізували представницькі функції американського робітничого класу, його можливості висловити певне ставлення до зовнішньополітичних акцій держави. Профспілковий зовнішньополітичний апарат АФП—КВП повністю інтегрувався, в тому числі й суто організаційно, в зовнішньополітичний апарат уряду США, дипломатичні представництва США за кордоном (спеціальні аташе з питань праці, участь у роботі різних офіційних місій та делегацій, у тому числі в ООН, корпусі миру та ін.). Найважливішим завданням у галузі міжнародної діяльності профбюрократія США вважає боротьбу з комунізмом, і що свою ганебну функцію вона виконує досить енергійно протягом усіх післявоєнних років. Автор розкриває особливо непривабливу роль американських профспілок у заохоченні антирадянської й антикомуністичної діяльності політичних емігрантів та інших відщепенців, які виїхали з СРСР та інших соціалістичних країн, розкольників в сві-

товому профрусі й т. д. В. А. Зленко відзначає підривно, провокаційну роль, яку відіграли й відіграють лідери АФП—КВП в організації контрреволюційних виступів у Польщі, в підтримці антисоціалістичних сил у ній (с. 135).

Водночас у рецензованій праці висвітлюється діяльність тих профспілок та їх керівників, які виступають як опозиційна сила щодо правого керівництва АФП—КВП, особливо з питань зовнішньої політики, відносин з СРСР та іншими соціалістичними країнами, проблем миру й міжнародної безпеки (с. 124—126). У книзі піддано спеціальному аналізу так званий «рух рядових» — зростаючий опозиційний рух рядових членів профспілок, які виступають проти реакційної лінії профлідерів. Велику увагу дослідниця приділила діяльності тих профспілкових організацій, які стоять на лівому фланзі робітничого руху і, як правило, не входять до АФП—КВП.

Окремий розділ присвячено ролі Компартії США в сучасному профспілковому русі в країні. Аналізуючи її програмні документи, рішення з'їздів і пленумів, виступи керівників, повсякденну практичну діяльність, автор показує диференційований, класовий підхід комуністів до американського профруху й профспілків, обдуману програму вимог, які відповідають потребам трудящих мас, діалектичне ставлення до боротьби за соціальні реформи й революційний перехід до нового суспільства (с. 169—171). Лозунг XXII з'їзду Компартії США (серпень 1979 р.) про єдність лівих і центристських сил у боротьбі за створення єдиного антимонополістичного фронту й сьогодні залишається лозунгом усіх прогресивних, демократичних, антиімперіалістичних сил в американському робітничому русі.

Глибоке й змістовне дослідження В. А. Зленко не позбавлене окремих недоліків. Так, недосить обгрунтовано є думка автора про те, що зниження частки організованих у профспілках робітників по відношенню до всієї робочої сили в країні пов'язано (серед інших причин) із «звуженням економічних можливостей монополістичного капіталу США» (с. 187). Потребують уточнення деякі цифри й дані про профспілкове членство, осіб найманої праці в США у світі останнього XIV з'їзду АФП—КВП (листопад 1981 р.). Для радянського читача варто було б подати більш ґрунтовно характеристики провідних діячів АФП—КВП, зокрема її президента Л. Керкленда, — типових представників воєнничого антикомунізму й антирадянського, проповідників американського шовінізму й імперіалістичної експансії США.

Книга В. А. Зленко значно розширює наші уявлення про нинішній етап розвитку робітничого й профспілкового руху в США і є вагомим внеском у вивчення соціально-економічних процесів у цій країні.

С. Й. АНІАТОВ (Одеса)

С. А. Матвеев.

КРИТИКА СОВРЕМЕННЫХ
БУРЖУАЗНЫХ ТРАКТОВОК
ИСТОРИЧЕСКОГО МЕСТА
ИМПЕРИАЛИЗМА.

Киев-Одесса: Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»,
1981.—168 с.

На сучасному етапі загальної кризи капіталізму буржуазні ідеологи намагаються створити «універсальну» концепцію, яка б «спростувала» ленінську теорію імперіалізму. Її відсутність у буржуазній науці, як підкреслює західнонімецький історик В. Моммзен, «діє на користь офіційного марксизму-ленізму»¹. Останнім часом за кордоном видано велику кількість праць, в яких їх автори, фальсифікуючи класову природу імперіалізму, прагнуть довести «логічну несумісність» його з капіталізмом, обґрунтувати «позасоціалістичний» характер сучасної імперіалістичної політики, яку нібито проводять не тільки капіталістичні, а й соціалістичні країни.

Отже, виникла потреба критично проаналізувати буржуазні теорії імперіалізму в цілому, розглянути їх як систему, розвиток якої підпорядкований певним закономірностям, пов'язаним з логікою ідеологічної боротьби на міжнародній арені. Важливістю такого дослідження зумовлена необхідністю критики методологічних основ різноманітних історичних і загальносоціологічних концепцій, які існують у буржуазній науці.

С. О. Матвеев простежив еволюцію модернізованих теорій імперіалізму протягом 40—70-х років нашого століття. Автор поєднує два методи дослідження — логічний і історичний. Спочатку він розглянув антимарксистські політичні теорії імперіалізму, потім — псевдоекономічні концепції так званого «соціал-імперіалізму» й, нарешті, — сучасного «економічного імперіалізму».

Монографія складається з 4-х розділів. У першому з них критично аналізуються антинаукові теорії Р. Страуса-Хюпе, П. Дьюгана, Л. Ганна, Г. Кіссінджера, Д. Галлагера, Д. Філдхауза, Д. Лендса, Х. Гольвітцера, які заперечують економічну природу імперіалізму. Автор переконливо показує їх тісний зв'язок з войовничим антикомунізмом, методологічну неспроможність, викриває спроби цих «дослідників» фальсифікувати історичні факти.

Примітивізм згаданих вище теорій, відвертий апологетичний характер змушені були визнати навіть буржуазні історики. Так, представник так званої «об'єктивної» буржуазної науки американський історик Г. Хальбартен відзначав, що антикомунізм цих «теоретиків» «став батьком їх ставлення до імперіалізму» (див. с. 13). В. Моммзен указав на те, що більшість «західних теорій» імперіалізму мають «еклектичний характер» (див. с. 39). Німці «спеціалісти ідеологічної війни» на Заході дедалі часті-

ше стають об'єктом критики. Тому вони шукають більш витончені форми боротьби з марксизмом-ленінизмом. З'явилися нові теорії «соціал-імперіалізму», які автор рецензованої праці критично розглянув у II розділі своєї книги (див. с. 59—82). Їх поява пов'язана з виникненням неолиберального напрямку в буржуазній історичній науці — так званої «соціальної історії». Теоретики «соціал-імперіалізму» (на відміну від Д. Галлагера, Р. Робінсона, Д. Філдхауза та інших adeptів «персоналізуючої» історіографії, які зводили сутність імперіалізму до зовнішньої експансії) активно пропагують свій намір вивчати «ендогенні» фактори історичного розвитку, включаючи й економічні. Насправді ж вони прив'язують внутрішню й зовнішню політику («соціал-імперіалізм») до суб'єктивних уявлень панівної еліти про навколишній світ. Г.-У. Велер, В. Моммзен, Д. Зібурра та інші намагаються прикрасити сучасний капіталізм, довести, нібито останній покінчив із своїм ганебним минулим. С. О. Матвеев розкриває їх еkleктизм, намагання розірвати внутрішні зв'язки імперіалізму з монополією, заперечити ленінський висновок про імперіалізм як останню стадію розвитку капіталізму.

Проте буржуазно-апологетичний міф про «загибель» імперіалізму з 60-х років XX ст. переживає серйозну кризу. Буржуазна історіографія претендує на роль «політичної педагогіки» (за висловом західнонімецького історика Т. Шідера) для народів країн, які визволилися. Подібні до нього дослідники користуються нині терміном «сучасний імперіалізм». С. О. Матвеев критично проаналізував теорії «економічного імперіалізму». Він викрив прагнення П. Галтунга, Ф. Перру, М. Клафковського віднести СРСР до «суб'єктив імперіалізму», показав теоретичну неспроможність реформістського прожектерства.

Автор піддав гострій критиці дрібнобуржуазні й ліворадикальні концепції імперіалізму, фальсифікаторів марксизму, їх ворожу діяльність, спрямовану проти реального соціалізму й міжнародного комуністичного руху.

В заключній частині праці дослідник робить правильний висновок про те, що буржуазні історики, соціологи тощо, звичайно, ще неодноразово намагатимуться сформулювати антимарксистські теорії імперіалізму. Саме тому викриття ідеологів антикомунізму залишається важливим завданням радянської історичної науки.

Книга С. О. Матвеева має й окремі недоліки. Слід було б більш чітко виділити різні напрями ліворадикалізму, докладніше розглянути діяльність «лівих» бунтівників, звернути увагу й на проблеми поживлення консервативних тенденцій у буржуазній соціології протягом 70-х років XX ст.

Однак у цілому слід відзначити, що автор написав цікаву й корисну працю. Він переконливо показав, що «сама еволюція буржуазних уявлень про імперіалізм ... є доказом наступальної сили й життєздатності ленінських ідей» (с. 160).

Л. В. МАТВЕЕВА (Київ)

¹ Mommsen W. I. Imperialismus theorien. Göttingen, 1977, S. 113.

**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ
МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ
ИСТОРИИ КПСС В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ.**

— *Харьков: Изд-во при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1980. — 103 с.*

Редкол.: Ш. Ф. Агеев, Н. В. Терещенко, И. Г. Туников (отв. ред.), И. Ш. Черномаз

В період розвинутого соціалізму винятково актуальне значення має формування у радянських людей наукового світогляду на основі вивчення марксизму-ленінізму. Це, зокрема, стосується і нашої студентської молоді. Важливу роль в успішному розв'язанні цього завдання відіграє історія КПРС, яка дає студентам можливість всебічно пізнати складні суспільні явища, історичну місію Комуністичної партії Радянського Союзу в революційному перетворенні світу.

Комуністична партія приділяла і приділяє особливу увагу справі дальшого вдосконалення і підвищення ефективності викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах країни, про що свідчать відповідні постанови партії і уряду про вищу школу. Відповідальні завдання перед вузами країни та їх професорсько-викладацьким складом поставив XXVI з'їзд КПРС — підняти на вищий рівень учбово-методичну, науково-дослідну і виховну роботу із студентами.

В період між XXV та XXVI з'їздами партії опубліковано ряд праць, в яких узагальнено досвід викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах нашої країни. Однак деякі важливі й актуальні питання методики викладання суспільних наук, зокрема історії КПРС, розроблені недостатньо. Це питання співвідношення теоретичного й фактичного матеріалу в курсі викладання історії партії, підготовка та проведення семінарських занять, критика сучасних буржуазних і ревізійністських фальсифікацій марксизму-ленінізму та інші.

Саме цим важливим проблемам викладання історії КПРС в основному присвячено рецензований збірник статей, розрахований на викладачів вузів, а також студентів, пропагандистів, усіх, хто вивчає та цікавиться героїчною історією ленінської партії. В ньому вміщено праці викладачів кафедр історії КПРС Харківського державного університету та інших вищих навчальних закладів республіки.

У статті І. Ш. Черномаза «Про методику зв'язку викладання історії КПРС із сучасністю» на конкретних прикладах показано, як потрібно пов'язувати дидактичний матеріал із сучасністю, із завданнями комуністичного будівництва, а також з історичними досягненнями нашої країни. Зв'язок із сучасністю, підкреслює автор, вимагає від викладачів творчо підходити до кожної проблеми, враховувати особливості курсових тем, профіль вузу або факультету, а також рівень підготовки студентів.

Г. М. Окладний і О. П. Власов розгля-

дають методику підготовки і проведення семінарських занять з історії КПРС. У їх статті узагальнено певний позитивний досвід роботи викладачів відповідних кафедр університету та інженерно-будівельного інституту, дано корисні методичні поради початківцям та взагалі всім викладачам історії КПРС. При цьому автори підкреслюють, що їх рекомендації не є загальним рецептом, потрібно вдумливо підходити до підготовки й проведення семінарів з різних тем курсу історії партії.

Викликають інтерес статті А. Б. Чугуєнко «Про зв'язок із сучасністю, як метод розвитку пізнавального інтересу студентів у процесі підготовки і проведення семінарських занять з історії КПРС» і С. А. Капавенка «Про деякі питання роботи над поняттями у курсі історії партії».

Актуальними і практично важливими є проблеми методики виховання студентської молоді на революційних, трудових і бойових традиціях КПРС, робітничого класу, всього радянського народу (Н. Г. Паламарчук і В. О. Лісна), викриття буржуазних та ревізійністських фальсифікацій ленінського кооперативного плану, а також боротьби за його здійснення (І. Г. Туников).

Ряд матеріалів збірника мають методичну цінність. Зокрема слід відзначити праці Ш. Ф. Агеева й С. І. Антоненко «Про єдині критерії оцінки знань студентів на екзаменах з історії КПРС», В. Т. Шумарова та М. І. Луценка «Методика організації і проведення екзаменів з історії КПРС», К. С. Дягілевої, І. П. Горпищенко та О. В. Бессонової «Організація самостійної учбової роботи студентів та форми її контролю», Є. О. Бондарева, Б. В. Оксюзова і П. М. Фатеева «До питання використання телебачення для вивчення історії КПРС студентами-заочниками», Л. І. Євселевського «Використання місцевого матеріалу при вивченні історії КПРС студентами вечірньої форми навчання», Д. А. Ушакова «Лекції з історії КПРС в системі заочного навчання».

На жаль, у збірнику не знайшли висвітлення деякі актуальні питання: методика проблемного вивчення курсу історії КПРС, організація комплексного викладання програмного матеріалу, атеїстичне виховання студентів у процесі викладання курсу історії КПРС. Не всі питання висвітлено з однаковою глибиною і методичною конкретністю. Трапляються повторення, певний схематизм розкриття ряду питань.

Не з усіма твердженнями окремих авторів можна повністю погодитися (с. 91) (не рекомендують студентам вечірньої форми навчання самостійно вивчати місцевий історико-партійний матеріал).

Проте, незважаючи на вказані упущення, збірник має науково-методичну цінність, його з інтересом зустрінуть викладачі кафедр історії КПРС вищих навчальних закладів республіки.

Г. Т. КІКАЛОВ (Київ),
О. А. ПРОТОПОПОВ (Харків),
С. М. СНИСАРЕНКО (Херсон)

О. А. Кірсанова.
 РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-
 ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ
 ТРУДЯЩИХ
 ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР
 У ПРОЦЕСІ БУДІВНИЦТВА
 ОСНОВ СОЦІАЛІЗМУ.
 Київ: Наукова думка, 1981, 220 с.

Зростання суспільної активності народних мас у процесі будівництва нового життя — закон епохи соціалізму. Спираючись на нього, Комуністична партія керує творчою діяльністю трудящих, створює всі умови для розширення їх свідомої активної участі у розв'язанні важливих питань політичного, економічного та соціально-культурного життя країни. Обгрунтований В. І. Леніним, цей курс нашої партії дстав свій дальший розвиток у документах XXIV, XXV і XXVI з'їздів КПРС, працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, знайшов законодавче закріплення в Конституції СРСР.

Трудящі Радянського Союзу нагромадили величезний досвід управління суспільством. Вивчення цього досвіду на кожному етапі соціалістичного й комуністичного будівництва має важливе політичне, виховне і практичне значення, оскільки в кінцевому рахунку «вселенські соціально-економічні перетворення в нашій країні — це результат найширшої і найсвідомішої політичної творчості народних мас і разом з тим їх волі захищати створений їх руками лад від будь-яких посягань»¹.

Актуальним питанням піднесення суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР в один з важливих періодів у житті нашої країни — на етапі післявоєнної відбудови і дальшого розвитку народного господарства — й присвячена монографія О. А. Кірсанової.

У ній вперше в радянській історіографії відтворено багатогранну картину соціальної активності народних мас західних областей республіки у процесі створення основ соціалізму, яке відбувалося тут в умовах запеклого опору залишків куркульства та інших експлуататорських класів, збройної протидії банд українських буржуазних націоналістів, тісно пов'язаних з реакційними колами уніатського духовенства; проаналізовано і узагальнено методи, форми і результати багатогранної діяльності Комуністичної партії та керованих нею державних і громадських організацій по залученню трудящих до управління всіма суспільними справами, до будівництва нового життя.

При написанні монографії автор використала праці класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС, Компартії України,

доповіді, статті і промови керівних діячів Комуністичної партії й Радянської держави, праці товариша Л. І. Брежнєва, матеріали профспілкових, комсомольських та господарських органів, періодичні видання, статистичні збірники, публікації документів, численні дослідження радянських істориків та економістів, а також близько 30 фондів партійних, державних і відомчих архівів, що свідчить про значну джерельну базу дослідження.

Структура монографії відповідає її багатоплановому характеру і дає можливість розкрити найважливіші особливості розвитку соціальної активності трудящих західних областей УРСР у досліджуваний період.

Безсумнівною заслугою автора є ґрунтовне висвітлення нею провідної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії, місцевих парторганізацій у розвитку суспільно-політичної активності трудящих. У монографії наводиться й узагальнюється широкий документальний матеріал, який свідчить про велике значення, що його мали в цій справі перебудова роботи партійних організацій відповідно до умов мирного часу, неухильний розвиток внутріпартійної демократії, вдосконалення стилю, форм і методів партійного керівництва державними і громадськими об'єднаннями трудящих. О. А. Кірсанова висвітлює роль добору, виховання і розстановки керівних кадрів на різних ділянках суспільного життя, підкреслює складність розв'язання цього питання у республіці в цілому і, зокрема, в її західних областях. Вона переконливо показує, що висування відданих Радянській владі місцевих активістів на відповідальні пости партійного, державного, господарського і культурного будівництва, яке здійснювалося згідно з ленінськими принципами національної політики, сприяло встановленню широкого зв'язку партії з масами, їх активізації.

У монографії аналізуються форми і методи ідейно-політичного впливу парторганізацій на різні верстви трудящих регіону, простежено основні напрями формування в них соціалістичної свідомості, активної життєвої позиції, основ матеріалістичного світогляду, високих почуттів пролетарського інтернаціоналізму та радянського патріотизму, непримиренності до буржуазного націоналізму і клерикалізму. Особливу увагу в праці приділено викриттю партійними організаціями антинародної, злочинної діяльності українських буржуазних націоналістів та уніатської церкви, їх класової природи та зв'язків з німецькими фашистами. Це дало авторові можливість ще рельєфніше відтворити глибоко народний і гуманний характер усіх соціально-економічних і політичних заходів Комуністичної партії і Радянської влади, що несли в собі заряд великого виховного значення.

У монографії доведено, що цевтомна ідейно-виховна та організаторська робота партійних організацій і керованих ними масових об'єднань трудящих мали вирішальне значення для розвитку суспільно-політичної активності трудівників міста й

¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 317.

села. Велика увага приділяється вияву цієї активності через складові ланки політичної системи радянського суспільства — Ради депутатів трудящих, які використовували найрізноманітніші форми широкого залучення трудівників міста й села до управління державними та виробничими справами; через школу управління, господарювання, школу комунізму — профспілки; а також через бойову опору партії у піднесенні активності та свідомості мас, пасамперед молоді, — комсомол. Ґрунтовно розкрито в праці роль жіночих організацій у залученні трудівниць західних областей республіки до суспільно-політичного життя. Визволення жінки з темряви, зростання її як політичного і громадського діяча, рівноправного й активного будівника нових суспільних відносин — це, як справедливо наголошує автор, один з неспростовних доказів незаперечних переваг соціалістичного демократизму.

На основі узагальнення значної кількості документальних матеріалів і статистичних даних у монографії переконливо показано, що трудящі західних областей УРСР, беручи активну участь у роботі державних і громадських організацій, у розв'язанні найважливіших питань економічного, політичного та культурного будівництва, стали справжніми господарями своєї долі, творцями нового життя.

Висвітлюючи суспільно-політичну активність трудящих регіону у сфері безпосереднього створення матеріально-технічної бази соціалізму в ході здійснення планів соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції, О. А. Кірсанова показує, що ця активність виявлялася в розвитку соціалістичного патріотичного починів, змагання, масових патріотичних починів, раціоналізаторства і винахідництва.

Червоною ниткою в книзі проходить ідея про провідну роль у будівництві нового життя робітничого класу. Зміцнення його союзу з селянством — один з найважливіших результатів піднесення суспільно-політичної активності трудящих і водночас умова її дальшого розвитку.

Важливе значення для відбудови й піднесення економіки та культури, всього суспільного життя західних областей УРСР мали допомога, яку подавали їм усі союзні республіки нашої країни, не порушена дружба і братерське єднання народів СРСР. Саме завдяки цій допомозі соціалістичні перетворення і процес подолання багатьох об'єктивних та суб'єктивних труднощів, що мали місце в західних областях України, набрали швидких темпів.

Значний інтерес становлять сторінки монографії, де показано боротьбу трудящих проти буржуазно-націоналістичних банд, які марно намагалися загальмувати об'єктивний процес активізації мас у соціалістичному будівництві. Простежуючи участь населення у збройній боротьбі проти бандитів і викритті їх зв'язків з іноземними розвідками, у виявленні останніх бандитських криївок та зривах спроб класового ворога вкоренитися в колгоспи, на підприємства і в установи для проведення там підпільної діяльності, автор глибоко

розкриває непримиренне ставлення робітників, селян, інтелігенції до оунівських педобитків. При цьому підкреслено роль народних формувань, зокрема груп охорони громадського порядку, в організаціїно-господарському зміцненні колгоспів, вихованні соціалістичної дисципліни, охороні колективної власності від усіляких посягань на неї з боку бандитів та різного роду антигромадських елементів.

У тісному зв'язку із здійсненням соціалістичних перетворень та боротьбою проти українських буржуазних націоналістів — прислужників імперіалістичних паліїв нової світової війни — в монографії вперше висвітлено участь трудящих західних областей України у боротьбі народів світу за зміцнення миру, відвернення небезпеки відродження фашизму. Зокрема, в ній широко показано активність трудящих у підписанні Стокгольмської відозви 1950 р. за заборону атомної зброї, масові виступи проти спроб міжнародного імперіалізму пав'язати волелюбним народам реакційні форми правління, створити нові вогнища війни у Південно-Східній Європі й Азії. Нині, коли агресивні кола імперіалізму намагаються загострити міжнародну обстановку, підштовхнути світ до ядерної катастрофи, ці сторінки звучать особливо актуально.

Цінним у монографії є те, що в ній зроблено спробу показати специфічні особливості розвитку суспільно-політичної активності трудящих західних областей України у тісному зв'язку із загальними закономірностями цього процесу. Взаємодія загального й специфічного розкривається, по суті, в усіх розділах книги і узагальнюється у її висновках. Це, безумовно, поглиблює значення ретельного дослідження, відкриває ширші можливості для використання досвіду трудящих західних областей, в тому числі й країнами, які стали або стають на соціалістичний шлях розвитку.

Аналіз суспільно-політичної активності трудящих, зроблений у монографії, ще раз підтверджує неминуще значення марксистсько-ленінського положення про вирішальну роль керіваних Комуністичною партією народних мас у суспільному розвитку, зокрема у створенні нового, соціалістичного ладу.

Наукові результати дослідження обраної автором теми мають важливе значення для вдосконалення форм і методів політичного керівництва масами, виховання їх у дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких проявів ворожого ідеології, на чому, зокрема, наголошується в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.).

Водночас рецензована монографія не позбавлена окремих недоліків. На нашу думку, критику буржуазних та буржуазно-націоналістичних перекурчень розвитку суспільно-політичного життя трудящих західних областей УРСР у досліджуваній автором період варто було б подати не в ході викладу матеріалу в роз-

ділах, а сконцентрувати у вступі або окремому параграфі. Розкриваючи допомогу радянських республік західним областям України, належало б децю ширше показати роль, яку відігравали в ній найближчі сусіди цього регіону — Білорусія та Молдавія. Бажано було б також повніше показати інтернаціональні зв'язки трудящих західних областей УРСР з робітничим класом, селянством та інтелігенцією країн соціалістичної співдружності, можливо, присвятивши цьому питанню окремий параграф. Деякі розділи монографії дещо пере-

вантажені цифровим статистичним матеріалом.

Та в цілому комплексна наукова розробка вузлових питань розвитку суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі побудови тут основ соціалізму є безсумнівним успіхом О. А. Кірсанової, певним внеском в історико-партійну науку, який сприятиме розробці аналогічних питань і стосовно інших періодів соціалістичного та комуністичного будівництва.

Г. Ф. МАРІСКЕВИЧ (Львів)

П. С. Сохань.

ГЕОРГІЙ ДИМИТРОВ І УКРАЇНА

К.: Політвидав України, 1982.

— 106 с., 4 л. іл.

Одним з талаповитих учнів і послідовників В. І. Леніна, самовідданих борців за щастя трудящих був Георгій Димитров — вірний син болгарського народу, відомий діяч міжнародного комуністичного та робітничого руху. Його життя й діяльність, багата теоретична спадщина постійно перебувають у полі зору суспільствознавців, як зарубіжних країн, так і Союзу РСР. Ще одним яскравим свідченням цього є поява рецензованої науково-популярної книги, яку видано до 100-річчя з дня народження полум'яного революціонера.

Беззаперечною заслугою автора, перу якого належить ряд раніше опублікованих праць про життя і революційну діяльність Г. Димитрова¹, є те, що він відкриває досі невідомі читачеві сторінки життя політичного діяча лєнінського гарту, зокрема, його тісні зв'язки з трудящими Радянської України.

Книга П. С. Соханя ґрунтується на широкому колі документальних джерел, почерпнутих ним з фондів Центрального партійного архіву при ЦК БКП, Центрального партійного архіву Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС, Партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, центральних державних архівів Жовтневої революції СРСР і УРСР, ЦДА УРСР, ряду інших архівів республік. Автор опрацював значну кількість загальносоюзної та республіканської періодичної преси, спогадів та інших джерел. Він врахував також радянську і болгарську літературу, присвячену Г. Димитрову.

Автор уперше ввів до наукового обігу понад 50 раніше невідомих документів, листів та праць полум'яного революціонера.

¹ Див.: Сохань П. С. Пламенний революціонер: Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. К., 1962.— 216 с.; єго же. Пламенний революціонер: Жизнь и революционная деятельность Г. Димитрова. Изд. 2-е, испр. и доп. К., 1969.— 255 с.

Це особливо важливо у зв'язку з підготовкою в НРБ нового, більш повного Зібрання творів Г. Димитрова. Праця П. С. Соханя стане своєрідним орієнтиром під час включення до цього видання ряду нових матеріалів з радянських архівів та преси.

Виправданою є структура книги, яка в цілому відповідає поставленим у ній завданням. Автор послідовно висвітлив початковий період революційної діяльності Г. Димитрова, його знайомство з лєнінізмом та більшовниками, приділив значну увагу новому етапу діяльності вірного сина болгарського народу після Великого Жовтня, зокрема, його активній участі в боротьбі на захист справи соціалістичної революції. Вже у цих перших розділах детально розглянуті зв'язки Г. Димитрова з революційним рухом на Україні.

У наступних розділах автор показує зв'язки Георгія Михайловича з болгарською політеміграцією в УСРР, його героїчну поведінку на спровокованому фашистами Лейпцигському процесі, солідарність з полум'яним революціонером трудящих усього світу, у тому числі й Української СРР.

Чільне місце відведено в книзі висвітленню контактів і зустрічей Г. Димитрова з колєктивами та окремими громадянами республіки після його прибуття в СРСР у 1934 р. і в період його діяльності на посту Генерального секретаря Комінтерну.

Зв'язки з Україною вірного сина болгарського народу показані на широкому історичному фоні. Це дало змогу автору розкрити головні віхи політичного шляху Г. Димитрова та повніше розкрити значення коло питань, пов'язаних з проблематикою рецензованої книги. Виклад фактичного матеріалу і висновки, зроблені в ній, мають глибоко науковий характер. П. С. Сохань показує Г. Димитрова не лише прихильником і вірним послідовником В. І. Леніна, а й видатним марксистом-лєнінцем, який багато зробив для розкриття міжнародного значення лєнінізму і вніс значний вклад у розробку стратегії й тактики світового комуністичного і робітничого руху.

Аналізуючи теоретичну і практичну діяльність Г. Димитрова в 1923 — 1924 рр., автор переконливо доводить, що він уже

в той час проводив рішучу лінію на здійснення ленінської тактики єдиного пролетарського фронту завоювання широких мас трудящих на бік революції. В книзі зазначається, що завдяки невтомній роботі Г. Дмитрова та під його керівництвом майже всі галузеві болгарські профспілки встановили безпосередні зв'язки з радянськими, що у Болгарії були здійснені заходи щодо зміцнення єдності профспілкового руху.

Керуючись ленінськими теоретичними положеннями, підкреслюється в праці, Г. Дмитров обгрунтував життєву необхідність для болгарських трудящих та їх партій у конкретних умовах, що склалася після 9 червня 1923 р., об'єднатися й створити єдиний фронт для повалення фашистського режиму і встановлення робітничо-селянської влади.

Автор переконливо доводить, що вже на початку 20-х років Г. Дмитров теоретично обгрунтував ідею створення широкого антифашистського фронту всіх демократичних та прогресивних сил і, не шкодуючи сил, боровся за її практичне втілення в життя. Пізніше він всебічно розвинув цю ідею в доповіді на VII конгресі Комінтерну.

Перебуваючи в Радянському Союзі, Г. Дмитров не лише з великою увагою стежив за соціалістичним будівництвом і життям радянських людей, а й підтримував тісні зв'язки з багатьма колективами трудящих, у тому числі й УСРР. Автор рецензованої книги встановив, що Г. Дмитров п'ять разів перебував на Україні. Він знайшов нові цікаві документи, зокрема, про перебування Георгія Михайловича влітку 1926 р. в Одесі, про його виступи перед болгарськими політемігрантами, про листування з П. П. Постішевим, Одеською та іншими партійними організаціями й колективами підприємств республіки. Автор розкрив велике значення багаторічного спілкування Г. Дмитрова з трудящими нашої країни, його корисних порад і побажань у справі будівництва нового суспільства.

Особливою повагою, любов'ю та авторитетом користувався Г. Дмитров серед радянської молоді, для якої життя й діяльність героя-антифашиста були прикладом самовідданої боротьби за комунізм, а сам він — зразком революціонера-більшовика. «Бути таким, як Дмитров!» — стало девізом сотень тисяч юнаків і дівчат нашої країни. В книзі детально висвітлюється, з якою увагою Георгій Михайлович ставився до інтернаціонального виховання молодого покоління.

Г. Дмитров постійно виявляв значний інтерес до життя УСРР, вивчав її історію й культуру, протягом довгих років підтримував дружбу з видатними партійними та державними діячами — учасниками ре-

волюційних подій і соціалістичного будівництва на Україні — К. Є. Ворошиловим, С. М. Будьонним, П. П. Постішевим, Ф. А. Сергеевим (Артемом) і багатьма іншими. З хвилюванням читається розділ «Багаторічна дружба», присвячений тісному співробітництву й багаторічній дружбі Г. Дмитрова з активним учасником Великої Жовтневої соціалістичної революції, відомим діячем КПРС і Компартії України, міжнародного комуністичного й робітничого руху Д. З. Мануїльським.

Георгій Михайлович був особисто знайомий з О. Є. Корнійчуком, О. П. Довженком, П. Г. Тичиною та іншими відомими представниками культури Радянської України. В його бібліотеці у Софії зберігається чимало видань багатьох українських письменників.

Характерною рисою книги є те, що матеріал, викладений у ній в історичному плані, значно виходить за рамки її назви. Так, у розділі «У тісному взаємозв'язку» автор показує ті історичні обставини, які сприяли розвитку революційного і соціал-демократичного руху в Болгарії, висвітлює вплив партії більшовиків та особисто В. І. Леніна на ідейне загартування болгарських комуністів.

Широко досліджуються також творчі зв'язки БКП з болгарською політичною еміграцією на Україні, численні представники якої стали на захист Радянської держави під час Великої Вітчизняної війни, брали участь у визволенні від фашистської тиранії народів європейських країн.

Про видання праць полум'яного патріота-інтернаціоналіста, у тому числі й про ряд його нових матеріалів, відшуканих автором, йдеться в спеціальному розділі книги.

Значну частину публікацій Г. Дмитрова, що їх було здійснено в українській періодичній пресі, становили статті, присвячені питанням політичного становища і класової боротьби у Болгарії. Вони викричали антинародну політику її правлячих кіл, висвітлювали революційну боротьбу трудящих, стратегію й тактику болгарських комуністів. Тільки окремими виданнями твори Георгія Михайловича виходили на Україні понад 20 разів.

Георгія Дмитрова, як великого сина болгарського народу, відомого діяча міжнародного комуністичного і робітничого руху, вірного ленінця, відданого друга нашої країни, знають і завжди будуть пам'ятати радянські трудящі. Рецензоване видання є ще одним свідченням цього. Книга П. С. Соханя є також певним вкладом в українську болгаристику, в справу ознайомлення трудящих УСРР з творчою спадщиною та героїчним життям полум'яного патріота-інтернаціоналіста — Георгія Дмитрова.

В. Й. ГОЛУБ (Київ)

Є. С. Троїцький.

**МОЛОДІ НЕЗАЛЕЖНІ КРАЇНИ:
ШЛЯХИ РОЗВИТКУ І БОРТЬБА ІДЕЙ.**

К.: Політвидав України, 1981. — 173 с.

У рецензованій книзі на основі матеріалів XXVI з'їзду КПРС аналізується сучасний етап національно-визвольного руху, який продовжує розвиватися і поглиблюватися в антиімперіалістичному напрямі. В ній розглядаються особливості сучасного етапу боротьби народів країн, що визволилися, за зміцнення національної незалежності і соціальний прогрес; значну увагу приділено аналізу суспільно-економічних перетворень у країнах, які стали на шлях соціалістичної орієнтації; показано глибокий позитивний вплив реального соціалізму на шляху розвитку молодих держав; викрається агресивна, неоколоніалістська політика імперіалізму і гегемоністський курс Пекіна.

Радянські вчені підготували цілний ряд праць з питань ідеологічного протиборства у країнах, що визволилися. Книга Є. С. Троїцького вносить корисний вклад у вивчення цих проблем. Автор виражає в ній свою точку зору, має свої підходи до дослідження. В монографії дано комплексний аналіз неоколоніалістських та маоїстських концепцій, доктрин націонал-реформізму і революційного демократизму, показано різносторонній вплив ідейно-політичної стратегії комуністичних партій, вплив соціалістичної співдружності на боротьбу народів Азії, Африки і Латинської Америки за незалежність і прогрес. У такому комплексному підході до аналізу різноманітних ідейних течій і полягає новизна книги, її цінність для наукових співробітників, пропагандистів, лекторів, викладачів вузів і студентів гуманітарних навчальних закладів.

У рецензованій книзі висвітлено соціально-класову суть сучасних концепцій неоколоніалізму, неспроможність теоретичних основ його ідеології. Імперіалістична пропаганда, апологети неоколоніалізму намагаються виправдати систему експлуатації народів країн, що визволилися, монополістичним капіталом, зганьбити мету і принципи національно-визвольного руху, загальмувати процес розповсюдження ленінських ідей у широких народних масах. У цій своїй діяльності вони знайшли пряму підтримку правої соціал-демократії, ревізіоністів усіх мастей, а також маоїстів.

У книзі в світлі ленінської методології розглядається революційна демократія, посилення впливу якої є однією з характерних особливостей сучасного етапу національно-визвольного руху. Досвід розвитку країн соціалістичної орієнтації, революція певної частини правлячої революційної демократії наочно підтверджують правоту висловлення В. І. Леніна про те, що «...не можна бути революційним демократом, якщо боятися йти до соціалізму».¹

¹ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися.— Повне зібр. творів, т. 34, с. 180.

Прийняття революційними демократами положення про необхідність соціалістичної перебудови означає суттєвий поворот у їх ідейній еволюції, що відбулася під впливом розвитку сучасної епохи, всесвітньо-історичних успіхів соціалістичної системи, міжнародного робітничого і комуністичного рухів. У програмних документах революційних демократів, розроблених наприкінці 70-х — початку 80-х років, марксистсько-ленінська характеристика сучасної епохи дедалі частіше буває вихідним методологічним принципом аналізу внутрішніх і міжнародних проблем.

На рубежі 70-х — 80-х років у процесі гострого класового протиборства в середовищі революційної демократії посилюються процеси розшарування і в наш час можна виділити її два-три крила. Автор особливо відмічає значимість радикального і поміркованого напрямів у середовищі революційної демократії країн Азії і Африки. Обидві ці течії беруть участь в антиімперіалістичній боротьбі, проте їх представники багато в чому по-різному ставляться до вирішення таких проблем, як союз із комуністами, міцність і ширість взаємовідносин з країнами соціалістичної системи, до загострення класової боротьби в процесі поглиблення національно-демократичних революцій, співвідношення національного та інтернаціонального, націоналістичного і патріотичного в суспільному і духовному розвитку і т. ін. Відмінності є і в підході до питань партійного будівництва.

Потрібно враховувати також і те, що деякі загони революційної демократії, зіткнувшись на крутих поворотах історії із надзвичайними труднощами, не завжди знаходять потрібне рішення, а іноді навіть зазнають поразки. До оцінки поглядів сучасних революційних демократів можна використати слова В. І. Леніна про те, що вони являють «...перехідні, мішані, еkleктичні погляди між дрібнобуржуазними і пролетарським соціалізмом»².

На сучасному етапі розвитку революційної демократії, як політичної течії в країнах Азії і Африки спостерігається, як тенденція до розшарування, так і тенденція до єдності, від наслідків протиборства яких багато в чому залежать шляхи й форми дальшого розвитку національно-демократичних революцій.

Значну увагу в праці приділено аналізові ідеології націонал-реформізму. При цьому автор виходить з положення В. І. Леніна про двоїсту природу національної буржуазії, що виявляється в різних концепціях «національних соціалізмів», показує їх експлуаторський характер та соціал-реформістську орієнтацію, спорідненість з теорією «демократичного соціалізму», яку взяли на озброєння партії Соціалістичного інтернаціоналу. Цим пояснюється прагнення західної соціал-демократії посилити свій вплив на ряд націонал-реформістських партій Азії і Африки.

² Ленін Н. І. Дрібнобуржуазний і пролетарський соціалізм.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 35.

Під певним впливом Соцінтерну в 1981 р. був створений Африканський соціалістичний інтернаціонал.

Належну увагу приділено в книзі боротьбі комуністів за зміцнення національної незалежності і соціальний прогрес. Комуністичні партії країн, що визволилися, вважають своїм головним завданням довести до кінця національно-визвольну революцію, забезпечити стійку соціалістичну орієнтацію в розвитку своїх держав. Основний удар вони спрямовують проти імперіалізму і внутрішніх сил реакції, що його підтримують, мобілізують всі патріотичні, демократичні сили на розв'язання загальнонаціональних демократичних завдань. Висвітлюючи боротьбу комуністів за зміцнення національної незалежності і соціальний прогрес, у рецензованій праці показано кількісне зростання і посилення впливу марксистсько-ленінських партій, їх стратегію і тактику, боротьби проти реакційної ідеології, за поширення ідей наукового комунізму, за зміцнення великого союзу сучасності — світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного рухів.

Революційний процес в країнах, що визволилися, сприяє підвищенню їх ролі у світовому розвитку. Більшість цих держав із зростаючою енергією у протинборстві з імперіалізмом відстоюють свої політичні і економічні права, прагнучи закріпити свою незалежність, підняти рівень соціального, економічного і культурного розвитку своїх народів.

XXVI з'їзд КПРС велику увагу приділив питанням зміцнення співробітництва СРСР та інших соціалістичних країн з державами, що визволилися. У книзі розповідається про різні форми цього співробітництва. Допомога СРСР та інших країн соціалістичної співдружності сприяє дальшому поглибленню національно-демократичних революцій, утвердженню в зоні національно-визвольного руху антикапіталістичних, соціалістичних елементів. Рівноправність і взаємовигідне співробітництво СРСР та інших країн соціалістичної співдружності з країнами, що визволилися, набуває характеру стійкого поділу праці. Воно служить справі зміцнення національної незалежності цих держав, спільній справі боротьби проти імперіалізму, за мир, демократію і соціальний прогрес.

Рецензована праця має деякі упущення. У книзі можна було б докладніше охарактеризувати соціальну суть і особливості місцевих реакційних концепцій. Проблема впливу релігії, зокрема ісламу, на вибір шляхів розвитку молодих держав, також, на наш погляд, заслуговувала б окремого аналізу. В цілому книга Є. С. Троїцького є потрібним дослідженням актуальних питань сучасного етапу національно-визвольного руху, вона становить безперечний інтерес як для спеціалістів, так і для широкого кола читачів.

І. Н. ПОБЕРЕЖНИЙ (Київ),
П. Є. ЛЕЩУК (Чернівці)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

У ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 липня 1982 року за досягнуті успіхи у виконанні завдань першого року одинадцятиї п'ятирічки і у зв'язку з 1500-річчям міста Києва нагороджено:

Орденем Жовтневої Революції

...**Бородіна Олексія Артеміївича** — професора Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

Орденем Трудового Червоного Прапора

...**Даниленка Валентина Миколайовича** — старшого наукового співробітника Інституту археології Академії наук Української РСР.

...**Кулинич Івана Марковича** — старшого наукового співробітника Інституту історії Академії наук Української РСР.

...**Нелепа Анатолія Тарасовича** — директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка.

Орденем Дружби народів

...**Артемьєнко Івана Івановича** — директора Інституту археології Академії наук Української РСР.

...**Клокова Всеволода Івановича** — завідуючого відділом Інституту історії Академії наук Української РСР.

Орденем «Знак Пошани»

...**Мельника Леоніда Герасимовича** — завідуючого кафедрою Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

...**Стрельського Вячеслава Ілліча** — завідуючого кафедрою Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

Медаллю «За трудову відзнаку»

...**Кучеру Михайла Петровича** — завідуючого відділом Інституту археології Академії наук Української РСР.

...**Соломатіна Миколу Миколайовича** — старшого наукового співробітника Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн Академії наук Української РСР.

Редколегія та колектив редакції «Українського історичного журналу» щиро вітають О. А. Бородіна, В. М. Даниленка, І. М. Кулинич, А. Т. Нелепа, І. І. Артемьєнко, В. І. Клокова, Л. Г. Мельника, В. І. Стрельського, М. М. Соломатіна та М. П. Кучеру з високими урядовими нагородами й від усієї душі бажають їм нових творчих успіхів у розвитку української радянської історичної науки.

ВСЕСОЮЗНИЙ СЕМІНАР З ПИТАНЬ ВИКОРИСТАННЯ КОНКРЕТНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАУКОВІЙ РОБОТІ

29 червня — 1 липня 1982 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся всесоюзний науковий семінар на тему «Досвід використання конкретних соціологічних досліджень в науковій роботі філіалів ІМЛ». В його роботі взяли участь працівники відділів координації, партійного будівництва, наукового комунізму Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філіалів. Семінар відкрив директор Інституту історії партії при

ЦК Компартії України, член-кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Він розповів про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України у цій галузі, завдання, поставлені перед його колективом.

У вступному слові завідуючий відділом філіалів і координації ІМЛ при ЦК КПРС М. В. Іскров зазначив, що застосування конкретних соціологічних досліджень у роботі наукових закладів системи ІМЛ почалося в десятій п'ятирічці. Особливий інтерес мають дослідження в цій галузі

в Українському, Молдавському, Туркменському, Латиському, Білоруському, Киргизькому та Московському філіалах. Він звернув увагу на необхідність дальшого розвитку соціологічних досліджень, їх марксистсько-ленінського обґрунтування, застеріг від штучного форсування цих досліджень у відриві від традиційних методів історико-партійної науки. Соціологічні дослідження поки що повільно впроваджуються в наукову роботу філіалів, недостатньо використовуються зусилля дослідницьких груп соціологів, вони не об'єднані єдиним методологічним підходом. Соціологічні дослідження мають проводитись, підкреслив М. В. Іскров, під безпосереднім керівництвом відповідних партійних комітетів.

У доповіді завідуючого сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України А. М. Макарова «Соціальне управління і прикладні соціологічні дослідження» зазначалося, що статистична натура законів суспільства не дозволяє при науковому управлінні обмежитись лише загальним знанням закономірностей розвитку і функціонування соціальних систем, вимагає конкретного аналізу процесів і явищ соціальної дійсності, в тому числі вивчення людської діяльності як результату взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів. Ці дослідження особливо необхідні в партійному керівництві діяльністю людей.

Завідуючий відділом партійного будівництва ІМЛ при ЦК КПРС В. Я. Бондар виступив з доповіддю «Роль конкретних соціологічних досліджень в системі методів вивчення проблем партійного будівництва». Конкретні соціальні дослідження, підкреслив доповідач, завжди були на озброєнні марксистсько-ленінізму, про що свідчать твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, широке застосування соціологічних досліджень в діяльності нашої партії. Він зупинився на застосуванні соціологічних методів при підготовці відділом партійного будівництва монографії «Розвиток активності колективу».

«Актуальні питання розвитку радянської соціології» — тема доповіді наукового співробітника ІМЛ при ЦК КПРС А. Г. Здравомилова. У своїй діяльності, відзначив доповідач, партія завжди спирається на знання, головним джерелом яких у все зростаючій мірі стає наука. XXVI з'їзд КПРС поставив перед наукою завдання бути порушником спокою, стати невід'ємною частиною механізму управління. Це зобов'язує вчених-суспільствознавців органічно поєднувати фундаментальні теоретичні дослідження з прикладними соціологічними розробками. Розвиток обох рівнів соціального пізнання взаємозбагачує їх, дозволяє поширювати теоретичне пізнання до рівня конкретних рекомендацій, технологічних розробок, вирішення соціально-економічних і ідейно-виховних завдань.

Учасники семінару, що виступили з науковими повідомленнями, поділилися досвідом досліджень у своїх філіалах і висловили деякі побажання щодо розвитку конкретної соціології в союзних республіках.

Так, Н. Д. Джафаров (Баку) розповів про хід виконання постанови ЦК Компартії Азербайджану про дальше поліпшення вивчення громадської думки і соціологічних досліджень в республіці в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС. При ЦК Компартії Азербайджану створений Центр вивчення громадської думки, очолюваний секретарем ЦК товаришем Г. А. Гасановим. В Центрі створені відділи планування і організації вивчення громадської думки і соціологічних досліджень, обробки інформації, розробки рекомендацій і узагальнень, контролю за впровадженням рекомендацій. Програмування і техніко-математичне забезпечення досліджень покладено на створювану науково-дослідну лабораторію Центру.

В. К. Ракашевич (Мінськ) інформував про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії, Мінської ВПШ, інших ідеологічних установ республіки по виконанню постанови ЦК Компартії Білорусії «Про заходи поліпшення психологічно-педагогічної підготовки кадрів, підвищення ролі соціальної психології і педагогіки в комуністичному вихованні трудящих республіки». В республіці розроблено цілеспрямовану програму підготовки спеціалістів з конкретної соціології та соціальної психології.

Про підготовці методики використання в соціологічних дослідженнях впливу науково-технічної революції на ціннісні орієнтації робітників промислових підприємств, про досвід конкретного аналізу партійних документів повідомив В. Є. Хмелько (Київ). Г. С. Ентеліс (Кишинів), Г. І. Волкова (Рига), В. Я. Діманте (Таллін), Б. Б. Жилін (Київ) у своїх виступах відзначили про необхідність проведення соціологічних досліджень під керівництвом партійних комітетів у творчій співдружності з відділеннями і секціями Радянської соціологічної асоціації, інститутами АІР республік, вузівськими і заводськими соціологічними службами. В. Ф. Шевченко (Київ), Ю. В. Даниленко (Фрунзе) у своїх виступах наголосували, що дослідження повинні базуватися на глибокому знанні питань партійного будівництва, форм і методів партійної роботи. Г. С. Ентеліс запропонував організувати співробітництво кількох філіалів під керівництвом головного інституту для розробки спільної теми конкретних соціологічних досліджень. Такою спільною працею могла б бути запланована в Українському філіалі на 1984—1986 рр. тема «Науково-інформаційне забезпечення підготовки партійних рішень з питань соціальної політики». В. Г. Королько (Київ) порушив питання про використання конкретних соціологічних досліджень в боротьбі проти ідеологічних противників, їх новітніх спекуляцій на сучасних методах аналізу способу життя.

Г. І. Волкова, В. Я. Діманте, О. А. Гатевосян (Єреван) вказали на необхідність формування в ІМЛ і його філіалах груп соціологічних досліджень, добір кадрів, їх спеціалізацію в галузі соціології партійної роботи, систематичної інформації про соціологічні дослідження

в ІМЛ, спеціалізацію і координацію цієї роботи.

Семінар показав, що розвиток соціологічних досліджень в системі ІМЛ та його

філіалів є важливим резервом підвищення обґрунтованості і ефективності всієї роботи наукових установ партії.

Б. Б. ЖИЛІН (Київ)

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ І ПРАВА АН УРСР

7 червня 1982 р. відбулися загальні збори Відділення історії, філософії і права АН УРСР, на яких було заслухано та обговорено звіт про наукову й науково-організаційну діяльність Інституту історії АН УРСР у 1978—1982 рр. Вступним словом збори відкрив академік-секретар відділення акад. АН УРСР Б. М. Бабій. Із звітом виступив директор Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуров. Він, зокрема, зазначив, що протягом останнього п'ятиріччя співробітники інституту основну увагу зосередили на розробці актуальних напрямів історичної науки, глибокому у всебічному вивченні найбільш важливих проблем вітчизняної та зарубіжної історії, історії науки і техніки, викритті буржуазних й буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської України. Особливе місце в дослідженнях науковців інституту займала дальша творча розробка марксистсько-ленінського вчення про революційно-перетворюючу роль Комуністичної партії, розвиток національних відносин і зміцнення дружби між народами СРСР. У 1978—1982 рр. розроблялися 48 науково-дослідних тем. За цей час була завершена праця над 23 темами і розпочата над 29.

Найважливішим результатом багаторічної наукової діяльності вчених Інституту історії АН УРСР стало видання 8-томної (в десяти книгах) «Історії Української РСР». Це перша в українській історіографії багатотомна праця, в якій на основі марксистсько-ленінської методології, аналізу й узагальнення широкого кола джерел та літератури глибоко і всебічно висвітлена історія України з найдавніших часів до наших днів.

В 1978—1981 рр. колектив інституту підготував до друку друге, доопрацьоване видання багатотомної «Історії Української ССР» російською мовою — практично нову працю, обсяг якої перевищує попереднє видання на 100 авт. арк. Вона викликала значний інтерес широких кіл громадськості нашої країни.

З 1979 р. співробітники інституту працюють над створенням «Історії Києва» в 3-х томах (4 книгах). У процесі підготовки цього оригінального видання було виявлено чимало нових джерел, до наукового обігу введено багато цікавих документів й матеріалів. Напередодні 1500-річчя столиці України читачі одержали перший том «Історії Києва». Повністю праця буде видана в 1985 р.

У 1981 р. опублікована двотомна коллек-

тивна монографія «Історія робочих Донбасса» — перше комплексне дослідження історії пролетаріату такого великого промислового району. Вона отримала високу оцінку на сторінках газети «Правда».

Значних результатів досяг колектив інституту в розробці проблем історії дружби народів СРСР. Вперше в радянській історіографії його співробітниками були підготовлені узагальнюючі праці, в яких висвітлюються джерела і процес розвитку та зміцнення зв'язків і дружби українського народу з великим російським, білоруським і молдавським народами.

Поряд з успішним розв'язанням першочергових завдань по створенню великих колективних монографій в інституті було підготовлено ряд праць з актуальних проблем історії СРСР і УРСР. Вивчалися питання історіографії та джерелознавства, допоміжних наукових дисциплін, проводилися дослідження в галузі історичного краєзнавства та історичної географії.

Вчені інституту досягли певних успіхів у розробці проблем історії і міжнародних відносин соціалістичних країн. Створено оригінальні праці про роль народних мас, громадських організацій у зміцненні братерської дружби і співробітництва держав соціалістичної співдружності.

Велика увага приділялася викриттю буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії нашої Батьківщини.

Як завжди плідно працювали співробітники відділення історії природознавства і техніки. За звітний період ними опубліковано ряд фундаментальних колективних праць, зокрема «Розвиток органічної хімії на Україні», «Розвиток металургії в УССР», «Сварка в СССР» (в 2-х томах).

У цілому співробітники інституту протягом 1978—1982 рр. опублікували 32 колективні і 36 індивідуальних монографій, 17 розділів у колективних працях, 21 збірник наукових статей і 6 збірників документів та матеріалів, 58 брошур, 618 журнальних і 359 газетних статей, 231 рецензію, інформацію, замітку тощо — загалом 1423 публікації обсягом 3124,78 друк. арк., з них — 2247,23 друк. арк. планових праць, тобто на 184 публікації (364,78 друк. арк.) більше, ніж у попередній п'ятирічці.

Важливим напрямом діяльності колективу інституту була підготовка матеріалів для партійних і державних органів, громадських організацій, рецензування наукових, науково-популярних праць і художніх творів, тематико-експозиційних планів музеїв, докторських і кандидатських ди-

серації тощо. З 1978 р. співробітники інституту підготували для керівних органів більше 250 матеріалів і довідок, прорецензували близько 2 тис. рукописів книг, дисертацій і т. д. загальним обсягом майже 10 тис. друк. арк., дали кваліфіковану відповідь на сотні листів трудящих.

В 1978—1982 рр. продовжував удосконалюватися процес координації інститутом історичних досліджень у республіці. Він відбувався шляхом дальшої спеціалізації наукових рад. На базі трьох наукових рад, що існували в 1977 р., інші створено п'ять. При інституті діє Українська зональна секція наукової ради «Історія історичної науки», що існує при Відділенні історії АН СРСР. Інститут бере участь у міжреспубліканській координації наукових досліджень як головна установа в організації розробки АН УРСР, АН БРСР, АН МРСР проблеми «Історичні зв'язки і непорушна дружба українського, білоруського і молдавського народів у братньому союзі народів СРСР». Посилення координації наукових досліджень сприяло ліквідації дублювання в розробці наукових проблем, зосередженню зусиль істориків республіки на вивченні важливих, першочергових питань історичної науки.

В 1978—1982 рр. значно розширилися міжнародні наукові зв'язки інституту. Новим у цій справі є розвиток співробітництва з істориками країн соціалістичної співдружності на договірній основі. Спільно готуються наукові праці, конференції, організовуються наукові відрядження. Так, за звітний період співробітники інституту взяли участь у роботі 26 міжнародних наукових форумів. Для роботи в архівах та бібліотеках за кордон виїжджали 22 наукові співробітники, а інститут відвідали 46 зарубіжних учених. Визнанням високого наукового авторитету вчених інституту є відзначення деяких з них зарубіжними урядовими нагородами, обрання членами іноземних академій, міжнародних товариств.

За п'ять років зріс науково-теоретичний рівень «Українського історичного журналу». В ньому більше уваги стало приділятися висвітленню актуальних проблем історичної науки, частіше друкуються теоретичні й методологічні статті. Розширилася географія авторів. У 1978—1982 рр. на його сторінках було опубліковано більше 1630 матеріалів, у тому числі 545 статей і повідомлень, 411 заміток, 365 рецензій, 303 хронікальні інформації.

Значне місце в діяльності інституту займає пропаганда політичних і наукових знань. Рік у рік збільшується її обсяг, удосконалюються форми і методи, збагачується тематика. За звітний період співробітниками інституту проведено 25 тел.- і 224 радіопередачі, опубліковано 359 газетних статей, підготовлено 23 методичні розробки на допомогу лекторам, прочитано 4200 лекцій.

Істотно змінилися структура інституту, кількісний і якісний склад його співробітників. У 1978 р. в зв'язку з створенням Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР до нього перейшло 5 відділів. У 1978—1982 рр.

в Інституті історії АН УРСР було створено 2 нові відділи (історіографії та історичних зв'язків України з зарубіжними країнами, історичного краєзнавства) і 2 сектори (історії Київської Русі та історичної картографії). Це має підвищити ефективність досліджень на відстаючих ділянках наукових розробок інституту. Час показав доцільність їх створення.

За п'ятирічку в інституті було підготовлено 5 докторів і 40 кандидатів наук, 3 співробітникам було присвоєно звання професора, 11—старшого наукового співробітника. Нині в 13 відділах інституту працюють 144 наукові співробітники, в тому числі 4 академіки АН УРСР (А. Д. Скаба, М. І. Супруненко, П. Т. Тронько, П. З. Штокало) і 4 члени-кореспонденти АН УРСР (В. І. Клоков, Ю. Ю. Кондуфор, І. М. Мельникова, Ф. П. Шевченко), 27 докторів і 68 кандидатів наук, 66 старших і 62 молодші наукові співробітники.

Наприкінці своєї доповіді Ю. Ю. Кондуфор зупинився на планах інституту на одинадцяті п'ятирічку. Він зазначив, що основним завданням залишається завершення праці над другим, доопрацьованим виданням «Истории Украинской ССР» російською мовою, «Історією Києва», «Атласом історії Української РСР» і «Зводом пам'яток історії і культури УРСР», «Історії отечественной астрономии» та розробкою інших актуальних проблем історичної науки. Широко проводиться підготовка до написання історії класів і соціальних груп республіки з метою видання фундаментальних праць про формування соціальної односторонності радянського суспільства.

З співповіддю на зборах виступив голова комісії Президії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Т. Чеканюк. Він, зокрема, підкреслив, що переважна наукової і науково-організаційної діяльності інституту за 1978—1982 рр. показала помітні досягнення колективу вчених-істориків у наукових дослідженнях, їх організаційному забезпеченні, а також у суспільно-політичній роботі. Протягом звітнього періоду ліквідовано ряд недоліків, на яких акцентувалася увага в постановах Президії АН УРСР і загальних зборів Відділення історії, філософії і права АН УРСР про роботу Інституту історії АН УРСР в період з 1973 по 1977 р. Вдосконаленню діяльності інституту сприяло вжиття комплексних заходів, спрямованих на всебічне забезпечення основних напрямів наукових досліджень, створення в колективі ділової доброзичливої атмосфери, які були розроблені в 1978 р. дирекцією разом з партійним бюро, місцевим комітетом і комсомольським бюро.

В обговоренні звіту взяли участь акад. АН УРСР П. Т. Тронько, члени-кореспонденти АН УРСР І. І. Артеменко і В. І. Юрчук, канд. істор. наук Ф. І. Стеблій, заст. голови президії УТДКЗ Л. П. Бондаренко. Вони відзначили велике наукове і політичне значення досліджень, що проводяться колективом Інституту історії АН УРСР.

Загальні збори Відділення історії, філософії і права АН УРСР прийняли постано-

ву, в якій схвалили наукову та науково-організаційну діяльність Інституту історії АН УРСР за 1978—1982 рр. В ній вказано також на окремі недоліки, що мали місце в роботі інституту за звітний період, й на-

креслено заходи по їх ліквідації, визначено основні напрями діяльності його колективу на майбутнє.

В. Ф. РЕПРИНЦЕВ (Київ)

ВІДЗНАЧЕННЯ 25-РІЧЧЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ».

25 червня ц. р. на спільному засіданні Вчених рад Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулося урочисте відзначення 25-річчя «Українського історичного журналу».

Засідання відкрив директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук. Він сердечно привітав членів редколегії і колектив редакції з ювілеєм.

З доповіддю, присвяченою 25-річчю журналу, виступив його головний редактор, директор Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, який проаналізував роботу «Українського історичного журналу», показав його місце в розгортанні досліджень у галузі історичної науки та пропаганді історичних знань у республіці.

Ю. Ю. Кондуфор підкреслив, що «Український історичний журнал» прагне завжди бути на передових позиціях ідеологічного фронту, історичної науки, висвітлювати на своїх сторінках актуальні проблеми і теми.

Основну увагу журнал приділяв і приділяє вітчизняній історії, передусім проблематиці радянського періоду, історії Комуністичної партії Радянського Союзу та її бойового загону — Компартії України. Багато вміщених у журналі матеріалів присвячено втіленню в життя ленінської національної політики КПРС, розвитку Української РСР в братній сім'ї радянських республік, питанням пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, історії дружби та співробітництва українського народу з братніми народами СРСР, насамперед з великим російським народом, а також дружнім зв'язкам з трудящими зарубіжних, зокрема соціалістичних, країн.

На сторінках журналу, відзначив доповідач, знайшли гідне відображення такі знаменні події, як 100-річчя і 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-ти і 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановлення Радянської влади в республіці, утворення Компартії України, 60-ти й 70-річчя II з'їзду РСДРП, 70-ти й 75-річчя першої російської революції, 50-ти і 60-річчя утворення СРСР, 25-ти, 30-ти та 35-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні та ви-

зволення території УРСР від фашистських загарбників, 325-річчя возз'єднання України з Росією, 1500-річчя Києва та багато інших знаменних дат.

Велику увагу журнал приділяє розвиткові української Ленініани. Значна кількість матеріалів кожного квітневого номера присвячується ленінській тематіці.

Чільне місце на сторінках журналу займає пропаганда рішень і матеріалів з'їздів нашої партії, пленумів її Центрального Комітету, інших партійних документів, праць Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР товариша Л. І. Брежнева.

Особлива увага приділяється аналізу загальних закономірностей розвитку Комуністичної партії, зростання її керівної ролі в радянському суспільстві, посилення впливу на всі сфери суспільного життя в сучасних умовах, узагальненню всевітньо-історичного досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС у будівництві соціалізму й комунізму.

На основі положень Конституції СРСР журнал всебічно розкриває актуальні проблеми розвитку радянської державності, соціалістичної демократії, розширення прав і обов'язків громадян нашої країни в умовах розвинутого соціалізму.

Важливим напрямом діяльності журналу, підкреслив доповідач, було й залишається висвітлення соціально-політичних процесів, що відбуваються всередині країн соціалістичної співдружності, розкриття багатограних зв'язків та інтернаціональної солідарності між трудящими СРСР, у тому числі й УРСР, та зарубіжних, зокрема соціалістичних, країн.

Журнал завжди приділяв і дедалі більшу увагу приділяє публікації матеріалів, спрямованих проти ворожої соціалізму ідеології антикомунізму, ревізійонізму всіх мастей і відтінків, маоїзму, українського буржуазного націоналізму та сїонізму, а також матеріалів, що викривають буржуазні фальсифікації історії нашої країни, зокрема УРСР, Комуністичної партії Радянського Союзу.

Ю. Ю. Кондуфор охарактеризував активну роботу журналу по рецензуванню історичної літератури. Вміщені на його сторінках рецензії сприяли створенню таких капітальних багатотомних праць, як «Нариси обласних партійних організацій Української РСР», «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР» та ін.

Доповідач підкреслив, що належний науково-теоретичний рівень журналу, його суспільно-політична спрямованість забезпечуються широким колом кваліфікованих авторів.

За час існування «Українського історичного журналу» на його сторінках виступило близько 9 тис. авторів. Серед них — відомі вчені з Москви, Ленінграда, столиць братніх республік, а також із зарубіжних соціалістичних країн. За чверть віку вийшло в світ 255 номерів журналу, в яких вміщено 8839 матеріалів, у тому числі 1176 статей, 1401 повідомлення, 304 історіографічні та джерелознавчі огляди.

Ю. Ю. Кондуфор відзначив наявні недоліки в роботі редколегії і підкреслив необхідність дальшого підвищення науково-теоретичного рівня журналу, яке можливе лише на основі поглиблення й дальшої розробки питань методології та методики історичної науки, за умови комплексної розробки актуальних проблем вітчизняної історії та висвітлення нових процесів і тенденцій, що відбуваються в світі.

Рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» поставили перед історичною наукою важливі

й відповідальні завдання. Ці завдання цілком і повністю стосуються й «Українського історичного журналу». Чверть віку його роботи свідчить, що він з честю їх виконує.

З вітальним словом на адресу «Українського історичного журналу» звернулися заступник міністра освіти УРСР В. М. Курило, начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Митюков, доктор істор. наук П. П. Панченко. На засіданні виступив консультант відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України В. Ю. Мельниченко.

У заключному слові Ю. Ю. Кондуфор подякував виступаючим і побажав колективу редакції і членам редколегії дальших творчих успіхів у їх роботі.

На адресу редакції надійшли вітальні телеграми і адреси від наукових організацій та установ, зокрема Бюро Секції суспільних наук Президії АН СРСР, Бюро Відділення історії АН УРСР, Міністерства освіти УРСР, Держкомвидаву УРСР, Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, Бюро Відділення історії, філософії та права АН УРСР, від окремих науковців, авторів «Українського історичного журналу».

Г. Я. ТУРАНЬСЬКА (Київ)

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

19—21 травня 1982 р. у м. Фрунзе відбулася міжреспубліканська конференція молодих учених — співробітників інститутів історії Академії наук Української РСР, Білоруської РСР, Таджикиської РСР, Киргизької РСР та м. Москви, присвячена 60-річчю утворення Союзу РСР.

Вступним словом її відкрив голова Ради молодих вчених Інституту історії АН Кирг. РСР Д. Сапаралієв. Учасники конференції надіслали вітальну телеграму на адресу XIX з'їзду ВЛКСМ. З привітанням до молодих істориків звернувся директор Інституту історії АН Кирг. РСР проф. А. К. Каніметов. Він розповів про успіхи Радянської Киргизії у братній сім'ї народів СРСР, досягнуті завдяки успішній реалізації ленінської національної політики КПРС, відзначив плідотворність творчих зв'язків науковців братніх республік Союзу РСР.

Доповіді, зроблені на пленарному засіданні, обговорювалися на засіданнях трьох секцій. Молоді вчені, які взяли участь у роботі першої з них — «Загальні проблеми історії комуністичного будівництва» (керівники: чл.-кор. АН СРСР К. К. Каракеєв, д-р істор. наук І. А. Соктоєв, Б. Д. Чиймилова та ін.), основну увагу приділили питанням економічного та культурного прогресу народів СРСР у період розвинутого соціалізму, їх співробітництва у побудові матеріально-технічної бази комунізму, патріотичного та інтернаціоналістського виховання трудящих, а та-

кож критики буржуазних фальсифікацій дружби народів СРСР.

На засіданнях другої секції — «Комплексні проблеми історії соціалістичного будівництва» (керівники: проф. А. К. Каніметов, д-р істор. наук А. А. Сапьялкін, канд. істор. наук С. С. Даніяров, канд. істор. наук В. Ф. Верстюк та ін.) — заслухано повідомлення, в яких було відзначено особливе значення Великого Жовтня й утворення Союзу РСР для економічного і культурного розвитку всіх націй і народностей Країни Рад, висвітлено безкорисливу допомогу народів-братів, насамперед великого російського, в подоланні фактичної нерівності колишніх відсталих окраїн Росії й проведенні соціальних перетворень.

У повідомленнях, зроблених на третій секції — «Історія дорадянського періоду, етнографія, археологія» (керівники: д-р істор. наук К. У. Усенбаєв, д-р істор. наук В. М. Плоских, канд. істор. наук В. Ш. Мокринін та ін.), мова йшла про боротьбу киргизького народу проти соціального й національного гніту, взаємозв'язки трудящих Росії та Киргизії у період капіталізму, аналізувалися нові археологічні знахідки на території Таджикистану та Киргизії, а також результати етнографічних експедицій.

На конференції з доповідями й повідомленнями виступили й молоді науковці Інституту історії АН УРСР: канд. істор. наук В. Ф. Верстюк — «Історичне зна-

чення військово-політичного союзу радянських республік у роки громадянської війни», В. Й. Бузало — «Співробітництво радянських республік у спорудженні народногосподарських об'єктів Української РСР (1970—1980 рр.)», В. Ф. Репринцев — «Культурне співробітництво — важливий фактор зміцнення і зближення країн соціалістичної співдружності», О. В. Шевченко — «Співробітництво у галузі вищої освіти — яскраве виявлення тенденції до зближення соціалістичних країн».

Підбиваючи підсумки роботи конференції, керівники секцій, директор Інституту історії АН Кирг. РСР проф. А. К. Каністанов відзначили її досить високий нау-

ковий рівень. Молоді вчені виступили з 6-ма науковими доповідями та 40 повідомленнями. Почесними дипломами було відзначено доповіді співробітників Інституту історії АН УРСР В. Ф. Верстюка та В. Й. Бузала.

Під час роботи конференції було продовжено термін дії договору про творчу співдружність (1982—1983 рр.) між Радами молодих учених інститутів історії АН УРСР та АН Кирг. РСР, а також підписано аналогічну угоду з науковцями Інституту історії АН Таджикиської РСР.

В. Й. БУЗАЛО (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. Ю. ТВЕРДОХЛІБОМ

17 червня 1982 року на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС Івано-Франківського інституту нафти і газу В. Ю. Твердохлібом на тему: «Солидарність громадськості Країни Рад з західноукраїнськими трудящими в їх боротьбі за воз'єднання в єдиній Радянській державі (1917—1939 рр.)».

Офіційними опонентами були: д-р істор. наук, чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Інститут історії АН УРСР); д-р істор. наук, проф. О. Ю. Карпенко (Івано-Франківський педагогічний інститут); д-р істор. наук, проф. М. В. Троян (Ужгородський університет).

Позитивну оцінку дослідженню В. Ю. Твердохліба дано у відзивах, які надісла-

ли кафедра історії СРСР Харківського держуніверситету, кафедра наукового комунізму Чернівецького держуніверситету, кафедра філософії та наукового комунізму Житомирського педінституту, кафедра історії СРСР Вінницького педінституту, кафедра історії СРСР та наукового комунізму Ніжинського педінституту, кафедра історії КПРС та наукового комунізму Тернопільського педінституту. Про практичне значення результатів наукових розробок В. Ю. Твердохліба йдеться у відзиві Івано-Франківського педінституту ім. В. С. Стефаника.

Спеціалізована рада одноставно висловила за те, щоб порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. Ю. Твердохлібу вченого ступеня доктора історичних наук.

Л. В. НІЗОВА (Київ)

ВИСТАВКА РУМУНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КНИГИ

Доброю традицією стало проведення у київській книгарні «Наукова думка» виставок книг братніх соціалістичних країн. На початку липня 1982 р. тут було представлено близько 300 книг видавництва Академії наук Соціалістичної Республіки Румунії.

Ознайомившись з виставкою, відвідувачі мали нагоду ще раз переконатися в значних наукових успіхах вчених СРР у галузі вивчення держави і права, філософії, соціології, історії, літератури і мовознавства, економічних та технічних наук. Фахівці відзначали високий науковий рівень експонованих книг, їх добре поліграфічне оформлення.

Виставка, зокрема, показала, що історики Румунії багато працюють над збиранням і систематизацією документальних матеріалів. При цьому вони користуються як

вітчизняними, так і зарубіжними джерелами. На виставці були представлені фундаментальні багатотомні видання: «Документи з історії Румунії» (т. XI), «Документи з історії Бухареста, 1634—1800 рр.», «Турецькі хроніки в румунських князівствах. Кінць XVI — початок XIX ст.», «Документи з історії Румунії, зібрані в польських архівах XVI ст.» та інші. Експонувався також черговий том видання «Бібліографія історії Румунії, 1974—1979 рр.».

Чимало експонованих праць висвітлюють різні проблеми археології та стародавньої історії Румунії, її міжнародні відносини в різні історичні часи. Відзначимо, зокрема, праці В. Чобану «Румуно-польські політичні відносини між 1699—1848 рр.», М. Холлан «З історії румуно-угорських відносин XIII—XIV ст.»

Виставка викликала жвавий інтерес нау-

кової громадськості Києва, про що свідчать записи, залишені в книзі відгуків. Її проведення, безперечно, сприятиме розширенню наукових та культурних зв'язків ра-

дянського і румунського народів, зміцненню їх дружби та всебічного співробітництва.

Б. М. ДАНИЛЕНКО (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

29 червня 1982 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Мойса Г. Н. (Львів) — Боротьба В. І. Леніна, більшовиків проти опортуністичних концепцій з питання рушійних сил в буржуазно-демократичній революції (1910—1914 рр.).

Поштар М. О. (Харків) — Партійна і державна діяльність О. Г. Шліхтера.

Шешунова І. М. (Одеса) — Діяльність більшовиків по залученню демократичного вчителства в революційний рух 1905—1907 років.

Гмиря С. П. (Комунарськ) — Роль партійно-радянської преси в створенні і зміцненні регулярної Червоної Армії (1918—1920 рр.). (На матеріалах України).

Зінченко О. Д. (Ворошиловград) — Партійно-радянська преса в боротьбі за зміцнення військово-політичного союзу робітничого класу і селянства України в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.).

Незнамова Т. М. (Київ) — КП(б)У — організатор боротьби трудящих мас проти махновщини (1919—1921 рр.).

Туча М. І. (Київ) — Діяльність парторганізацій України і армійських політорганів по залученню воїнів Червоної Армії до участі в економічному і соціально-політичному житті країни (1926—1937 рр.).

Шевченко В. О. (Донецьк) — Роль комсомолу в підвищенні трудової активності молоді у вугільній промисловості (1929—1937 рр.). (На матеріалах України).

Фліпов О. Ф. (Київ) — Роль фронтової преси у вихованні в радянських воїнів високих морально-політичних і бойових якостей у боях за Україну (грудень 1942—жовтень 1944 рр.).

Ширий В. І. (Донецьк) — Діяльність Комуністичної партії України по військово-патріотичному вихованню трудящих (1952—1961 рр.).

Ададуров Ю. А. (Донецьк) — Партійно-радянська преса в боротьбі за економію матеріальних ресурсів у промисловості (1971—1980 рр.). (На матеріалах України).

Безрученко Д. Ю. (Харків) — Діяльність партійних організацій по підвищенню творчої активності інженерно-технічних працівників промисловості (1976—1980 рр.). (На матеріалах України).

Бірко А. О. (Київ) — Партійне керівництво промисловим будівництвом (1971—1980 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Бистрін С. В. (Одеса) — Діяльність партійних організацій України по зміцненню дисципліни праці в будівельних організаціях республіки (1971—1980 рр.).

Воронін Л. О. (Краснодон) — Діяльність партійних організацій по підвищенню ефективності ідейно-виховної роботи серед трудівників гірничодобувних підприємств України (1971—1980 рр.).

Вировой С. І. (Київ) — Діяльність Компартії України по ефективному використанню трудових ресурсів у промисловості республіки (1971—1980 рр.).

Гончаренко Н. І. (Полтава) — Діяльність партійних організацій педагогічних вузів України по вихованню радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму студентської молоді (1966—1975 рр.).

Захарченко О. І. (Херсон) — Діяльність КПРС по дальшому розвитку братерського співробітництва між радянським і болгарським народами (1976—1980 рр.). (На матеріалах лорідненних областей Української РСР і округів НРБ.)

Китовський М. П. (Кіровоград) — Діяльність партійних організацій України по комуністичному вихованню сільської молоді (1976—1980 рр.).

Коба М. Г. (Київ) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі комсомолу в розвитку трудової активності сільської молоді (1976—1981 рр.).

Ковалишин В. І. (Чернівці) — Діяльність партійних організацій західних областей України по атеїстичному вихованню населення (1971—1975 рр.).

Куцина В. П. (Харків) — Діяльність Компартії України по вдосконаленню підготовки спеціалістів культосвітніх установ (1961—1970 рр.).

Ломовцев А. З. (Харків) — Роль засобів масової інформації в розвитку радянсько-болгарського співробітництва (1961—1975 рр.). (З досвіду КПРС і БКП.)

Мельников Д. О. (Вінниця) — Діяльність парторганізацій України по розвитку трудової активності молоді на новобудовах республіки (1971—1980 рр.).

Навка І. П. (Горлівка) — Роль партійно-радянської преси в розвитку соціалістичного змагання шахтарів республіки (1971—1980 рр.).

Радченко Ю. Б. (Харків) — Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням курсантів вищих військових училищ (1971—1980 рр.). (На матеріалах Київського військового округу.)

Цубов Л. В. (Львів) — Діяльність КПРС по підвищенню якості навчально-виховної роботи в системі професійно-технічної освіти (1971—1980 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Приступенко Т. О. (Київ) — Роль комсомольської преси України в розвитку технічної творчості молоді (1971—1975 рр.).

Павленко В. Я. (Харків) — Комсомол України — активний помічник партії по підготовці молоді до захисту Батьківщини (1966—1980 рр.).

Холодницький В. Ф. (Чернівці) — Роль комсомольських організацій у прискоренні науково-технічного прогресу (1971—1980 рр.). (На матеріалах комсомольських організацій виробничих об'єднань промисловості України).

Берднікова Т. М. (Одеса) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі суспільної думки у формуванні активної життєвої позиції трудящих (1976—1981 рр.).

Лук'янов В. С. (Львів) — Партійне керівництво роботою місцевих Рад (1976—1981 рр.). (На матеріалах партійних організацій України).

Романько Р. В. (Кіровоград) — Діяльність Компартії України по дальшому розвитку виробничих і науково-виробничих об'єднань у промисловості (1976—1980 рр.).

Фіров П. Т. (Севастополь) — Діяльність партійних організацій по підготовці інженерних кадрів для народного господарства (1971—1980 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Ісакова Н. П. (Київ) — Неспроможність буржуазних фальсифікацій партійного керівництва розвитком сільського господарства СРСР на етапі розвинутого соціалізму.

Кобринська А. М. (Київ) — Неспроможність сучасних англо-американських фальсифікацій діяльності партійного підпілля і партизанського руху періоду Великої Вітчизняної війни.

Малиновська В. В. (Харків) — Комсомол України в період будівництва розвинутого

соціалізму в СРСР. (Історіографія проблеми).

Олійниченко А. М. (Київ) — Безпідставність сучасних англо-американських буржуазних і реформістських фальсифікацій боротьби В. І. Леніна за створення марксистської партії в Росії (1900—1903 рр.).

МОНОГРАФІЇ

Коріненко П. С. (Тернопіль) — Ідейно-виховна робота Компартії України в масах (1918—1920 рр.).

Греченко В. А. (Комунарськ) — Партійно-радянська преса України в боротьбі проти троцькізму (1921—1927 рр.).

Ніщой А. І. (Кіровоград) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню ефективності використання виробничого потенціалу в умовах розвинутого соціалізму (1966—1980 рр.).

Сергієнко Ю. Г. (Комунарськ) — Діяльність Комуністичної партії по добору і вихованню пропагандистських кадрів в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах України).

Целуйко В. П. (Київ) — Діяльність КПРС по розвитку політичної культури працівників села в умовах зрілого соціалізму (На матеріалах Компартії України).

Скловський І. З. (Кривий Ріг) — Спадкоємці ленінських заповітів. Наукові основи і шляхи вдосконалення ідейно-виховної роботи комсомольських організацій в умовах розвинутого соціалізму (1971—1980 рр.).

Юрій Є. І. (Чернівці) — Партійне керівництво діяльністю сільських профспілкових організацій в умовах розвинутого соціалізму (На матеріалах Компартії України).

Івашенко Ю. В. (Запоріжжя) — Ідеологічна діяльність партії в період розвинутого соціалізму. (Методологія та історіографія проблеми).

Сурай Ю. І. (Одеса) — Воєнна преса більшовиків у період Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Коллективна монографія (Київ) — Керівництво Комуністичної партії культурно-освітньою роботою на Україні (1917—1980 рр.).

НОВІ КНИГИ

- Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали трав. Пленуму ЦК КПРС 1982 р.**— К.: Політвидав України, 1982.—110 с.
- АНДРИАНОВ В. С. Союз нерушимый.**— М.: Воениздат, 1982.—64 с.
- АСЕЕВ Ю. С. Архитектура древнего Киева.**— К.: Будівельник, 1982.—158 с.
- БАВРИН Е. П., АЛАБЯН С. С. От экономического сотрудничества к социалистической интеграции.**— М.: Экономика, 1982.—143 с.
- Бирма: Справочник.**— М.: Наука, 1982.—391 с.
- БІЛИК М. В., КОСТРИЦЯ Н. Ю. XXVI з'їзд КПРС про підвищення ролі робітничого класу в інтенсифікації суспільного виробництва.**— К.: т-во «Знання» УРСР, 1982.—46 с.
- XVIII съезд Монгольской народно-революционной партии. Улан-Батор, 26—30 мая 1981 г.**— М.: Политиздат, 1982.—168 с.
- ГАЙДУКОВ Ю. А. Экономика СССР — единый народнохозяйственный комплекс.**— М.: Знание, 1982.—64 с.
- ГЛАДЫШ К. В. Архитектура и памятники Полтавщины: Путеводитель.**— Харьков: Прапор, 1982.—103 с.
- ГОЛУБ П. А. Революция защищается: Опыт защиты революционных завоеваний Великого Октября, 1917—1920.**— М.: Политиздат, 1982.—317 с.
- ГУМЕНЮК В. І. Юність згуртує ряди: Нариси з історії міжнар. молодіж. руху.**— К.: Молодь, 1982.—151 с.
- ГУПАЛО К. Н. Подол в древнем Киеве.**— К.: Наук. думка, 1982.—128 с.
- Документы ЦК ВЛКСМ, 1981.**— М.: Мол. гвардия, 1982.—271 с.
- ЕВТУХ В. Б. Историография национальных отношений в США и Канаде (60—70-е годы).**— К.: Наук. думка, 1982.—160 с.
- ИВАКИН Г. Ю. Киев в XIII—XV веках.**— К.: Наук. думка, 1982.—104 с.
- ИЛЮХИНА Р. М. Лига наций, 1919—1934.**— М.: Наука, 1982.—357 с.
- Историография истории КПСС в период восстановления и развития народного хозяйства 1921—1925 гг.**— М.: Изд-во МГУ, 1982.—216 с.
- ІЛІАДІ О. М., ГРОМ'ЯК Р. Т. Спосіб життя і культура соціалістичного суспільства.**— К.: Мистецтво, 1982.—112 с.
- КИЛИЕВИЧ С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков: По материалам археолог. исслед.**— К.: Наук. думка, 1982.—175 с.
- КОЗЛОВ В. И. Национальности СССР: Этнодемогр. обзор.**— 2-е изд., перераб. и доп.— М.: Финансы и статистика, 1982.—303 с.
- КУВШИНОВ В. А. Разоблачение партией большевиков идеологии и тактики кадетов. Февраль — октябрь 1917 г.**— М.: Изд-во МГУ, 1982.—239 с.
- КУЗНЕЦОВА Н. И. Наука и ее история: Методолог. проблемы.**— М.: Наука, 1982.—127 с.
- НЕЧКИНА М. В. Следственное дело А. С. Грибоедова.**— М.: Мысль, 1982.—102 с.
- НОВИКОВ А. Н. Партийное руководство комсомолом в период подготовки и проведения коллективизации.**— М.: Высш. школа, 1982.—104 с.
- Образование и развитие СССР — триумф идей ленинизма.**— К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1982.—303 с.
- ПЕТЛЯКОВ П. А. Униатская церковь — орудие антикоммунизма и антисоветизма.**— Львов.: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1982.—168 с.
- ПУШКАРЕВ Л. Н. Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII века: Очерки истории.**— М.: Наука, 1982.—288 с.
- РУТКЕВИЧ М. Н. Становление социальной однородности.**— М.: Политиздат, 1982.—334 с.
- Советско-африканские отношения: Справочник.**— М.: Наука, 1982.—240 с.
- СОХАНЬ П. С. Георгій Димитров і Україна.**— К.: Політвидав України, 1982.—106 с.
- СССР в цифрах в 1981 году: Крат. стат. сборник.**— М.: Финансы и статистика, 1982.—223 с.
- СССР и страны Африки 1963—1970 гг.: Документы и материалы. В 2-х ч. Ч. I. 1963—1966.**— М.: Политиздат, 1982.—416 с.
- СУНИ Л. В. Самодержавие и общественно-политическое развитие Финляндии в 80—90-е годы XIX в.**— Л.: Наука, 1982.—158 с.
- ТЕЛЕГИН Д. Я. Там, где вырос Киев.**— К.: Наук. думка, 1982.—95 с.
- ТИМОФЕЕВ П. Т. Формирование национальных кадров рабочего класса СССР: Из истории становления советского рабочего класса.**— М.: Мысль, 1982.—240 с.
- Украинская ССР в цифрах в 1981 году: Крат. стат. справочник.**— К.: Техніка, 1982.—144 с.
- ХОРОШАЙЛОВ П. Ф. Донбасс непокоренный: Очерк.**— 2-е изд., испр. и доп.— Донецк: Донбасс, 1982.—100 с.
- ЯСЮКОВ М. И. Мир и его противники.**— М.: Мысль, 1982.—205 с.

ДО ВІДОМА ЧИТАЧІВ

ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ АН УРСР ВИДАНО ПОКАЖЧИКИ:

«Український історичний журнал» [1957—1966]:

Систематичний покажчик. — К., 1968. Ціна 0—59 к.

«Український історичний журнал» [1967—1976]:

Систематичний покажчик. — К., 1982. Ціна 2 крб. 40 к.

ПОКАЖЧИКИ МОЖНА ЗАМОВИТИ НАКЛАДНОЮ ПЛАТОЮ ЗА АДРЕСОЮ: 252001,
М. КИЇВ-1, ВУЛ. КІРОВА, 4, ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АН УРСР. БІБЛІОТЕКА.
